

II. 127.

M. AVRELIVS VERVS CAESAR

ȘI

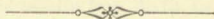
L. AVRELIVS COMMODVS

A. D. 138 — 161

STVDIV ISTORIC

DE

VASILE PÂRVAN

BIBLIOTECA MUZEULUI
NAȚIONAL DE ANTICHITĂȚI

No. Inv. 652.

J 4

BUCUREȘTI. «MINERVA». — MCMIX.

55.

DE ACELAȘ AUTOR:

— ACTIVITATEA POLITICĂ A LUI ALEX. PAPIU ILARIAN ÎN «PRINOS LUI D. A. STURDZA», — București, «Carol Göbl», 1903.

— CÂTEVA DATE NOUĂ CU PRIVIRE LA FAMILIA CUZA, — București, Socec, 1904.

— ALEXĂNDREL VODĂ ȘI BOGDAN VODĂ. — Șapte ani din istoria Moldovei (1449—1455), — București, «Minerva», 1904.

— UN VECHIU MONUMENT DE LIMBĂ LITERARĂ ROMÂNESCĂ (1639—1668), — București, Socec, 1904.

— RELAȚIILE LUI ȘTEFAN-CEL-MARE CU UNGARIA, — București, Socec, 1905.

— «UNIRE», — Conferință ținută la «Societatea academică română» din Berlin în ziua de 24 Ianuarie st. v. 1906, — Budapesta, «Luceafărul», 1906.

— CÂTEVA CUVINTE CU PRIVIRE LA ORGANIZAȚIA PROVINCIEI DACIA TRAIANA, cu prilejul unei cărți noi asupra acestei cestiuni, — București, «Carol Göbl», 1906.

— SALSOVIA, — București, «Carol Göbl», 1906.

— DIE NATIONALITÄT DER KAUFLEUTE IM RÖMISCHEN KAISERREICHE. Eine historisch-epigraphische Untersuchung, — Breslau, Fleischmann, 1909.

ÎN PREPARAȚIE:

— VIAȚA ROMANĂ LA DUNĂREA-DE-JOS: I. *Authtonii*; II. *Cultura romană* (va începe a apare probabil în 1910).

P R E F A Ț A.

Studiul de față dă — după izvoare — pentru prima dată: chiar și față de întinsa literatură apuseană asupra chestiunii — o expunere mai pe larg a relațiilor personale și de drept public dintre împărații Hadrian și Antoninus Pius și viitorii primi co-împărați romani Marcus Antoninus și Lucius Verus. Se va povesti dară în cele ce urmează istoria principelui moștenitor Marcus Aurelius Verus Caesar și a fratelui său prin adopțiune Lucius Aurelius Commodus în sfertul de veac al domniei «tatălui» lor Antoninus Pius, luându-se ca principal punct de vedere al expunerii situația și relațiile de drept public, pe de o parte ale tatălui față de fii, pe de alta ale acestora între dâșii. Punctul de vedere pomenit nu e arbitrar, ci e adânc motivat de faptul, că cu Marcus Antoninus și Lucius Verus se face în dezvoltarea «Principatului» roman începutul cu urmări așa de însemnate, atât în bine cât și în rău, al împărțirii demnității supreme între doi sau mai mulți Auguști — instituție, pe care maestrul modern al dreptului public roman, Theodor Mommsen, a numit-o pe scurt «*Sammtherrschaft*». — A cercetă originile — o putem spune de acum: pur personale — ale acestei

mari schimbări în «Constituția» imperială romană mi s'a părut de interes și pentru publicul iubitor de istorie dela noi.

Dar și pentru alte motive e vrednică de luare aminte istoria acestor trei decenii din viața familiei împărătești a Aeliilor-Aureliilor. Poate pentru nici un alt timp din istoria Imperiului n'avem mărturii așa de nemijlocite și de un așa de mare preț, atât pentru înfățișarea culturală a vremii, cât și pentru viața intimă a membrilor casei domnitoare, ca bogata corespondență a lui Fronto și ca minunatele *Comentarii* — «εἰς ἑαυτόν» — ale împăratului Marcus.

Ba mai mult decât atât: călătorul, care cercează astăzi cu gândul îndreptat spre cele trecute rămășițele clădirilor de pe Palatin, ori merge la Villa Adriana, poate urmări oarecum chiar pașii oamenilor mari și buni, cari au locuit acolo și de cari va fi vorba mai departe: Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius.

Un farmec neasemănat înconjură azi viața acestor trei împărați: cel dintâi, mai strălucit ca stăpânitor decât ca om, ni se înfățișează totuși ca un desăvârșit principe: mare în trebile publice, nobil în ocrotirea artelor, înțelept în alegerea moștenitorilor; al doilea, pildă rară a vechii sobrietăți romane în aceste timpuri târzii, unește simplitatea în obiceiuri cu o nemărginită bunătate și modestie: atât ca om cât și ca împărat; al treilea a fost un sfânt: căci a-i spune numai filosof, atunci când atâția alții făceau filosofie numai cu capul, iar nu și cu inima, adică și cu fapta, e a-i da mai puțin decât i se cuvine. O curăție sufletească fără pereche caracterizează pe împăratul

Marcus, cel gata a iertà tuturora toate, numai sie-și nimic. Și omul acesta, modest ca și tatăl său Pius, adânc devotat înțelepciunii stoice, ca nimeni altul pe vremea sa, ne apare astăzi cu atât mai vrednic de respect în cadrul vremilor antice, cu cât a știut salvà împărăția romană și deci cultura europeană în ceasul celei mai grele primejdii ce-a amenințat-o vre-odată, — atunci, când dela Rin până la gurile Dunărei trecuseră barbarii hotarele și pustiau provinciile — ba chiar în Italia ajunseseră, — iar în imperiu însuși bântuià ciuma decimând luptătorii.

Filosofia stoică, așa de cald iubită și de adânc pătrunsă încă din tinereță cu ajutorul părinteștilor lui prieteni și profesori, îi fu acum lui Marcus — spre care cătau toți ca spre tatăl lor — de mare alinare și întărire în aceste vremuri de groaznică nenorocire și neînchipuită întristare obștească.

De aceea, deși, precum însuși spune în *Commentariile* sale, «tot ce se întâmplă e așa de obicinuit și cunoscut ca și trandafirii primăvara și roadele la vremea secerișului: πάν τὸ συμβαλόν οὕτως σύνηθες καὶ γνώριμον, ὡς τὸ ῥόδον ἐν τῷ ἔαρι, καὶ ὀπώρα ἐν τῷ θέρει» (IV 44), o tinereță ca a sa, chiar de n'ar fi așa de rară, încă e destul de frumoasă în ea însăși, pentru a ne bucurà mereu de ea și a o trăi din nou măcar cu gândul, tot așa cum iară și iară ne bucurăm în fiecare primăvară de noii trandafiri și în fiecare toamnă de nouăle fructe.

A d o p ț i u n e a.

La 1 Ianuarie al anului 138¹⁾ muri L. Aelius Caesar²⁾: Hadrian și-l alesese, cu doi ani înainte³⁾, de urmaș la tron, adoptându-l. — Acum împăratul trebuia să-și caute un alt moștenitor și aceasta îl umplă de mari griji pentru viitorul statului și al operei sale⁴⁾. Fiul repausatului, Lucius, era încă un copil, de-abia în vârstă de șapte ani⁵⁾; un alt urmaș mai potrivit

¹⁾ *Vita Helii* 4, 7; *vita Hadriani* 23, 16.

²⁾ *V. Hel.* 6, 6. Cu numele său deplin: L. Ceionius Commodus Verus Helius [exact, după inscripții și monete, — Aelius] Caesar.

³⁾ Cf. asupra datei de lună și de zi — nesigure — studiul de față, p. 28, n. 2, precum și citatele și expunerea lui H. Schiller, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, I 2, Gotha 1888 p. 626, n. 1.

⁴⁾ Cf. *v. Hadr.* 24 și *v. Pii* 4. (Vezi și expunerea lui Sievers în *Studien zur Geschichte der römischen Kaiser*, Berlin 1870 p. 183). Pasajul cel mai caracteristic e însă în *v. Hel.* 6, 9: «post hunc [Aelium] denique Hadrianus *diu anceps, quid faceret*, Antoninum adoptavit Pium cognomine appellatum...».

⁵⁾ «*Post septimum annum in familiam Aureliam traductus*» (*v. Veri* 2, 10) și «*natus est Lucius Romae in praetura patris sui XVIII kl. Ianuariarum die*» (*ibid.* 1, 8). [Cf. *Fasti Philocali* și *Silvii (Natales imperatorum)* în C. I. L. I 2, p. 278—9].

și și altmintrelea foarte bine văzut de Hadrian ¹⁾, ar fi fost tânărul Marcus Annius Verus: dar și acesta nu erà încă destul de copt pentru a putea luà asuprà-și greaua sarcină ce i-ar fi căzut: el era anume de abia în vârstă de șaptesprezece ani ²⁾. Astfel se hotărî împăratul să ridice la rangul de «prinț moștenitor» pe senatorul ³⁾ Titus Aurelius Antoninus, un om înțelept, iubitor de pace, încercat în serviciul imperiului și deja în vârstă de peste cincizeci de ani ⁴⁾. El îi impuse însă totodată și obligația, ca chiar la adoptarea sa, să înfieze și el la rândul lui pe cei doi tineri urmași, oarecum mai de-aproape, ai lui Hadrian, Lucius Commodus și Marcus Verus ⁵⁾, — aceasta

Se născuse deci la 15 Decembre 130. (Cf. și Malalas ed. Bonn XI p. 282: ὅστις ἐσφάγγη (!) ἐν Προκονήσῳ (!), ὧν ἐνιαυτῶν λθ'. Așa dară 169—39=130). — În ce privește locul din *v. Veri* 11, 1: «vixit annis quadraginta duobus», el e, ca toate socotelile aproximative de acest fel la *S. H. A.*, foarte nesigur. În cazul nostru cu atât mai mult, cu cât el stă în legătură cu o altă informație greșită, anume că Verus ar fi domnit 11 ani, (*ibidem*).

1) Motivele acestei simpatii vor fi expuse mai la vale.

2) «Natus est Marcus Romae VI kl. Maias in monte Caelio in hortis, avo suo iterum et Augure consulibus» — 26 April 121. Cf. *Fasti*, l. c., p. 262—3; inscripția din Nemausus (Gallia Narb.), unde se serba ziua nașterii lui la VIII. VII. VI. kl. Maias (din anul 161), în CIL. XII 5905; cf. și CIL. III 14219¹⁰ și 14120 nota. (Vezi și Cassius Dio LXXI 34, 5).

3) Asupra carierei sale v. *vita Pii*, 2 sqq.

4) Se născuse la 19 Septemvre 86 — (*v. Pii* 1, 8 și *Fasti*, l. c. p. 272; cf. CIL. VI 10234).

5) Cassius Dio (ed. Boissevain) LXIX 21, 1—2 și CIL. *Indices, passim*. În *S. H. A.* găsim reprezentate două tradiții istorice în privința acestui act. După una (*v. Helii* 6, 9; 7,

pentru ca nu cumva pacea imperiului să fie primejduită prin neobicinuita succesiune.

Îndoita adoptare avu loc la 25 Februarie al anului

2—3 și, îndoios, 5, 12 [Verus, qui adoptatus est a Marco, *vel certe* cum Marco]; *v. Pii* 4, 5; *v. Alex. Severi* 10, 5, etc.) ambii tineri au fost deopotrivă adoptați de Pius. După cealaltă (*v. Marci* 5, 1; îndoios *v. Helii* 5, 12 ([mai sus citat]) Marcus a fost adoptat de Pius, iar Lucius de Marcus. (Cf. în ac. priv. scrisoarea falsă din *v. Avidii Cassii* 1, 7 și Malalas ed. Bonn, p. 282 [Lucius e privit ca fiu al lui Marcus]. Amănunte asupra acestui punct se pot găsi la B. Brockamp, *Quaestiones historicae atque chronologicae ad vitam resque gestas imperatoris M. Aurelii pertinentes*. Diss. Münster 1891, p. 16 n. 2. — Origina versiunii a doua — celei false — se poate găsi chiar în *v. Marci* 7, 7: *et quasi pater Lucii Commodi esset, et Verum eum appellavit addito Antonini nomine filiamque suam fratri despondit*. — Asociarea lui Lucius ca partaș la domnie de-abia de către Marcus a înșelat până într'atâta istoriografia mai târzie, încât chiar și în *v. Marci*, unde pretutindeni e vorba de amândoi împărații ca de fiii lui Pius (cap. 7, §. 5—11 e hotărâtor), a putut fi intercalată (adică încă din vechime interpolată) și cealaltă versiune (5, 1). Încercătura din *S. H. A.* s'a născut desigur dintr'o corectare târzie a întâmplărilor mai vechi cu ajutorul celor mai nouă, mulțămită unei deosebite lipse de atenție și seriozitate în tratarea istorică a evenimentelor. Făcând însă abstracție de un pasaj neclar din Iustinus Martyr [(ed. Otto, Jena 1876 I¹ p. 2: cuvântare asupra Creștinilor adresată împăratului Pius ἀπολογία ὑπὲρ Χριστιανῶν), reprodusă apoi și de Eusebius în *Eccl. hist.*, ed. Schwartz-Mommsen IV 12): Ἀὐτοκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῶ Ἀντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Καίσαρι Σεβαστῶ καὶ Οὐρηρσιμίῳ υἱῶ φιλοσόφῳ καὶ Λουκίῳ φιλοσόφου Καίσαρος φύσει υἱῶ (!) καὶ Εὐσεβοῦς εἰσποιητῶ], care trebuie pus pe seama ignoranței și încercăturii copistului, întreaga tradiție mai târzie e unanimă în descrierea adopțiunii lui Mar-

138¹⁾. Curând după aceea, la 10 Iulie al aceluiași an muri Hadrian la Baiae²⁾ și fiul său adoptiv Titus Aelius Antoninus se urcă pe tron.

Noul împărat aveà în afară de cei doi fii adoptați din interese de stat și copiii săi proprii. Astfel știm că el a avut doi fii³⁾ — asupra vieții căroră nu ne e însă nimic mai de aproape cunoscut: M. Aurelius Fulvus Antoninus⁴⁾ și M. Galerius Aurelius Anto-

cus și Lucius. Astfel chiar și Eusebius-Hieronymus, ed. Schoene II p. 168—9 și p. 215—6; Orosius, *Hist. adv. pag.* ed. Zangemeister VII 14, 1; *Chronica Gallica a. DXI*, la Mommsen, *Chronica minora* I, 640, 360.

¹⁾ *Vita Pii* 4, 6. — Dacă în *v. Marci* 5, 1 și 6, Marcus la adoptare e considerat ca fiind de optsprezece ani, nu e nevoie să luăm prea în serios această afirmare (cum face Brockamp, *l. c.* p. 19 n. 1), căci, precum reiese tocmai din *c.* 5, 6, socoteala e făcută numai aproximativ: *in secundo consulatu Antonini, iam patris sui* (vezi mai departe, p. 25. n. 2, critica amănunțită a acestui pasaj)... [quaestor est designatus]. Și cât de puțin vrednice de incredere sânt aceste socotele din *S. H. A.*, arată de pildă aceea a vârstei lui Antoninus Pius la moartea lui: «*periit anno septuagensimo*», ceeace, precum se știe, e fals (*v. Pii* 12, 4; cf. Brockamp p. 22, n. 5).

²⁾ *Vita Hadriani* 25, 6. — Asupra acestor împrejurări și în general a lui Marcus există și un *Essai sur Marc-Aurèle, d'après les monuments épigraphiques*, de M. Noel des Vergers, Paris 1860: în lipsa unei altei monografii mai complete (Renan nu se ocupă în al său *Marc-Aurèle* decât cu filosofia Impăratului), acest studiu astăzi învechit tot trebuie încă avut în vedere.

³⁾ *Vita Pii* 1, 7.

⁴⁾ CIL. VI 988 (Mausoleum Hadriani). [Cf. p. 185 și mai ales p. 3076, la n. 31220].

ninus ¹⁾ —, și două fiice: Aurelia Fadilla ²⁾, care se mărită ³⁾ cu Lamia Sil[vanus] ⁴⁾ și Annia Faustina, care deveni apoi soția lui Marcus ⁵⁾. Cum că la adoptarea sa de către Hadrian, Antoninus nu mai avea însă nici un fiu în viață, avem știre sigură. Cassius Dio spune anume despre urmașul lui Hadrian următoarele: ἐπεὶ δὲ ἦν ἄπαις ἀρρένων παίδων, τὸν τε Κομμόδου υἱὸν Κόμμωδον ἐσεποίησεν αὐτῷ καὶ ἔτι πρὸς τούτῳ Μάρκον Ἄγγιον Οὐῆρον, βουλευθεὶς ἐπὶ πλείστον καὶ τοὺς μετὰ ταῦτα αὐταρχήσοντας ἀποδειξάι ⁶⁾. Iar Aurelius Victor — cu

¹⁾ *Ibidem*, 989. [Cf. locurile citate]. Mommsen, *ap.* Henzen în *Corpus*, *l. c.*, p. 185, susține că acest fiu al lui Pius a murit după 141 (anul morții Faustinei, soția lui Pius), de oarece pe o monetă (la Eckhel, *doctr. numm.*, VII p. 42), care a fost bătută pe numele aceluia, e citată *diva* Faustina și că e mai puțin probabil ca să i se fi decretat copilului o astfel de onoare *după* moarte. Dimpotrivă Sievers, *loc. cit.*, crede (p. 181), că ambii fii au murit fără îndoială înainte de adopțiunea tatălui, «denn sonst hätte bei dieser Gelegenheit von ihnen die Rede sein müssen». Cf. asupra acestor inscripții și monete și Klebs în *Prosopographia imperii Romani* I p. 207. Pentru mine mărturia lui Dio e hotărâtoare: de aceea sânt cu totul de părerea lui Sievers.

²⁾ CIL. VI 990.

³⁾ *Vita Pii* 1, 7. — A murit încă înainte de suirea pe tron a tatălui ei. Asupra morții ei v. v. *Pii* 3, 6: «mortua, cum pater ad proconsulatum Asiae proficisceretur». Pentru anul proconsulatului lui Pius v. Sievers, *l. c.*, p. 182.

⁴⁾ Cf. *Prosopogr. imp. Rom* II p. 262.

⁵⁾ *Vita Pii* 1, 7 și *S. H. A.*, *passim* (cf. *Indices*).

⁶⁾ Cassius Dio, LXIX 21, 1. Cp. și pe copiatorul său Zonaras XI 24 (ed. Bonn, p. 521 r. 4 urm.; ed. Dindorf (Teubner) p. 76, r. 26).

alt prilej — zice: «quin etiam *maribus frustratus*, filiae viro reipublicae consultavit»¹⁾.

Lui Antoninus — precum îndată după urcarea pe tron mai fu numit²⁾: Pius, îi erà hotărîtă de Hadrian nu numai persoana fiilor săi adoptivi, ci, într'o anume măsură, chiar poziția ce avea să iee față de fiecare din ei. Căci, de vreme ce Hadrian — precum se va vedeà și din cele următoare — își îndreptă toată simpatia și speranțele sale spre tânărul Marcus Annius Verus și-și luă ca imediat urmaș pe unchiul³⁾ lui, înțeleptul împărat arătă foarte clar, în ce direcție erà înclinat să caute un viitor stăpânitor al Imperiului.

Și de fapt întreaga tradiție istorică e unanimă în a ne arătă că Hadrian a văzut în împăratul Marcus de mai târziu, încă de pe când acesta erà numai un copil, un urmaș al său la tron. Și numai grija pentru binele public l'a silit să amâne cu o generație această succesiune — întru cât Marcus erà încă prea tânăr—, după ce însă luase toate măsurile ca să o asigure⁴⁾.

1) *De Caesaribus* XV 6.

2) *Vita Pii* 5, 2. — E, aici, cu totul egal, *de ce*. Cf. discuția știrilor din *v. Hadriani* 24, 3 sqq. și 27, 4,—*v. Pii* 2, 3 sqq. etc., la v. Rohden în Pauly-Wissowa's *Real-Encycl.* II 2498. (Citez numai pe von Rohden, întru-cât el dă și toată bibliografia mai veche asupra chestiei).

3) *Vita Marci* 1, 3 : soția lui Antoninus erà *amita* lui Marcus: ea erà sora tatălui lui Marcus: (*v. Pii* 4, 5) «ita sibi ille (Pius) adoptaret M. Antoninum, *fratri uxoris suae filium...*»

4) *Vita Marci* 16, 6 : «nam et Hadrianus hunc eundem successorem paraverat, nisi ei aetas puerilis obstitisset»; 5, 1 : «his ita se habentibus (adică nenumăratele semne de simpatie și onoruri, pe cari Hadrian le acordase lui «Annius Verissimus») cum post obitum Lucii Caesaris Hadrianus successorem imperii quaereret, nec idoneus, ut pote decem et

Ce-i dreptul, chiar în afară de aceasta, precum se și cuvenea, va fi cunoscut și prețuit și Pius însuși, încă cu mult înainte de a fi luat de Hadrian ca urmaș, pe bine înzestratul fiu al fratelui soției sale ¹⁾.

* * *

Recomandând pe micul Lucius Commodus lui Antoninus spre adoptare, Hadrian își îndeplinea, firește,

octo annos agens, Marcus haberetur...». — Eutropius, *Breviarium* VIII 11, 2: «tantae admirationis adhuc iuvenis, ut eum successorem paraverit Hadrianus relinquere, adoptato tamen Antonino Pio...» (restul e o potrivire arbitrară a faptelor — post eventum! — întocmai ca în *vita Marci* 16, 7). Vezi mai multe asupra acestui lucru mai departe, p. 29 n. 1. — *Vita Veri* 2, 2: «cum sibi ille [Hadrianus] Pium filium, Marcum nepotem sse voluisset posteritati satis providens». Cassius Dio LXIX 21, 2: προετίμησε δὲ [Hadrian] τὸν Οὐῆρον διὰ τε τὴν συγγένειαν αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν, καὶ ὅτι φόβον ψυχῆς ἐρρωμενεστάτην ἦδη ὑπέφαινεν ἀφ' οὗ καὶ Οὐῆριστον αὐτόν, πρὸς τὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ῥήματος ἔννοιαν κομψευόμενος, ἀπεκάλει. — Mai ales însă întreaga dezvoltare a relații or dintre Marcus și Hadrian, pe care le putem de aproape urmări în *vita Marci*, ne sânt cea mai sigură dovadă despre mai sus pomenitele intenții ale împăratului. Cf. și Cassius Dio LXXI 35, 3.

¹⁾ Prin felul său liniștit și bun, prin modestia sa, prin simțința și deșteptăciunea sa Marcus cuceriase inimile tuturor. *Vita* 16, 5: «erat enim ipse tantae tranquillitatis ut vultum numquam mutaverit maerore vel gaudio»; 4, 10: «...comitate, quam praecipue suis, mox amicis atque etiam minus notis exhibebat, cum frugi esset sine contumacia, verecundus sine ignavia, sine tristitia gravis»; 5, 7—8: «adoptatus in aulicamdomum omnibus parentibus suis tantam reverentiam, quantum privatus exhibuit, eratque haut secus rei suae quam in pri-

mai ales o datorie de pietate față de fiul său adoptiv Aelius Caesar, care-i fusese răpit așa de curând ¹⁾. Recomandând însă pe de altă parte și pe Marcus Verus, ne trebuie o lămurire mai de aproape, spre a înțelege întreaga însemnătate a acestui din urmă act.

Marcus Annius Verus rămăsese de mic copil orfan ²⁾.

vata domo parcus ac diligens, pro instituto patris volens agere, dicere, cogitare»; 6, 10: «tanta erat Marci probitas et tanta in imperatorio principatu modestia»; 2, 6; etc. Cassius Dio LXXI 35, 2—3: τοῖς τε γὰρ συγγενέσι πᾶσι, πολλοῖς καὶ θνατοῖς πλουσίοις τε οὖσιν, οὕτω τι ἔτι παῖς ὢν ἤρρεσεν ὥσθ' ὑπὸ πάντων αὐτῶν ἀγαπηθῆναι, καὶ διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Ἀδριανοῦ ὅτι μάλιστα, ἐς τὸ γένος ποιηθεὶς οὐχ ὑπερεφρόνησεν, ἀλλὰ καίτοι νέος ὢν καὶ Καῖσαρ τῷ <τε> Ἀντωνίνῳ παρὰ πᾶσαν τὴν ἀρχὴν ἐμμελέστατα ἐδοῦλευσε καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς πρώτους ἀνεπαχθῶς ἐτίμησεν... (cf. întregul capitol). —[Asupra caracterului său se va reveni și în cele următoare]. Și precum, mai târziu, îi scrie profesorul său Fronto (*ad Marc. Caes.* IV 1, ed. Naber p. 59) «... quod si quis unquam ingenio tantum valuit ut amicos ac sectatores suos amore inter se mutuo copularet, tu hoc profecto perficies multo facilius, qui ad [omnis] virtutes natus es priusquam institutus... ante pubertatem vir bonus; ante togam virilem dicendi peritus».

1) *Vita Helii* 7, 2: „adoptandum Antonino Pio cum Marco, ut iam diximus, dedit saepe dicens: «Habeat respublica quodcumque de Vero!»“

2) Precum cu dreptate observă v. Rohden (Pauly-Wissowa *RE* I 2282), aceasta trebuie să se fi întâmplat în orice caz după al optulea an al vieții sale, căci în acest an potrivit voinței lui Hadrian, el fu introdus în colegiul Saliilor și pentru aceasta el trebuia să fie *patrimus* și *matrimus*. (Cf. Marquardt, *röm. Staatsverw.* III² p. 428).

El erà fiul lui Annius Verus ¹⁾, mort în timpul prețurii sale, și nepotul lui Annius Verus, care fusese de două ²⁾ — sau, mai exact, de trei ³⁾ — ori consul și în afară de asta și praefectus urbi ⁴⁾. Sora tatălui său erà soția lui Antoninus Pius ⁵⁾.

Ceea ce a atras deosebita luare aminte a împăratului așa de excepțional în felul său, Hadrian, asupra copilului și apoi asupra tânărului Marcus, a fost înfățișarea sufletească nu mai puțin excepțională și extraordinara precocitate a acestuia: ea deșteptă de sigur în cel dintâi puternice sentimente de afinitate electivă pentru cel de al doilea. «Fuit a prima infantia gravis», zice biograful lui Marcus în *S. H. A.* ⁶⁾. Și toate celelalte izvoare întăresc această afirmare ⁷⁾.

1) *Vita Marci* 1, 1. Cf. Marcus, *Comment.*, I 2: «παρὰ τῆς δόξης καὶ μνήμης τῆς περὶ τοῦ γεννήσαντος...».

2) *Vita Marci* 1, 2; *Fasti*: de două ori consul *eponim*.

3) *Fasti* și Cassius Dio LXIX 21, 1.

4) Dela tatăl său nu-i rămase decât amintirea despre modestia și caracterul său bărbătesc: *Comm.*, l. c. ... τὸ αἰδῆμον καὶ ἀρρενικόν. De fapt bunicul său Annius Verus îi deveni tată. De aceea îl și amintește Marcus înaintea oricui altuia în *Commentariile* sale, I, 1: παρὰ τοῦ πάππου Οὐδήρου, τὸ καλόηθες καὶ ἀόργητον. Cf. pentru Annius Verus și adoptarea lui Marcus de către dânsul, *v. Marci* 1, 2 și 10; Cassius Dio LXIX 21, 1.—(Întreaga literatură asupra tatălui și bunului lui Marcus se găsește strânsă la Klebs în *Prosopographia imperii Romani* I p. 70—1).

5) *Vita Marci* 1, 3.

6) *Ibid.*, 2, 1.

7) Cf. Cassius Dio LXXI 35, 2: πλείστον δὲ ὅμως ὑπὸ τῆς φύσεως ἐξήρθη· καὶ γὰρ πρὶν ἐκείνοις (τοῖς διδασκάλοις!) ὀμιλεῖσαι, ἰσχυρῶς πρὸς ἀρετὴν ὥρμητο... ; și LXIX 21, 2 :

Alte împrejurări, care nouă ne-au rămas necunoscute, vor mai fi contribuit apoi pe lângă cea pomenită, să facă pe copil așa de simpatic bătrânului. Căci cu toate că Marcus, după moartea tatălui său, fu adoptat de bunicul său și fu crescut în casa lui — unde se și mută ¹⁾ — și în aceea a mamei sale Domitia Lucilla — unde se duceă și mai departe foarte adesea ²⁾ — și fu educat acolo până la adoptarea sa indirectă de către Hadrian, așa dar până la vârsta de șaptesprezece ani ³⁾, — împăratul decoră deja pe copilașul de șase

προστίμησε δὲ τὸν Οὐῆρον διὰ τε τὴν συγγένειαν αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν, καὶ ὅτι φύσιν ψυχῆς ἐρρωμενεστάτην ἤδη ὑπέφαινεν. — Această admirație pentru tânărul Marcus își găsește expresia în denumirea *Philosophus*, care i se dădă încă de pe vremea tatălui său Pius. — Citatele complete pentru aceasta nu pot fi date aici. Cf. deocamdată, între altele, și Eutropius, *Breviarium* VIII 11, 1—2: «a principio vitae tranquillissimus, adeo ut ex infantia quoque vultum nec ex gaudio nec ex moerore mutaverit»... «tantae admirationis adhuc iuvenis ut eum successorem paraverit Hadrianus relinquere...»

1) *Vita Marci* 1, 7.

2) *Ibid.* 5, 3 cu 1, 7.

3) *Ibid.* 1, 7 și 10 cu 5, 3 sqq. — În ce privește informația din *Vita* 4, 1: «educatus est in Hadriani gremio», deja Brockamp, p. 8 n. 5, a observat că fraza nu e a se înțelege literal, ci numai în sensul: «Marcum puerum cum Hadriano consuetudine coniunctum fuisse», precum de fapt dovedește interesul ce împăratul a purtat în totdeauna tânărului Verus (*Vita*, c. 4—5). Brockamp mai compară și locul din *Comment.* I 4: παρὰ τοῦ προπάππου [Catilius Severus] τὸ μὴ εἰς δημοσίας διατριβὰς φοιτῆσαι· καὶ τὸ ἀγαθοῖς διδασκάλοις κατ' οἶκον χρήσασθαι...

ani cu onoarea unui *equus publicus* și când copilul fu de opt ani, el fu după dorința prea-înaltă primit în *collegium Saliorum* ¹⁾: tatăl lui Marcus trăia încă pe vremea aceasta ²⁾. Când pretorul Annius Verus muri, fu schimbat și numele fiului său, — care se chemase până atunci, după străbunicul lui de pe mamă, Catilius Severus ³⁾, — potrivit dorinței lui Hadrian, în acela de Annius Verissimus ⁴⁾: Verissimus și nu Verus, precum propriu zis s'ar fi cuvenit. Încă un semn deosebit de simpatie din partea împăratului, care poate gândia, oarecum glumind ⁵⁾, să exprime prin acest — i-am putea zice: diminutiv de mângâere, dragostea copilului pentru adevăr.

Când Marcus fu de cincisprezece ani, Hadrian îi acordă *toga virilis* ⁶⁾, îl liberă de numele Verissimus, spre a se chema Annius Verus ⁷⁾ și îl logodi cu o fiică a lui Lucius Ceionius Commodus, moștenitorul său presumptiv ⁸⁾. Alte onoruri nu întârziară apoi de

1) *Vita Marci* 4, 1 sqq.; § 4: «fuit in eo sacerdotio et praesul et vates et magister, et multos inauguravit atque exauguravit nemine *praeunte*, quod ipse carmina cuncta didicisset».

2) Vezi în această privință cele mai sus observate, p. 16, n. 2.

3) *Vita Marci* 1, 9; Cassius Dio LXIX 21, 1. — Cf. amintirea despre străbunicul său în *Comment.*, I 4.

4) *Vita Marci* 1, 10 și 4, 1; *v. Diadumeni* 6, 5; Cassius Dio, l. c; Iustinus Martyr, ed. Otto I. 1, p. 2 (cf Eusebius, *Eccl. hist.* ed Schwartz-Mommsen IV 12). Cf. Eckhel VII p. 69.

5) Cassius Dio l. c.: Οὐγγρίσιμον αὐτόν, πρὸς τὴν τοῦ Ῥωμαϊκοῦ ῥήματος ἔννοιαν κομψευόμενος, ἀπεκάλει.

6) *Vita Marci* 4, 5.

7) *Ibid.* 1, 10.

8) *Ibid.* 4, 5. Cf. 6, 2, unde e vorba de aceeași logodnă, care fu desfăcută de Pius: «post excessum Hadriani statim Pius

a-l acoperi pe tânăr, precum *praefectura feriarum Latinarum*, cu care prilej el apăru și la ospetele împăratului ¹⁾).

«Cumnatul» lui Marcus, Lucius Commodus, fiul principelui moștenitor, erà pe vremea aceasta de-abia de 6 — 7 ani. Moștenitorul tronului însă, care nici odată nu fusese deosebit de sănătos, erà în ultimul

per uxorem suam Marcum sciscitatus est et eum dissolutis sponsalibus, quae cum Lucii Ceionii Commodi... desponderi voluerat impari adhuc aetati, habita deliberatione velle se dixit». Locul acesta e vițios. Cea mai nouă încercare de emendare, a lui R. Ellis, *On the Historia Augusta*, în *Hermathena*, Dublin-London 1905, vol. XIII p. 400—1, pleacă dela o ipoteză falsă: «some words have been lost after *Commodi*, but the general meaning is clear. Antoninus, seeing that Verus (here called L. Ceionius Commodus) was too young to be a proper match for his daughter Faustina, broke off the esponsals, and told M. Aurelius he wished *him* to be his son-in-law instead». Nenorocirea e tocmai că aici L. Ceionius Commodus în nici un caz nu poate fi fiul (care acum nici nu se mai chema așa) ci tatăl, — și apoi nu era de-ajuns să fie desfăcută logodna lui Verus, ci mai înainte de toate trebuia desfăcută cea a lui Marcus. Restaurarea lui Ellis: *et eum, dissolutis sponsalibus L. Ceionii Commodi quae cum filia fecerat, quam ei desponderi voluerat* (în această legătură de idei neexact), *impari adhuc aetati* (ceea ce și Peter în ed. *Hist. Aug.* raportă la Verus, fără însă a încerca mai întâi restaurarea vorbelor pierdute din text!) *habita deliberatione velle se dixit* (Marcus! firește, precum presupun și Peter și Ellis), — e dară cu totul problematică. — Probabil că logodnica lui Marcus erà Fabia, despre care e vorba și mai târziu; vezi *v. Marci* 29, 10, și *v. Veri* 10, 3—4 și cf. expunerea lui v. Rohden (la Pauly-Wissowa *RE* I 2282 — 3), care bănuiește că logodna a avut loc *după* adoptarea lui Commodus.

¹⁾ *Vita Marci* 4, 6 sqq.

tiimp neîncetat bolnav ¹⁾). Împăratul se gândia deja la un alt urmaş mai voinic ²⁾).

Şi nu trecu mult şi *Caesar*-ul Aelius muri. Eră acum vre-o minune, dacă Hadrian obligă pe Titus Aurelius Antoninus ca, pe lângă micul Lucius, să adopte şi pe încă așa de demult şi așa de călduros ocrotitul Marcus?

«Fiii» noului principe moştenitor fură deci luaţi în palatul imperial spre a fi educaţi potrivit înaltei lor misiuni ³⁾).

Astfel trebui acum Marcus să se mute *in Hadriani privatam domum* ⁴⁾), părăsind căminul tăcut şi prietenos al bunului său, Verus, unde el, ca şi în frumoasele grădini ale mamei sale, se deprinsese a trăi şi a învăţa așa de cu drag împreună cu ea şi cu profesorii lui ⁵⁾), şi unde el crescuse așa de mai presus de toate ispitele vieţii neînfrânate a acelor tim-

1) *Vita Helii* 3, 7; c. 4; c. 6; *v. Hadriani* 23, 14 — 5.

2) *Vita Helii* 3, 7 şi 6, 7 — 8.

3) Lucius eră deja acolo, căci el rămăsese tot în palat şi după moartea tatălui său (*v. Veri* 2, 1: «hac prosapia genitus patre ab Hadriano adoptato in familiam Aeliam devenit mortuoque patre Caesare in Hadriani familia remansit». — Cf. *v. Helii* 7, 2). Marcus fu luat după adopţiune (*v. Marci* 5, 3sqq.). Cei doi prinţi nu locuiau însă în vremea aceasta supt acelaş acoperiş; Lucius eră împreună cu mama şi surorile sale probabil încă de atunci în *domus Tiberiana*, unde ni se spune că a fost crescut (*v. Veri* 2, 5), — Marcus dimpotrivă în locuinţa privată a împăratului Hadrian (*v. Marci* 5, 3).

4) *Vita Marci* 5, 3 cu *Comment.* I 17.

5) Cf. *v. Marci* c. 2 şi urm. cu *Comment.* lui Marcus, I şi Corespondenţa lui Fronto, *passim*.

puri ¹⁾. Și nu în zadar i se strângeà inima ²⁾ părăsind felul de viață de până atunci și luând loc într'o societate așa de nouă pentru el și așa de fundamental streină. Căci în casa particulară a lui Hadrian el fù încredințat unei *παλλακί* a acestuia spre a fi pregătit pentru noua misiune a vieții sale...³⁾. Cât a trăit, n'a uitat el apoi cele câteva luni, ce a trebuit să rămâie acolo ⁴⁾. Către sfârșitul vieții sale, pe când lupta la granița imperiului împotriva Quazilor și în puținele clipe de liniște ce-i lăsa viața de lagăr, scria «commentariile» sale *εις εαυτόν*, mulțămia el încă zeilor, că n'a trebuit să locuiască prea multă vreme la concubina «bunicului»⁵⁾ său și că a rămas atunci cast și nevinovat până la

1) *Comment*, I 17.

2) *Vita Marci* 5, 4: «tristis».

3) *Comment.*, l. c.

4) Aname, în anul 138, din Februar — adoptarea de către Antoninus — până în Iulie: moartea împăratului Hadrian. Vezi citatele la începutul acestui capitol.

5) Că aici (*Comment.*, I 17) prin *πάππος* (singur) nu e a se înțelege cumva *πάππος Ουγγρος* (I 1), ne arată, pe lângă alte motive (d. p., la încep. c. 17 din cartea I, Marcus pomeneste pe *ἀγαθὸς πάππος* și *ἀγαθὸς γονέας*, ceea ce fără îndoială nu trebuie interpretat numai în sensul de bunic și bunică, și tată și mamă), mai ales în chip neîndoios conținutul însuși al mărturiei istorice: căci, atâta vreme cât Marcus a fost «fiul» bătrânului Annius Verus, el n'avea de fel nevoie să stea la vre-o *παλλακί* a acestuia, — mai mult: «să fie educat», precum zice el, textual, — de oarece el putea fi totdeauna la mamă-sa, în grădinile căreia el de fapt și se preumbla cu deosebită plăcere: și tocmai, de-aici, trebui el de asemenea să plece la adoptarea sa indirectă de către Hadrian, — precum spune apriat *vita Marci* 5, 3.

timpul cuvenit: καὶ τὸ μὴ ἐπὶ πλείον τραφῆναι παρὰ τῆ παλλακῆ τοῦ πάππου· καὶ τὸ τὴν ὥραν διασωσαι καὶ τὸ μὴ πρὸ ὥρας ἀνδρωθῆναι, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐπιλαβεῖν τοῦ χρόνου ¹⁾).

Prin această «aluzie» ne e permis, ca cel puțin într'o privință, să găsim motivul, pentru care cel mai recunoscător din toți împărații, cari au ocupat vre-odată tronul roman, nu pomenește în *Commentariile* sale nici măcar cu un singur cuvânt pe dărnicul său ocrotitor, ba dimpotrivă, deși nenumindu-l îl critică cu deosebită asprime, fie direct, prin mai sus citata mulțămire către zei, fie indirect, prin entuziastul inn de laudă, pe care-l cântă *tatălui* său Pius și unde el relevează cu predilecție tocmai calitățile care îi lipsiau lui Hadrian și oarecum i le aruncă acestuia în față ca o mustrare ²⁾).

1) *Comment.*, I 17. — Se pare că această concubină a lui Hadrian era o persoană și în alt fel puțin respectabilă. — Căci numai pentru că era *παλλακῆ* a împăratului și nu soție, nu putea Marcus să se simtă așa de dureros înjosit; *concubina*, după drept, nu era o *pelex* ori o *meretrix*, ci era *uxoris loco* și legal recunoscută. Însuși Pius și apoi și Marcus au ținut concubine după moartea soțiilor lor: vezi mai multe în ac. priv. la Marquardt *Privatleben* ², p. 77 n. 1 și Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux et son temps*, Paris 1888, p. 247 și urm.

2) *Comment.*, I 16 și VI 30. — Că la Marcus trebuia să se manifesteze numai decât într'un chip sau altul o antipatie instinctivă față de Hadrian, se înțelege aproape dela sine, dacă ne gândim la fundamentala deosebire dintre caracterele lor. La aceasta se mai adăoga, că Marcus găsisse în Pius o fire așa de înrudită cu a sa, în cât tot ce el bănuise în adâncul sufletului său: numai ca o presimțire neclară ori ca o convingere șovăitoare; vedea lămurindu-se, întărindu-se ori

Încă supt Hadrian, dar deja ca fiu al lui Pius fu Marcus — acum cu numele schimbat: Marcus Aelius

prefăcându-se în faptă prin pilda vie a *alter* eu-lui său mai în vârstă. E mai de necrezut, ce aproape și-au fost acești doi oameni prin toate legăturile unei neobicinuite înrudiri în gândire și simțire, și tocmai de aceea, cât de îndepărtat, neexplicabil și strein trebuie să le fi apărut spiritul mare, neliniștit, totdeauna tinzând mai sus, și așa de adânc și dureros suferind al lui Hadrian. Pentru acești oameni marele împărat era numai un «doctus princeps et navus et orbis terrarum non regendi tantum sed etiam perambulandi diligens» (Fronto, *de feriis Alsicensibus*, ed. Naber, p. 226).— La tatăl său Pius prețuia Marcus «τὸ αὐτάρκες ἐν παντί, καὶ τὸ φαιδρόν», <τὸ> «μηδ' αὐτοῦ ἀπειρόκαλον, μηδὲ καινοτόμον» <εἶναι>; și, mai departe, ca și cum ar scrie direct împotriva lui Hadrian — ceea ce nu poate fi cazul — (cf. însă d. p. v. *Hadriani* 15, 10: et quamvis esset oratione et versu promptissimus et in omnibus artibus peritissimus, tamen professores omnium artium semper ut doctior risit, *contempsit, obtrivit*. Cf. și §. 11—13 și c. 16, etc.; cf. Cassius Dio LXIX. 3—4): «μάλιστα δὲ τὸ παραχωρητικὸν ἀβασκάνως τοῖς δύναμιν τινα κεκτημένοις, οἷον τὴν φραστικὴν, ἢ τὴν ἐξ ἱστορίας νόμων, ἢ ἐθῶν, ἢ ἄλλων τινῶν πραγμάτων καὶ συσπουδαστικὸν αὐτοῖς, ἵνα ἕκαστοι κατὰ τὰ ἴδια προτερήματα εὐδοκιμῶσι πάντα δὲ κατὰ τὰ πάτρια πράσσωσιν, οὐδ' αὐτὸ τοῦτο ἐπιτηδεύων φαίνεσθαι, τὸ τὰ πάτρια φυλάσσειν. Ἔτι δὲ τὸ μὴ εὐμετακίνητον καὶ ῥιπταστικὸν, ἀλλὰ καὶ τόποις, καὶ πράγμασι τοῖς αὐτοῖς ἐνδιατριπτικόν»; «οὐκ ἄωρι λούστης, οὐχὶ φιλοικοδόμος, οὐ περὶ τὰς ἐδωδὰς ἐπινοητής» mai erà de asemenea Pius (toate citatele în cap. 16).— Comparația poate fi dusă și mai departe, totuși fără un deosebit interes; căci un lucru trebuie accentuat: Marcus a atăcat aici pe Hadrian fără să vrea: scopul său erà numai acela de a lăuda pe Pius. Precât îl cunoaștem pe împăratul filosof din

Aurelius Verus¹⁾ — *designat* ca quaestor, «ante tempus», «Hadriano ferente gratia aetatis facta»²⁾. Când

alte manifestări ale lui, teoretice ori practice, putem afirma cu siguranță că, cu toată antipatia lui față de Hadrian, cu intenție totuși, nu și-ar fi permis o astfel de judecare a binefăcătorului său, în nici-un caz. Vezi mai departe, cap. IV al lucrării de față.

1) *Vita Marci* 5, 5: «tunc primum pro Annio Aurelius coepit vocari, quod in Aureliam, hoc est Antonini, adoptionis iure transisset». — Cu aceasta Marcus era trecut în tribus Papiria, care era tribul casei imperiale dela Nerva încoace (v. Mommsen în CIL. III p. 1275, col. I): *M. Aelius imp. Titi Aeli [Hadriani Antonini. f. Pap. Aurelius Verus]* (CIL. III 7060; S. C. de postulatione Kyzicenorū, circa 157 d. Chr. [cf. Mommsen, *l. c.*, col. II]).

2) *Vita Marci* 5, 6: «octavo decimo ergo aetatis anno adoptatus in secundo consulatu Antonini, iam patris sui, *Hadriano ferente* gratia aetatis facta quaestor est designatus». Pasajul acesta, pe care Brockamp, *o. c.* p. 19, n. 1, clădește din greu, are mai întâi nevoie de o aspră critică. — «Octavo decimo... aetatis anno adoptatus»; trebuie să interpretăm fraza aceasta *ad litteram*? Atunci nu ne rămâne altceva, decât să amânăm data adoptării lui Marcus, până ce acesta poate fi socotit ca de optsprezece ani, — așa dar până după 26 April 138. Că celalalt termin trebuie să fie ziua de 10 Iulie (moartea lui Hadrian), e bine înțeles. Noi avem însă data hotărâtă a adoptării lui Pius: e 25 Februar. Și nu e de admis, că cei doi fii ai acestuia au fost de abia mai târziu adoptați de el; dimpotrivă toate știrile sunt de acord, în a ne relata că Hadrian i-a pus lui Antoninus ca o condiție de adoptare aceea ca la rândul lui să adopte pe cei doi copii: iar aceste acte trebuie să fi avut loc în acelaș timp. De aceea am și luat la începutul acestui capitol data de 25 Febr. ca sigură pentru îndoita adopțiune. — Consulatul al doilea al lui Pius cade în anul 139: Hadrian murise deci. Prin urmare, ce se spune aici despre Hadrian, nu poate fi exact. Dacă însă admitem, că Marcus a putut fi în adevăr designat ca quaestor supt

muri Hadrian. Pius se duse la Baiae, ca să aducă la Roma rămășițele pământești ale repausatului ¹⁾). Marcus rămase în Roma și îngriji de ceremonie; curând după intrarea sa în funcțiune el dădu apoi — necrezându-se decât un simplu quaestor ca ori care altul — și jocuri de gladiatori în onoarea bunului său adoptiv²⁾).

Moartea lui Hadrian aduse o însemnată schimbare în situația publică a lui Marcus. Lucius, celalalt «fiu» și urmaș al lui Pius designat de Hadrian, eră spre paguba sa de-abia de opt ani, în vreme ce Marcus pășise deja pe optsprezece. La aceasta se adăogă că Pius

Hadrian, pentru ca însă de-abia în timpul consulatului al II-lea al tatălui său să-și exercite funcțiunea (precum spune *v. Marci* 6, 3: «*adhuc quaestorem et consulem secum designavit*» și, mai clar încă *v. Pii* 6, 9: «*M. Antoninum quaestorem consulem petente senatu creavit*»; cf. Eckhel VII p. 44 și Cohen, *Médailles* II² p. 409, 1—12: «Antoninus Aug. Pius P. P. Aurelius Caes(ar) Aug. Pii f. *cos. des.*»), atunci devine totul mai lămurit: Hadrian permite ca Marcus să fie designat de quaestor, cu dispensă de vârstă, — și acesta exercită funcțiunea de-abia după moartea împăratului. — Locul din *v. Pii* 6, 10: «*Annium Verum, qui postea dictus est Antoninus, ante tempus quaestorem designavit*» dă aceeași știre ca și *v. Marci* 5, 6, — atât numai că prin vre-o greșeală de copist a ajuns într'o parte a biografiei, unde nu are ce căuta. Explicația cū Annius Verus=Lucius Verus nu e serioasă: de așa ceva nici vorbă nu poate fi.

1) *Vita Pii* 5, 1; *v. Marci* 6, 1.

2) *Vita Marci* 6, 1. — Întâmplările sânt aici cu totul îngrămădit povestite; de oarece însă *Vita* spune, că el a dat jocurile ca quaestor — și totuși în onoarea bunului său: *avus* — ne va fi îngăduit ca, după cele arătate în n. 2. dela p. 25, să restabilim și aici relația exactă dintre diferitele știri.

era foarte mulțumit cu fiul său mai mare și în așteptarea ca și celalalt să-și desvolte însușirile și talentele, el privia deocamdată în toată forma ca urmaș numai pe Marcus.

De-acum începând, situația ce o ocupau cei doi *frați* la curte, deveni, precum e și ușor de înțeles, cu totul diferită. Și deși cu timpul deosebirea de vârstă oarecum se șterse, Marcus rămase totuși mereu în poziția privilegiată dela început. Cum și de ce se întâmplă aceasta, se va vedea în capitolul următor.

II.

Marcus și Lucius înainte de domnie.

Când Hadrian acordase foarte tânărului «Verissimus» *toga virilis*, el îl și logodise cu una ¹⁾ dintre fiicele lui L. Ceionius Commodus, pe care tocmai voia să și-l ia de urmaș la tron ²⁾. Câți ani va fi avut logodnica, nu știm. — Logodna rămase însă valabilă și după adoptarea lui Pius și schimbarea raporturilor familiare ale lui Marcus ³⁾. — Pentru ca legăturile care uniau noua succesiune, să devie și mai strânse, Hadrian convinsese pe Pius, ca să promită «fiului» Lucius de soție pe fiica sa, și deci «sora»

¹⁾ Erau anume două surori: Ceionia Plautia și Ceionia Fabia. — Cf. v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* II 1858.

²⁾ Commodus fu făcut principe moștenitor în a doua jumătate a anului 136, căci încă la 19 Iunie apare el (în calitate de consul) ca simplu cetățean (CIL. VI 10242). În anul următor însă îl întâlnim deja ca *Caesar* și coregent (cu *prima trib. pot.*: CIL. III 4366; 12136; etc.). Cf. v. *Hadriani* 23 și v. *Helii* 3. — Cassius Dio LXIX 17.

³⁾ Altfel n'ar fi avut de fel nevoe Pius să desfacă această logodnă după moartea lui Hadrian, precum se povestește în v. *Marci* 6. 2.

acestui, Faustina ¹⁾). Precât se pare, mirele erà însã și mai mic decât mica Faustina și amândoi prea comic de cruzi, pentru ca să poată fi serios vorba de o logodnă ²⁾). Rămase numai promisiunea.

După ce acum Hadrian trecuse la cele vecinice, lui Pius i se părù neapărat, să modifice puțin soarta fiilor săi adoptivi. El desfăcù logodna lui Marcus cu fiica lui Lucius Caesar, pentru ca la câțiva ani după aceasta să-i dea de soție pe Faustina. În această afacere intimă negocierile au fost conduse de soția împăratului, Annia Galeria Faustina ³⁾).

Încă din 139 fu Marcus designat de consul ⁴⁾). În acelaș timp Pius îi acordă titlul de *Caesar* ⁵⁾ și îl

1) *Vita Veri* 2,3; *v. Helii* 6, 9. — Ce relatează *v. Marci* 16, 7, că Hadrian ar fi impus lui Pius pe Marcus de ginere, e o potrivială a biografului după evenimente. Aceeași sentință e valabilă și pentru Eutropius *Breviarium* VIII 11, 2: «adoptato tamen Antonino Pio generum ei idcirco esse [Marcum] voluerit, ut hoc ordine ad imperium perveniret».

2) Cf. *Vita Veri* 2, 3: «quae [filia Pii] data est Marco idcirco, quia hic adhuc impar videbatur aetate».

3) *Vita Marci* 6, 2.

4) *Vita Marci* 6, 3 cu *v. Pii* 6, 9. — Cf. nota următoare.

5) *Vita Marci* 6, 3 și CIL. *passim*. — Că Marcus a fost numit Caesar încă din 139 dovedesc monetele (la Eckhel VII 44 și Cohen II² p. 409, n 1—12 cu p. 410—12, n. 13 sqq.), pe care cetim: «Aurelius Caesar Aug. Pii f. cos. des.» în comparație cu altele: «Aurelius Caesar Aug. Pii f. cos.» [împreună cu *Pius cos. III*]. Totuși spre deosebire de *Caesar*-ii precedenți, Aelius Caesar și Antoninus Caesar, Marcus nu erà co-regent. El nu aveà nici *trib. pot.*, nici *imp. procons.*, attributele [co-]regentei (cf. Mommsen, *Staatsrecht* II³ p. 1145 și urm.). Aceste autorități, resp. competențe, îi fură de-abia mai târziu acordate. Ce-i dreptul, ca principiu, Aelius (CIL. III 4366; 12136) și Pius însuși (*v. Pii* 4, 7) fuseseră tot astfel

investi cu demnitatea unui *sevir equitum Romanorum* ¹⁾. Când apoi, în această calitate, împreună cu colegii săi de sevirat, Caesar-ul dădu obicinuitele *ludi seviraes*, împăratul îi făcu cinstea de a asista la jocuri ²⁾. «Iubente senatu» fu Marcus primit și în colegiile sacerdotale ³⁾. Tot acum se mută Caesar-ul în *domus Tiberiana* ⁴⁾, la «tatăl» său ⁵⁾, — desigur din casa bunicului său Verus și nu, cumva, de la acea *πικλακκί* a lui Hadrian, la care Marcus fără îndoială nu a stat decât cele câteva luni până la moartea aceluia, locuind apoi, de-atunci înainte, din nou *acasă la el*. Lucius era deasemenea încă mai de demult în *domus Tiberiana* ⁶⁾. Astfel se găseau acum frații supt acelaș acoperemânt. Ce-i dreptul, un acoperiș destul de întins ⁷⁾ pentru oameni ce nu s'ar fi putut suferi. Despre așa ceva — dată fiind bunătatea și înțelepciunea lui Marcus — nu putea fi însă de loc vorba.

Vita Marci ne povestește, că Pius «aulico fastigio

de *Caesar*-i ca și Marcus, anume, în noul înțeles, de urmași la tron (cf. Mommsen, *l. c.*, p. 1139 și urm., și, mai departe, în acest studiu).

1) Cf. în această privință Mommsen, *Staatsrecht* III¹ p. 523 sqq.

2) *Vita Marci* 6, 3.

3) *Ibidem*.

4) *Ibidem* și Cassius Dio LXXI 35, 4.

5) Cf. *vita Pii* 10, 4.

6) *Vita Veri* 2, 5. Cf. *v. Helii* 7, 2. Cf. mai sus, în acest studiu, p. 21, n. 3.

7) Despre dimensiunile impunătoare ale palatului lui Tiberius, mai ales după adăogirile făcute de Caligula, ne dau o idee enormele ruini de pe Palatin.

renitentem [Marcus] ornavit»¹⁾). Informația trebuie primită numai cum grano salis²⁾). Căci asupra acestui punct avem o știre cu mult mai vrednică de încredere în Commentariile lui Marcus însuși. El ne spune că tocmai, tatăl său i-a dat pilda să trăiască fără lux și pompă zadarnică — simplu ca un particular — atât ca prinț cât și apoi ca împărat: τὸ ἄρχοντι καὶ πατρὶ ὑποταχθῆναι, ὅς ἔμελλε πάντα τὸν τῦρον ἀφαιρήσειν μου, καὶ εἰς ἔννοιαν ἄξειν τοῦ, ὅτι δυνατόν ἐστίν, ἐν ἀλλῇ βι-οῦντα μῆτε δορυφορήσεων χυρῆζειν, μῆτε ἐσθῆτων σημειω-τῶν, μῆτε λαμπάδων, καὶ ἀνδριάντων καὶ τοῦ ὁμοίου κόμ-πον· ἀλλ' ἔξεστιν ἐγγυτάτω ἰδιώτου συστέλλειν ἑαυτόν, καὶ μὴ διὰ τοῦτο ταπεινότερον, ἢ ῥαθυμότερον ἔχειν πρὸς τὰ ὑπὲρ τῶν κοινῶν ἡγεμονικῶς πραχθῆναι δέοντα³⁾).

Și că lucrurile de fapt stăteau astfel, dovedește și scrisoarea spirituală, pe care Marcus o trimete iubitelui său profesor Fronto, dintr'o excursie ce făcuse în împrejurimile Neapolei, — unde se află întreaga familie a lui Pius, — povestind o mică aven-

1) *Vita Marci* 6, 3.

2) Căci Pius însuși e acela care tocmai micșoră acest *fastigium*. Vezi *v. Pii* 6, 4: «imperatorium fastigium ad summam civilitatem deduxit, unde plus crevit, recusantibus aulicis ministris, qui illo nihil per internuntios agente nec terrere poterant homines aliquando nec ea, quae occulta non erant, vendere». Cf. pentru alte informații Lacour-Gayet, *Antonin le Pieux et son temps*, Paris 1888, p. 241 sqq., cap. XI: «la cour impériale et la société romaine».

3) Marcus, *Comment.*, I 17. — Cf. descrierea deși scurtă totuși excelentă, a vieții lui Marcus ca prinț moștenitor, pe care o dă Cassius Dio LXXI 35,

tură de țară¹⁾. Scrisoarea prezintă un deosebit interes și din punct de vedere istoric cultural, și de aceea îmi iau voia de a o reproduce numai decît în cele ce urmează :

«.....Dar, zici, care-i povestea ? Cum s'a întors tatăl meu acasă dela vii, eu, *ca de obiceiu*, am încălecat și am plecat pe drum, înaintînd o bucată bună. Când, ce să vezi, numai ce dăm peste o întregă turmă de oi, ce stăteau îngrămădite în mijlocul drumului. Locul eră pustiu: nimic pîmprejur în afară de cei patru câni și doi păstori ai turmei. Atunci unul dintre ciobani, văzînd cavalcada noastră, zise celuilalt: ia seama la călăreții aceștia: căci mi-i teamă că-s hoții cari fac pe aici strașnice prădăciuni. Cum am auzit asta, dau pînteni calului, năvălind asupra oilor. Oile speriate fug în toate părțile zbierînd pe cîmp. Ciobanul aruncă cu bâta după mine: bâta cade pe călărețul care mă urmă. *Noi o luăm la sănătoasa*. În chipul acesta bietul păstor, care se temea că o să-și piardă turma, și-a pierdut numai toiagul. — Crezi că-i poveste, ce-ți spun ? Nu, e lucru adevărat. Și ți-ași scrie și mai multe, dacă n'ar veni tocmai să mă anunțe, că trebuie să merg la bae».

În anul 140 fu dară Marcus pentru întăia dată consul, avînd de coleg în înalta demnitate pe tatăl său Pius, care o ocupă acum pentru a treia oară²⁾. Cinci ani mai târziu — în 145 — avu el pentru a

¹⁾ Fronto, *ep. ad M. Caes. et inv.* II 12, ed. Naber p. 35—6. Cf. prefața lui Naber p. XXV.

²⁾ Cf. CIL. VI 1009, — 159; X 7473; XIV 246, — 2795, — cu Eckhel VII p. 44 și Cohen II² p. 409—12: cu Pius; IIP² p. 25 n. 230—2 și 235—8: singur; apoi p. 40 n. 386 sqq., etc.

doua oară onoarea de a fi, în al doilea consulat al său, iarăși colegul de consulat al tatălui său, acum de a patra oară consul¹⁾. Tot în acest din urmă an fu Marcus și *magister* în *collegium fratrum Arvalium*. În timpul magisteriului lui fură aduse sacrificii și făcute rugăciuni zeilor, pe Capitol, la 3 Ianuarie, de către colegiu pentru sănătatea împăratului, a *Caesarului* și a întregii case imperiale²⁾.

Pentru Faustina nu mai era însă nevoie de nici-o rugăciune de sănătate. Încă din anul al treilea al domniei soțului ei ea trecuse la cele eterne³⁾. — Odată cu suirea pe tron a lui Pius ea fusese proclamată de Senat ca Augusta⁴⁾. Când muri, ea fu înălțată printre zeii nemuritori și temple cu preotese și jocuri, și statui de aur și de argint îi fură închinat⁵⁾. În onoarea ei fundă Pius încă un număr de *puellae alimentariae*, pe cele *Faustinianae*⁶⁾. — De ani în-

1) Cf. CIL. III 9995; VI 32379 (=2085), — 31152-a; VIII 14555, etc., cu Eckhel VII p. 46 și Cohen III² p. 8, n. 63; p. 9, n. 65; p. 12, n. 100 (*cos. des. II*), 101 sqq. (*cos. II*), etc.

2) CIL. VI 32379 (=2085) [*Acta Arvalium*].

3) *Vita Pii* 6, 7. — Începutul anului 141. Cf. CIL. VI 987, inscripția de pe mormânt: „Divae Faustinae Augustae | Imp. Caesaris T. Aelii Hadriani | Antonini Aug. Pii pontif. max. trib. pot. IIII cos. III p. p.“ cu *v. Pii, l. c.*: așa dar între 10 Decembre 140 și 10 Iulie 141.

4) *Vita Pii* 5, 2.

5) *Ibid.* 6, 7—8. CIL. VI 987, 1006 (*diva*); V 7617, IX 5428 (preotese); Eckhel VII 38 sqq.; Cohen II² p. 425 sqq., n. 158 sqq. (*dedicatio aedis*). — Altfel, se găsesc nenumărate monete cu *diva Faustina*, pe cari nu e nevoie să le cităm mai deaproape aici.

6) *Vita Pii* 8, 1; cf. CIL. XI 5956 și Eckhel VII 40, — Cohen II² p. 433, n. 261 sqq.

tregi eră dară împăratul singur: toată dragostea lui se revărsă acum asupra micii sale Faustina și a fiilor săi adoptivi Marcus și Lucius. Cu deosebit zel îngrijii el de educația celor doi tineri ¹⁾ și purtă bunilor profesori ai fiilor și el, tatăl, cea mai înaltă stimă și mai sinceră simpatie²⁾, — iar răsplata ce le-o acordă aceloră, eră în totdeauna cu adevărat împărătească ³⁾. Pe cei mai vestiți filosofi și retori ai vremii sale i-a chemat el atunci la curte, — spre a putea pune la îndemâna copiilor săi tot ce în de obște eră mai ales în ce privește înțelepciunea ori învățătura ⁴⁾.

Mama lui Marcus era și acum cu fiul ei ⁵⁾. După puținul ce-l știm despre ea din Corespondența lui Fronto și din Comentariile lui Marcus, ea eră o femeie

1) *Vita Pii*, c. 10.

2) Cf. d. p. pentru Fronto, *corespondența* acestuia și pentru Maximus, *Comment.*, I 16.

3) Astfel fură făcuți consuli: Fronto (a. 143, = suff.), Herodes (a. 143, = epon.), Claudius Severus (a. 146): cf. *Fastele*. — Fronto a fost suffectus; cf. în *corespondența* lui, ed. Naber, p. 20 sqq. scrisorile *ad. M. Caes. et inv.*, I 8 sqq., II 6 sqq., din timpul consulatului. — Dar și cu toți ceilalți filosofi și retori din imperiu eră Pius prietenos și darnic: vezi Marcus *Comment.* I 16 și *vita Pii* 11, 3.

4) *Vita Pii* 10, 4; *v. Marci* c. 2—3; Marcus, *Comment.* lib. I, *passim*.

5) *Comment.*, I 17: τὸ μέλλουσαν νέαν τελευτᾶν τῆν τεκοῦσαν, ὅμως οἰκῆσαι μετ' ἐμοῦ τὰ τελευταῖα ἔτη. — scrisorile lui Fronto *ad Marcum Caes. et inv.*, *passim*. — și *v. Marci* 6, 9. Cf. Mommsen, *die Chronologie der Briefe Frontos* în *Hermes* 8, 1874, p. 204. — Sora lui Marcus, Cornificia — mai tânără ca el (*v. Marci* 1, 8) eră deasemenea câte-odată cu dânsul. Cf. Fronto, *ad. M. Caes. et inv.* V 8 (23), p. 79. — Marcus cedă sorei sale atât moștenirea tatălui

deosebit de cultă, virtuoaasă, blândă, pioasă, darnică și miloasă, care se îngrijia foarte de-aproape de educația celor doi copii ai ei și în special de a fiului ¹⁾. Ea stătea în legături literare cu profesorii lui Marcus și purta cu plăcere corespondență cu dânsii ²⁾. Marcus eră mai totdeauna cu maică-sa. — Precum povestește el însuși în scrisorile către Fronto, el își petrecea timpul cam în chipul următor :

Dimineața, înainte de sculare, citià ori excerpta ceva, încă culcat ³⁾ — mai ales din cărți retorice ori

său Annius Verus cât și pe aceea a mamei sale (*v. Marci* 4, 7). El o amintește și în Comentariile sale I 17 (la început: τὸ... ἀγαθὴν ἀδελφὴν... ἔχειν). Ea se mărită cu M. Ummidius Quadratus, poate prin a. 138 (cf. *v. Marci* 4, 7) și muri înainte de suirea pe tron a fratelui ei (*ibid.* 7, 4), care lăasă fiului ei partea sa din moștenirea dela mama lor (*ibid.*).

¹⁾ Cf. Marcus *Comment.*, I 3 cu Fronto (Naber) p. 24 — 5, și cele două scrisori grecești ale lui Fronto către dânsa, p. 239 sqq. — Interesant e că Fronto trimete scrisorile grecești întâi lui Marcus, pentru ca acesta să îndrepte eventualele greșeli de limbă, așa ca Lucilla să nu-l socotească pe bătrân ca prea ignorant (p. 24—5): «Epistulam matri tuae scripsi, quae mea impudentia est, graece, eamque epistulae ad te scribtae implicui. Tu prior lege: et si quis inerit barbarismus, tu, qui a graecis litteris recentior es, corrige, atque ita matri redde: nolo enim mater tua ut opicum contemnat»

²⁾ În afară de locurile mai sus citate din Corespondența lui Fronto, v. și Marcus, *Comment.*, I 7: [παρὰ 'Ρουστίου] καὶ τὸ τὰ ἐπιστόλια ἀφελῶς γράφειν, οἷον τὸ ὑπ' αὐτοῦ τούτου ἀπὸ Σινοέσσης τῇ μητρὶ μου γραφέν.

³⁾ Fronto (ed. Naber) p. 69. — Cf. p. 34.

— mai târziu — filosofice ¹⁾. Apoi se preumblă puțin, de multe ori numai «*ante cubiculum*» *suum* ²⁾. După aceea se *îmbracă* și mergea la tatăl său, ca să-i dea buna dimineața ³⁾; el și întovărășia apoi pe împărat în excursiile, afacerile ori ceremoniile religioase ale acestuia ⁴⁾, sau — altcum — își îndeplinea însuși datoriile impuse de funcțiunea publică ce o ocupă ⁵⁾. După amiază el lepădă iară haina de oraș ⁶⁾, se făcea comod și citia încă un timp în pat ⁷⁾. «... Deinde cum matercula ⁸⁾ mea supra torum sedente multum garrivi. Meus sermo hic erat: quid existimas modo meum Frontonem facere? Tum illa; quid autem tu meam Gratiam ⁹⁾? Tum ego: quid autem passerulam nostram Gratiam minusculam? Dum ea fabulamur atque altercamur, uter alterum vestrum magis amaret, discus crepuit, id est pater meus in balneum nuntiatus est. *Loti igitur in torculari cenavimus; non loti in torculari, sed loti cenavimus; et rusticos cavilantes audivimus libenter.* Inde reversus, *priusquam me in latus converto ut stertam*, meum pensum explico et diei rationem meo suavissimo magis-

1) Asupra lecturilor lui Marcus voiu reveni mai la vale, când va fi vorba de profesorii și educația celor doi frați, precum și în cap. IV al studiului de față.

2) Fronto p. 68.

3) Fronto p. 68 și 69. — Cf. Cassius Dio LXXI 35, 4.

4) Fronto p. 68, 69, 35, 66, etc.

5) P. 37, 77, etc.

6) P. 68.

7) P. 68, 45, etc.

8) Termen de dezmierdare pentru soția lui Marcus, Faustina cea tânără (cf. Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 258).

9) Fiica lui Fronto.

tro reddo, quem si possem magis desiderare, libenter plusculum macerarer» ¹⁾).

Dacă însă el a *trebuit* peste zi să se ducă la teatru — jocurile și reprezentațiile nu-i plac ²⁾ — atunci el lucrează și o bună parte din noapte. Cu vorbele sale : «eu studiez nopțile astea : căci ziua o pierd la teatru. Astfel n'am nici un spor, seara fiind obosit, iar dimineața dormitând» ³⁾).

Și viața aceasta liniștită, harnică, întăritoare de trup și suflet o duce Marcus pretutindeni : fie în Roma, fie la țară, în deosebitele ville ale tatălui său, — unde petrece el întotdeauna vara cu acesta ⁴⁾). Nici-o

1) P. 70. Scrisoarea e trimeasă din villa dela Signia, pe vremea culesului viilor. Am dat-o pe latinește ca un exemplu de stil natural din tinereța lui Marcus.

2) *Vita Marci* 4, 8 : «fuit autem vitae indulgentia, ut coheretur nonnumquam vel in venationes pergere vel in theatrum descendere vel spectaculis interesse», și 15, 1 : «fuit autem consuetudo Marco, ut in circensium spectaculo legeret audiretque ac subscriberet (ca împărat !) ex quo quidem saepe iocis popularibus dicitur laccessitus». Cf. *Comment.*, I 5 παρά τοῦ τροφέως, τὸ μῆτε Πρασιανὸς μῆτε Βενετιανὸς, μῆτε Παλμουλάριος ἢ Σκουτάριος γενέσθαι. Și în această privință fu dară Marcus educat după principiile stricte stoice, așa cum le formulase mai în urmă Epictet. Vezi mai jos, și cap. IV.

3) Fronto p. 34.

4) Fronto, cele cinci cărți *ad Marcum Caesarem et inv., passim*. Tatăl și fiul devenise cu vremea așa de buni prieteni, încât erau nedespărțiți : «denique per viginti et tres annos in domo patris ita versatus ut eius cotidie amor cresceret, nec praeter duas noctes per tot annos ab eo mansit diversis vicibus» (*v. Marci* 7, 2). Pius cerea totdeauna sfatul fiului său : «tantumque apud Pium valuit, ut numquam quemquam

întâmplare grav supărătoare, nici un eveniment excepțional¹⁾. Căci în imperiu, ca și în casa împărătească, domnește pacea.

Dacă a făcut vre-o excursie frumoasă ori interesantă Marcus e bucuros și încântat ca un copil. El scrie numaidecât lui Fronto al său, ce minunat a petrecut²⁾. Mai ales dacă e pe vremea culesului viilor!³⁾.

sine eo facile promoverit» (v. *Marci* 6, 7; cf. și rugămințile lui Fronto către Pius prin Marcus, în *Coresp.*, ed. Naber, p. 86, ep. 49, — p. 87, ep. 52, — p. 165—167, ep. 3 și 4). — și fiul comunică numaidecât tatălui tot ce avea pe inimă (cf. Fronto p. 27). Cât de tare înrudiți erau ei și sufletește, arată deja portretul pe care Marcus i-l schițează tatălui în *Comentariile* sale și unde se pot oarecum întrevedea propriile *si-lințe* ale aceluia spre a ajunge la desăvârșirea omenească în purtarea sarcinei de stăpânitor al lumii (*Comment.*, I 16 și VI 30). Cf. în această privință caracterizarea reușită a celor doi bărbați la Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 243, — și la Renan, *Histoire des origines du Christianisme*, vol. VII: *Marc-Aurèle et la fin du monde antique*, Paris 1883, p. 2 sqq. În privința scrierii lui Renan, e de observat că expunerea lui, cu toate paginile ei strălucite de filosofie istorică, suferă de lipsa unei prețuiri mai de aproape a lui Marcus că împărat și om politic. Din punctul său special de vedere (creștin), Renan dă însă un tratat foarte pătrunzător asupra poziției și influenței filosofiei stoice în secol. II, precum și asupra cauzelor înfrângerii ei de creștinism: arătând toate părțile bune, ce le-a avut această «la plus belle tentative d'école laïque de vertu que le monde ait connue jusqu'ici» (Préface, p. I).

¹⁾ Fronto, p. 30 (Marcus către Fronto): «Nam *διὰ τῶν αὐτῶν* fere dies tramisimus. Idem theatrum, idem odium, idem desiderium tuum...»

²⁾ Fronto p. 35 și 66.

³⁾ Fronto p. 35, 67, 70, etc. Cf. *vita Pii* 11, 2: «vindemias privati modo cum amicis agebat».

Și fiul iubește așa de duios pe tatăl său, încât nici măcar pentru o zi nu mai rămâne departe de dânsul. El trăiește pentru tatăl său, și numai atâta timp are viața vre-un preț pentru dânsul cât și acestuia îi merge bine ¹⁾).

Marcus pare a nu fi des împreună cu fratele său Lucius ²⁾). Aceasta ar putea sta în legătură cu faptul, că anume — poate — și Lucius e cu mama sa, și — foarte probabil — cele două mame nu trăiesc tocmai în cea mai bună înțelegere. Fiii lor sânt doară candidați la acelaș tron: și *doi* împărați pe *un* tron nu s'au văzut încă — pe vremea aceasta — niciodată! Dar chiar dacă Lucius nu e cu mama sa — nu știm aproape nimic despre ea ³⁾), — ce altă treabă au rudele și ceata de sclavi liberați ⁴⁾), dela curte, decât să țese intrigi? Nu-i șoptise odată lui Pius până și bunul lui prieten, Valerius Homullus ⁵⁾), pe când împăratul se preumbla prin *viridarium* și mama lui Marcus tocmai adoră statua lui Apollo, — că Lucilla se roagă la zeu pentru moartea împăratului, cu scop ca fiul

¹⁾ Fronto p. 103—4: «Quis ignorat ubi pater tuus minus valeret, te iuxta cum eo carere balneo, vino aqua etiam et cibo temet deducere solitum? *nulla umquam te neque somni neque vigiliae neque cibi, neque itineris tua tempora habuisse, sed patris temporibus servisse*». Cf. p. 70; v. *Marci* 7, 3 și — de asemenea foarte important — Cassius Dio LXXI 35, întregul capitol.

²⁾ În corespondența lui Fronto el e pomenit de-abia mai târziu.

³⁾ Cf. numai v. *Helii* 5, 11.

⁴⁾ Vezi v. *Marci* 15, 2: «multum sane potuerunt liberti sub Marco et Vero Geminas et Agaelytus».

⁵⁾ Cf. v. *Pii* 11, 8. — El a fost și consul în anul 152 (*Fasti*).

ei să ajungă mai repede pe tron? ¹⁾). Pius eră prea nobil și mai presus de orice nimicuri de acestea, ca să ție cumva în vre-un fel seama de ele ²⁾). Cum vedem însă, intriga își făcè—precât posibil—datoria.

Adevăratul motiv pentru care Marcus în primul timp nu a avut legături mai strânse cu Lucius, trebuie să fi fost însă, mult mai probabil, deosebirea de vârstă și grad de cultură, la început prea mare, între cei doi tineri. *Caesar*-ul era deja un bărbat, în vreme ce fratele său se afla încă în anii copilăriei. Pe lângă asta, Marcus era un om prea serios și se ocupa cu lucruri prea însemnate, spre a mai avea înclinare și vreme să stea de vorbă mai mult cu copilul Lucius. Mai târziu, când, precum vom vedea, și acesta din urmă începù a se manifesta, literar și, în general, în public, cei doi frați deveniră prieteni, și anume așa de buni și sinceri, încât, la moartea lui Pius, Marcus socoti ca o datorie a sa, să facă din fratele și prietenul său un co-împărat întru toate egal sie-și.

* * *

Spre sfârșitul anului 145 ³⁾) își împlinì înfine Pius dorința așa de multă vreme hrănită, de a-l avea pe

1) *Vita Marci* 6, 9. — Domitia Lucilla, mama lui Marcus, a murit între 156 și 161. Vezi expunerea lui H. Dressel, *Untersuchungen über die Chronologie der Ziegelstempel der gens Domitia*, Berlin 1886, p. 13, sqq., reproduse și în *Corpus inscriptionum Latinarum* XV p. 266. — Pentru înrăurirea ei la curte vezi *vita Didii Iuliani* 1, 3—4.

2) *Vita Marci* 6, 7 sqq.

3) Aproximativ, — căci data nu poate fi stabilită cu siguranță absolută. Aproape sigur e, că în anul 147 lui Marcus i se născù un fiu (CIG. 3176. — la Dittenberger, *Sylloge inscr.*

Marcus de ginere, și, în chipul acesta, de a-l lega și mai strâns de sine și de familia sa. *Caesar*-ul se căsătorii acum cu Faustina. — Astfel nu rămaseră fără izbândă ostenelele, ce-și dăduse soția lui Pius, încă dela începutul domniei acestuia, spre a câștiga pe Marcus pentru fiica ei. Fără îndoială, deja de atunci se avuse în vedere o eventuală succesiune numai a lui Marcus, și, pentru aceea, se pregătise calea, ca unica fiică a perechei imperiale să nu fie dată de soție altcuiva decât «principelui moștenitor».

Ce mare preț punea Pius pe încheierea acestei căsătorii¹⁾, reiese și din aceea, că, precum zice biograful său, «[nuptias] usque ad donativum militum celeberrimas fecit»²⁾. Și când, în anul următor, 146, li se născu tinerilor soți o fiică³⁾, mulțămirea împăratului se manifestă într'un chip cu adevărat grandios. Marcus fu făcut coregent, «tribunicia potestate donatus... atque imperio extra urbem proconsulari addito iure

Gr. I² n. 406), — și că înainte de acest fiu i se născu [Annia Galeria Aurelia?] Faustina: precum reiese din scrisorile lui Fronto, ea era primul copil al lui Marcus. — (Cf. asupra numelui ei v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* I 2312 (119) și 2286: tot acolo și cealaltă literatură). Deci, *trebuie* ca nunta perechei princiare să fi avut loc în anul 145.

1) Cf. Eckhel VII p. 46 și Cohen III², p. 127 n. 3: *Aurelius Caesar — Faustinae Augustae*,—și ca literatură, Eutropius VIII 11, 2; Aurelius Victor, *de Caes.* XV 6 și XVI 1.

2) *Vita Pii* 10, 2.

3) *Vita Marci* 6, 6, cu Fronto p. 72 și urm. Cf. CIL. VI (Mausol. Hadr.), 995.—Cf. Borghesi, *Oeuvres* III p. 237 sqq.; Mommsen în *Hermes* 8, p. 205: v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* I 2287 sqq., 2286 și 2311—12.

quintae relationis»¹⁾. Faustina primii titlul de *Augusta*²⁾, pe care îl purtase mama ei și pe care acum tatăl i-l acordă, în parte, și în amintirea iubitei sale soții³⁾. Iar pentru ca această duioasă încercare de a recâștigă pe mamă în chipul fiicei să fie și mai mângâtoare, mica nepoată a împăratului primii numele mamei și bunicii ei, — Faustina⁴⁾: acum erau iarăși două Faustine împrejurul bunului împărat, cari să-i facă viața mai fericită.

Cu anul 147 începui Marcus prima sa *tribunicia potestas*. El eră acum în vârstă de douăzeci-și-șase de ani. Între acestea împlineă fratele său Lucius șaptesprezece ani intrând într'al optsprezecelea: el

1) *Vita Marci*, 6, 6. — Eckhel VII p. 47; Cohen III² n. 594—604. Cf. asupra acestor competențe Mommsen, *Staatsrecht* II³ p. 1145sqq.; în special pentru *ius quintae relationis* p. 898 și 1163. Asupra datei, când fu acordată *trib. pot.* (10 Dec. 146), cf. pentru alte citate v. Rohden I 2287.—CIL. VIII 20152 din anul 147: *M. Aurelio Caes. Imp. Caes. T. Aeli Hadriani Antonini Aug. Pii p. p. fil. trib. pot. cos. II..* (O altă inscripție: IX 4957, dedicată la «VL»(?) «kal. Mai.» ale aceluiași an 147 nu pomenește nici-o *trib. pot.* în titulatură). — Cf. CIG. II 3176 (Dittenberger, *Sylloge* I² n. 406): *V. kal. Apr.* = așa dar deja la 28 Martie.

2) CIL. XI 5931 (a. 147): *Faustinae Aug. Imp. Caes. T. Aeli Hadriani Antonini Aug. Pii p. p. tr. p. X, imp. II, cos. IIII filiae, M. Aureli Caesaris uxori.* — Cf. și XI 5932; IX 234, 1163 și așa mai departe: toate însă nedatate.

3) Că zvonurile calomnioase, care s'au format și răspândit în cursul vremii asupra Faustinei, sânt lipsite de ori ce teme și că dimpotrivă Pius a iubit-o foarte mult, nu pot îndeajuns accentua aici. În amănunte mă alipesc în această privință hotărit expunerii lui Lacour-Gayet (p. 245 și urm.) și trimet la citatele de-acolo.

4) Fronto. p. 72sqq.

era dară acum deja un tânăr vrednic de o ocupație mai serioasă. Totuși, în comparație cu Marcus, el părea încă prea tânăr, spre a fi privit altfel decât tot ca un copil. Devotamentul necondiționat și ajutorul incomparabil mai conștient și folositor, cei stăteau la dispoziție din partea *Caesar*-ului, îi erau Împăratului absolut suficiente. Totuși, de o «neglijare» a lui Lucius de către Pius nu poate fi vorba. Situația era pentru împărat foarte limpede: fiului celui mai tânăr încă nu-i venise vremea, ca să ia parte la trebile publice; el avea încă mult de lucru cu pedagogii și profesorii lui, înainte de ce să-și înceapă «cariera». Câțiva ani mai târziu se întâmplă și aceasta, și Lucius începui să se bucure de aceleași onoruri ca și Marcus — nici vorbă, cu deplină avere în vederea situației și deosebirei de vârstă a celor doi frați, în acel timp.

Marcus era însă acum un adevărat coregent al tatălui său. Și anume — pentru a se însemna numai decât, — nu atât extern și public, cât mai ales intim și secret. Pe clădirile și fundațiunile oficiale și în decretelor și rescriptele imperiale nu se găsesse ambele nume, alătura ¹⁾. — Căci Pius e un om, care nu înțelege să exagereze nimic. Marcus e principe moș-

1) Vezi *Corpus legum* al lui Gustav Haenel, Leipzig 1857, p. 101—14 (Pius) și cf. părțile privitoare la Pius cu cele privitoare la Marcus și cei doi *Sammtherrscher*, cari au domnit cu acesta: fratele Lucius (p. 114sqq.) și fiul Commodus (p. 130sqq.). Cf. CIL. *passim*. — Mai e apoi de observat, că, pe când monetele ne dau un șir aproape complet al anilor de *trib. pot.*, în inscripții lumea s'a mulțămît cu titlul de *Caesar* și n'a mai pomenit și respectiva *trib. pot.*

tenitor, împodobit cu toate demnitățile posibile, din toată inima iubit și cu deplină înțelegere tratat, ba chiar sincer admirat. Atât însă cât trăește tatăl, el nu e nimic mai mult decât un prinț moștenitor. Și de altmintrelea nici el nu vrea să primiască onoruri de acelea, care nu i se cuvin.—Totul e orânduit la curtea lui Pius cu cel mai sănătos bun simț. De aceea i se pare cuiva aproape ciudat, să priviască împrejurările respective în toată simplitatea și rațiunea lor. Nu mai sântem deja de mult obicinuiți cu așa ceva în istoria împăraților Romei. Lucrurile stau însă, totuși, astfel—Marcus nu e un «co-împărat»—, și de aceea nu-i recomandabil să le «interpretăm» mai mult ¹⁾.

Oficial, Marcus nu era deci *co-împărat*. Despre activă sa participare la afacerile de stat știa însă toată lumea. De aceea el e pomenit în tot Imperiul, foarte des împreună cu tatăl său ²⁾, mai adesea încă singur, în inscripții dedicatorii și votive de tot felul.

¹⁾ Fronto zice foarte clar într'o scrisoare (p. 45—6): «item pater tuus imperii Romani molestias atque difficultates ipse perpetitur, te tutum intus in tranquillo sinu suo *socium dignitatis gloriae bonorumque omnium participem tutatur*»: așa dar Pius ia asupra sa întreaga răspundabilitate

²⁾ CIL. VI 159 (*a. 140*); XIV 100, 246 (*a. 140*), 2795 (*a. 140*); VI 32379 (=2085) (*a. 145*), 31152 *a. (a. 145)*; III 7466 (*a. 153*) [cf. 12405], 7474; VIII 800 (*a. 159*); III 6162, 6167, 860, 14441—2; VIII 12513; III 14214¹⁾; Dittenberger, *Orientalis Graeci inscr.*, II n. 625, 3 (cf. CIG. 4661); CIG. III 5838 (*XV kal. Febr. 154*). [Asupra inscripțiilor, în care e pomenit și Lucius, voi reveni mai la vale].

Orașe ¹⁾, societăți și colegii ²⁾, diferite unități de armată ³⁾ și autorități ⁴⁾, cetățeni ⁵⁾, ofițeri ⁶⁾, coloniști ⁷⁾, veterani ⁸⁾ și soldați ⁹⁾ ridică altare ¹⁰⁾, statui ¹¹⁾ și temple ¹²⁾ și se roagă pentru sănătatea împăratului și a fiului său ¹³⁾, sau fac fundațiuni și clădiri de folos obștească ¹⁴⁾, ori bat monetă ¹⁵⁾ în cinstea «stăpânitorilor». Când și Marcus deveni un venerabil

¹⁾ CIL. X 7473 (*a. 140*); VIII 4586, 17862—3, 14555 (=10592); II 3392; III 3007, 9935; VIII 19130; IX 5354; VI 1010, (*a. 151*); VIII 11320 (=229), 1916 («*in basi*»), 2363, 10592; VIII 800 (*a. 159*); Dittenberger, *Oriens Graeci inscr.*, II n. 625, 3.

²⁾ CIL. II 1169 (*a. 146*); XI 5957; IX 4957 (*a. 147*); VI 1008 (*a. 146*), 32379 (=2085: *a. 145*); XIV 246.

³⁾ CIL. VI 1009, etc.

⁴⁾ [Cf. mai sus, n. 1] CIL. XIV 2461 (*a. 145*); III 7466 (*a. 153*).

⁵⁾ VIII 17864; VI 166 (un *libertus*); III 6162.

⁶⁾ VI 1009; (indirect III 7474); III 14214¹.

⁷⁾ II 3392; (VI 1010 = *a. 151*) X 1562.

⁸⁾ VI 31152^a (*a. 145*); III 7466 (*a. 153*); III 6162.

⁹⁾ VI 1009.

¹⁰⁾ VI 31152^a (*a. 145*); III 7466 (*a. 153*), 7474, 6162, 6167, etc., etc.

¹¹⁾ VIII 17862—4, 2362, etc., etc. (De p. încă: VIII 11320 (=229); VI 1008; III 7474: lui *I.O.M.*).

¹²⁾ III 7474.

¹³⁾ VI 32380 (=2086); X 1562; XIV 100; VI 32379 (=2085: *a. 145*); III 7466 (*a. 153*), 7474, 6162, 6167, 14214¹, 14441—2, etc., etc.

¹⁴⁾ XIV 246 (VI 166).

¹⁵⁾ *Catalogue of Greek Coins, Thrace, etc.*, p. 55—6; *Cyprus*, p. 83—5 (cu Pius); *Lykaonia, etc.*, p. 45, etc., etc.

pater familias, supușii înălțară rugăciuni și pentru sănătatea «copiilor» Augustului și ai Caesarului ¹⁾).

«Optimo ac Piissimo» «[Caesari]» zice o inscripție, ce-i fusese pusă — poate în anul 140 ²⁾ —, de ofițerii și soldații din *cohortes praetoriae* și *urbanae* în Roma ³⁾. Și, fără indoială, cam tot acelaș lucru, numai cu vorbe mai frumoase și mai sunătoare, va fi spus și Fronto despre Marcus, de atâtea ori, în Senat, atunci când principele îl ține de rău, ce-i dreptul plin de cea mai mișcător de sinceră bucurie, că «magistrul» său l'a lăudat așa de *horribiliter*: «Postea cavebis de me, praesertim in senatu, tam multa mentiri. Horribiliter scripsisti hanc orationem! O si ad singula capita caput tuum basiare possem!» ⁴⁾. Iar Iustinus Martyr, în a sa *Apologie* a Creștinilor, adresată lui Pius cu prilejul unei acțiuni judecătorești pornite în contra lor de *praefectus urbi* Urbicus, citează următoarea apostrofă a unuia dintre înculpați: «ὁ πρόποντα Εὐσεβεῖ Ἀυτοκράτορι οὐδὲ φιλοσόφῳ Καίσαρος παιδὶ οὐδὲ τῇ ἱερᾷ Συγκλήτῳ κρίνεις ὦ Οὐρβικε» ⁵⁾. Acelaș face altă dată, iarăși, o aluzie la domnia «filosofică» a împăratului și a fiului său: «Ἐφη γάρ πον καί τις

1) III 14214 ¹⁾.—O pildă eloquentă despre popularitatea *tânărului* Marcus ne dă și numărul enorm de reprezentări plastice ale principelui ca adolescent și tânăr: vezi Bernoulli, *rö-mische Ikonographie*, partea a II-a, vol. 2, p. 181 și urm.

2) Marcus e anume intitulat de *cos*.

3) CIL. VI 1009.

4) Fronto p. 29.

5) *Apologia*, ed. Otto, Jena 1876 (II) I 1, p. 202. Cf. I 1, p. 202, n. 27. — Cf. Eusebius-Rufinus, *Eccel Hist.* ed. Schwartz-Mommsen IV 8, 2.

των παλαιων¹⁾ "Αν μὴ οἱ ἄρχοντες φιλοσοφήσωσι καὶ οἱ ἀρχόμενοι, οὐκ ἂν εἴη τὰς πόλεις εὐδαιμονῆσαι»²⁾. Și biograful lui Marcus zice în *S. H. A.*: «tantumque apud Pium valuit, ut numquam quemquam sine eo facile promoverit. erat autem in summis obsequiis patris Marcus»³⁾. Însfârșit târziu! Apollinaris Sidonius știe de asemenea să ne spue, că «sic sub patre Pius moderatus castra parentis, / *sic Marcus vivente Pio*, post iura daturi / innumerabilibus legionibus imperitabant»⁴⁾.

El lua parte foarte regulat la consiliile Senatului: încă înainte de a fi exercitat quaestura fusese introdus de Pius în ședințe⁵⁾. A și vorbit de repetate ori⁶⁾ și a ajutat la redactarea hotărârilor, ori cel puțin a asistat la ea, pentru a le iscăli ca martor⁷⁾. Nu trebuie totuși să pierdem din vedere, că — multămită atât înclinărilor sale firești, cât și educației ce i se da — Marcus fu — în prima sa tinereță — mai mult un învățat, și anume un adevărat erudit al vremii sale. Astfel, de pildă, el nu vedeà de fel în panegiricele lui Fronto pentru Pius laudele de un gust cu totul îndoelnic ale aceluia; și totuși — dacă e să le judecăm după cele pe care le găsim în

1) Plato, *de rep.* V p. 473 DE.

2) *Apologia* (I) I 1, p. 10.

3) *Vita Marci* 6, 7 — 8.

4) Ed. P. Mohr, Lipsiae 1895, Carm. II v. 202 — 4.

5) *Vita Veri* 3, 5.

6) Fronto p. 96 — 7 (cf. p. 98); p. 77—8 (cf. și p. 45 — 7). Cf. Mommsen în *Hermes* 8, p. 210—11 și în CIL. III p. 1275 I.

7) CIL. III 7060 (circa 157). — Cf. n. lui Mommsen, *ibid.*, p. 1275 II. Cf. *v. Marci* 10, 7.

Corespondența lui Fronto referindu-se la Marcus însuși, — ele trebuiau să fie pentru un suflet mai delicat deadreptul respingătoare; Marcus însă se entuziasmă pentru frazele și figurile retorice ale profesorului său, și tare încântat de ele, citi discursurile acestuia și tatălui său ¹⁾. — Educația sa eră, din multe puncte de vedere, foarte nepractică ²⁾. Din scrisorile către Fronto vedem, mai ales deosebit de lămurit, cu ce seacă și zadarnică erudiție eră hrănit spiritul aceuia ce avea să hotărăscă odată asupra soartei unui imperiu universal ³⁾. Astfel Marcus combate odată, cu citate foarte pedante din întreaga literatură greacă și romană, ... «somnul», — pe care profesorul apoi îl apără împotriva atacurilor prea silitorului școlar ⁴⁾. Altă dată acesta fabrică *hexametri*, de cari nu e puțin mândru ⁵⁾. Altă dată iară pierde vremea cu alte nimicuri de-acestea ⁶⁾..... Ce-i dreptul, Marcus e un om destul de înțelept, pentru a nu se lăsa cu totul furat de astfel de exerciții retorico-poetice, în proză și în versuri ⁷⁾; dar nu arare ori simția el o mare plăcere în ocupația cu ele și de-abia mai târziu, când fu cu totul câștigat pentru învățăturile Stoicismului

1) Fronto, p. 18.

2) Asupra acestui punct vezi mai ales cap. IV al studiului de față.

3) Ar fi să cităm întreaga corespondență a lui Fronto. Cf. numai p. 9 sqq. (*de somno*); p. 211 sqq. (*laudes fumi et pulveris*); p. 214 sqq. (*laudes negligentiae*).

4) Fronto, p. 9 — 11. și 11 — 13.

5) P. 34.

6) Vezi nota 3.

7) În *Commentariile* sale el mulțămește zeilor (I 17) și pentru aceea că n'a făcut prea mari progrese în arta vorbirei și a poeziei:

și începui a disprețui astfel de «amuzamente», se și lăsă, definitiv, de ele ¹⁾. Profesori excelenți îi ajutară să intre pe calea cea dreaptă spre desăvârșita înțelepciune a vieții și Marcus deveni apoi însuși, în scurtă vreme, o glorie a doctrinei filosofice care-l câștigase. — Dar despre aceasta va fi vorba în amănunte mai la vale, când vom trata despre profesorii și educația sa spirituală.

Aici mai poate fi numai aceasta notat, că el a fost un școlar extraordinar de silitor ²⁾; că nu dormia nopți întregi numai pentru a putea lucra mai mult ³⁾ și chiar când era obosit ori indispus nu încetă totuși măcar de a face câteva excerpte ori de a ceti câteva cărți ⁴⁾. Vrednice de luare aminte sânt în această privință două bilete dela începutul cărții a V-a, *ad M. Caesarem*, din corespondența lui Fronto, cu următorul cuprins: I. «*Domino meo*. Si quicquam nos amas, dormei, per istas noctes, ut *forti colore* in senatum venias et *vehemente latere* legas». — II. «*Magistro meo*. Ego te numquam satis amabo; dormiam» ⁵⁾.

τὸ μὴ ἐπὶ πλέον με προκόψαι ἐν ῥητορικῇ καὶ ποιητικῇ, καὶ τοῖς ἄλλοις ἐπιτηδεύμασιν, ἐν οἷς ἴσως ἂν κατεσχέθην, εἰ ἡσθόμεν ἑμαυτὸν εὐόδως προΐοντα.

1) Meritul în această schimbare a direcției studiilor lui Marcus e al profesorului său Rusticus: [παρὰ Ῥουστίκου] καὶ τὸ ἀποσιῆναι ῥητορικῆς καὶ ποιητικῆς καὶ ἀστειολογίας... καὶ τὸ τὰ ἐπιστόλια ἀφελῶς γράφειν... (*Comm.* I 7).,

2) Cf. Fronto, p. 34 și v. *Marci* 6, 5: «studia cupidissime frequentavit»

3) Fronto p. 34 și 77—8. — Cf. p. 68, 69, etc.

4) P. 34, p. 69 și în alte locuri.

5) Fronto p. 77—8.

Acum e timpul să reluăm firul temei principale a acestui capitol și să considerăm mai de aproape cariera fratelui mai tânăr.

* * *

Dacă Pius a procedat cu Lucius în acelaș chip ca Hadrian cu Marcus, atunci trebuie ca al doilea fiu adoptiv al împăratului să fi obținut *toga virilis* cam prin anul 145 ¹⁾. Cum că Pius a fost cu acest prilej foarte părintește binevoitor față de Lucius, știm din izvor sigur.

Vita Veri ne spune, că în ziua când Pius îi acordă lui Lucius *toga virilis*, el consacră și templul lui Hadrian și din acest îndoit prilej împărți poporului un «congiarium»,—*liberalis fuit*, precum zice *Vita* ²⁾. Toțiși Lucius nu luă de fel parte la viața publică. El rămase și după aceasta un simplu particular. *Vita* ne spune apriat, că el n'ă apărut în Senat înainte de questură, ceeace lui Marcus îi fusese cu toate acestea permis ³⁾.

De-abia în anul 153 ocupă Lucius *quaestura* ⁴⁾. La jocurile, ce le dădu ca quaestor, asistară și tatăl și

¹⁾ Marcus a primit *toga virilis* la cincisprezece ani (*v. Marci* 4, 5). În anul 145 ajunsese și Lucius la vârsta aceasta.

²⁾ *Vita Veri* 3, 1. — Cf. monetele cu *liberalitas* la Eckhel VII 17 și Cohen II 2, p. 318—19, n. 490—501.

³⁾ *Vita Veri* 3, 5.

⁴⁾ În anul 153, căci *Vita* zice: «post quaesturam *statim* consul *est factus*» (3, 3). Si de oarece știm că Marcus a fost în a 139 quaestor și în 140 consul, putem cel puțin presupune, că, în *acest* caz, Pius a procedat tot așa și cu Lucius.

fratele său. El ședeà între amândoi ¹⁾); prin aceasta i se făcèa o cinste deosebită, — care curând mai apoi fu încă crescută prin aceea, că — de astă dată ca și Marcus, în anul 139 — Lucius fu «statim» designat de consul pentru anul următor 154 ²⁾); el avea de coleg în consulat pe T. Sextius Lateranus ³⁾). Pe vremea aceasta Lucius fusese deja — probabil mai de mult — primit în colegiile sacerdotale: în anul consulatului său îl întâlnim ca augur ⁴⁾). Totuși, cât trăi Pius, Lucius nu se bucură de onoarea supremă a *Caesar*-ității ⁵⁾). Pentru anul 161 împăratul îl numi de a doua oară consul împreună cu fratele lui, Marcus ⁶⁾). Dacă Pius — presupunând că ar fi trăit mai mult — s'ar fi hotărît însfârșit să facă *Caesar* și pe Lucius (consulatul acestuia împreună cu Marcus ar fi fost un început potrivit pentru așa ceva), va rămânea pentru totdeauna o întrebare. Sigur e însă, că Lucius a avut tot așa de puțin amestec în viața publică și după ocuparea diferitelor funcțiuni, prin care el trebuia

¹⁾ *Vita Veri* 3, 2.

²⁾ *Ibid.* 3, 3; v. *Pii* 10, 3.

³⁾ *Vita Veri* 3, 3; *Fasti* și Rohden-Dessau, *Prosopographia imp. Rom.* III p. 237 n. 468.

⁴⁾ CIL.X 5051: *L. Aelio Aurelio [Co]m[modo] Imp. Caes. [Had]riani An[to]nini Aug. P[ri]i fi[li]o, etc.... cos. auguri d. d. publice* (Regio I, Atma, a. 154).

⁵⁾ Abuziv e numit Lucius *Caesar* de mai multe ori. Astfel CIL. XV 733 și 734 cu observările lui Mommsen la n. 732. — Cf. V 6573 și, pentru țiglele din a. 148, Mommsen, *Staatsrecht*, II, 3 p. 1139 n. 1. — Cf. și v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* III p. 1837.

⁶⁾ *Vita Veri* 3, 3. — CIL. VI 1984; cf. V 6573.

să învețe mecanismul afacerilor de stat, ca și mai înainte, când adică nu era decât un copil.

De altfel, propriu zis, însuși Marcus nu avea a se ocupa prea mult cu trebile publice supt activa domnie a lui Pius. În vreme ce însă *Caesar*-ul găsià o îndeletnicire foarte îndestulătoare în studiile sale literare și filosofice, Lucius nu simțià nici-o înclinare deosebită în această direcție ¹⁾. Ce-i dreptul, înrâurit de mediul ce se formase la curtea lui Pius, Lucius încercă și el în primul timp să devină un dibaciu «făcător» de versuri și discursuri ²⁾. N'a reușit însă ³⁾. Ba dacă ne e permis a ceti printre rânduri, ni s'ar părea că putem deriva din două scrisori ale Corespondenței lui Fronto, sentimentul că, în privința pomenită, nici nu se așteptà nimeni la minuni din partea lui Lucius. «Sed et fratris tui oratio me delectavit: nam et ornata fuit et cordata: et certum habeo eum minimum spatii habuisse ad meditandum», scrie Fronto marelui său școlar Marcus. Acesta răspunde: «Reversum a convivio Patris libellum tuum accepi, dimisso iam, ut cognosco, eo per quem fuerat allatus... orationem patris mei parem materiae suae visam tibi, nihil mirum est, mi magister. Fratris autem mihi gratiarum actio eo laudavilior est quo minus ad meditandum, ut coniectas, habuit spatii»⁴⁾. Asupra acestor aprecieri plutește așa o nuanță de disconsiderare preconcepută, o anume binevoitoare indul-

1) *Vita Veri* 2, 6 sqq. — Cassius Dio (la Xiphilinus) LXXI 1, 3.

2) *Vita Veri* 2, 7.

3) *Ibidem* 2, 7—8.

4) Fronto p. 87.

gență, precum obicinuim a le avea pentru primele încercări poetice ale unui tânăr.

Lucius își iubia foarte mult profesorii, iar aceștia îl instruiau și ei la rândul lor cu drag ¹⁾. El nu era însă un spirit liniștit, cugetător, subtil. În vinele sale fierbea nu puțin din sângele tatălui său, care alergase pățimaș după petrecerile de tot felul ²⁾. Fiul era și el un om pornit, vesel, câte-odată neînfrânat de vesel, iubitor de exerciții corporale violente, gustând viața din plin ³⁾. Că lui Lucius nu i se potrivea de fel caracterul și felul de viață al lui Marcus, se înțelege dela sine. De aceea orice dare ca pildă a vieții *Caesarului* ⁴⁾, fie principial, fie după vre-o aventură mai neplăcută a pasionatului tânăr, nu avea desigur nici un răsunet mai adânc în sufletul lui.

Două-zeci-și-trei de ani a trăit Lucius ca particular la curtea lui Pius ⁵⁾. Nici-odată însă nu pare a se fi aprins în inima lui vre-o scântee de invidie. Căci cu toată viața neînfrânată ce o ducea, ori — mai exact — era înclinat să o ducă, el era totuși un om de felul său bun, simplu și sincer. «Amavit tamen Antoninus Pius *simplicitatem ingenii puritatemque vivendi*» ale lui Lucius, zice autorul biografiei sale în *S. H. A.* ⁶⁾. Iar autorul *vieții* lui *Helius*, tatăl său, zice într'un alt loc, că «Verus posterior nihil dignum praeter *clementiam in moribus* habuerit, quod im-

¹⁾ *Vita Veri* 2, 6.

²⁾ *Vita Helii*, c. 5.

³⁾ *Vita Veri* 2, 9—10 și 3, 6.—Cassius Dio LXXI 1, 3.

⁴⁾ *Vita Veri* 2, 10 și 3, 7.

⁵⁾ *Ibid.* 2, 11.

⁶⁾ *Ibid.* 3, 7.

peratoriae familiae lumen adferret»¹⁾). Ce-i dreptul, o judecată foarte aspră, precum poate fiul adoptiv al lui Pius — mai târziu — a și meritat-o. Acum trebuie însă accentuat în chip deosebit, că cei doi frați au trăit în cea mai deplină bună înțelegere.

Fronto zice într'o scrisoare către Marcus următoarele: «Quaecumque mihi prae[cari] *solitus sum*, in tua salute locata sunt: mihi sanitas... etc., cum tu corpore... etc., tam incolumi uteris, tam carus patri, tam dulcis matri, tam sanctus uxcri, *tam fratri bonus ac benignus*»²⁾). Și cum că ultima afirmare nu erà cumva numai o vorbă frumoasă, arată însuși Marcus în Comentariile sale. El mulțamește zeilor și de aceea că: τὸ ἀδελφοῦ τοιοῦτου τυχεῖν, δυναμένου μὲν διὰ ἡθους ἐπειρεῖσθαι με πρὸς ἐπιμέλειαν ἑμαυτοῦ ἅμα δὲ καὶ τιμῇ καὶ στοργῇ εὐφραίνοντός με³⁾). Însfârșit cea mai hotărâtoare dovadă pentru bunele sentimente ale lui Marcus față de Lucius e că, cu toate cusururile fratelui său, Marcus n'a stat o clipă la îndoială de a-l lua, numaidecât după moartea lui Pius, de co-împărat.

Precum însă reiese din corespondența lui Fronto, cei doi frați nu locuiau împreună. Ca neînsurat Lucius

1) *Vita Helii* 7, 3.

2) Fronto p. 85.

3) *Comment.*, I 17. — În nici un caz nu pot crede (pentru că judecata asupra fratelui e așa de favorabilă), că aici ar fi vorba de Severus (v. mai jos — printre profesori), precum au admis mulți, fiind-că între altele, Marcus numește în c. 14 pe acesta din urmă *frate*. În acest caz ar fi pomenit aici (c. 17) cel puțin și numele lui Severus. Dar, în afară de asta, Marcus nu putea în nici un caz vorbi astfel de Severus, care e deja în c. 14 caracterizat, și anume în alt fel.

ducea o viață cu mult mai liberă decât Marcus și avea în palatul împărătesc de atunci: *domus Tiberiana*, apartamente deosebite de ale acestuia, — poate chiar o aripă cu totul separată, cu o curte personală. În biografia sa ni se dă ca zvon: «multos disertos et eruditos semper secum habuisse» ¹⁾, cu ajutorul cărora el compunea discursurile sale publice și în genere lucrările sale literare: «nec desunt, qui dicant eum adiutum ingenio amicorum, atque ab aliis ei illa ipsa, qualiacumque sunt, scripta» ²⁾. Că în afară de învățați se mai aflau împrejurul lui și alți *amici* și procuratori de distracții, nu e de sigur nevoie să mai accentuăm. — Într'o scrisoare adresată lui Lucius ca împărat, Fronto îi scrie, cu prilejul rapoartelor trimise Senatului de către Verus asupra războiului din Răsărit, următoarele: «His te consiliis, Imperator, a prima pueritia tua *non circus profecto nec lorica*, sed libri et litterarum disciplinae inbuebant. Cum multa eiusmodi consiliosa exempla in historiis et in orationibus lectitares, ad rem militarem magistra eloquentia usus es» ³⁾. Ceea ce însă nu e de înțeles *ad litteram*.

Poziția subordinată, ce o ocupă Lucius la curtea tatălui său, se oglindește și în inscripțiile puse în cinstea sa în imperiu. Singurul titlu de onoare, ce el poartă,

1) *Vita Veri* 2, 8.

2) *Ibidem*.

3) Fronto p. 128.— Ar fi simplist să luăm vorbele lui Fronto *ad litteram*. El vrea numai să spue — ce-i dreptul foarte pretențios — că Verus a studiat bine și retorica și astfel trimete acum rapoarte frumoase. *Altfel* ar trebui să aruncăm la o parte, ca lipsite de orice valoare, toate știrile asupra vieții lui Lucius din *S. H. A.*

acela de *Augusti filius* ¹⁾. În afară de acele inscripții, care îi fură închinat cu ocazia primului său consulat ²⁾ în anul 154, nu găsim decât încă vre-o câteva, pe care diferite comune — Dumnezeu știe cu ce prilej — s'au hotărît să i le consacre *numai* lui ³⁾. (Asupra inscripțiilor, în care e pomenit împreună cu tatăl și frațele său, vom reveni mai la vale).

În ce privește relațiile lui Lucius cu tatăl său, singurul izvor, care ne-ar fi putut da lămuriri sigure asupra lor, ni s'a păstrat din nenorocire într'o stare așa de lamentabilă — anume partea din corespondența lui Fronto cu Verus și Pius —, încât trebuie să ne mulțămim numai cu câteva notițe — puține de tot — din alte izvoare. Mai întâi ne vine iarăși în ajutor *Vita Veri*: «Cui [Pio], quantum videtur, fidem exhibuit, non amorem, amavit tamen Antoninus Pius simplicitatem ingenii puritatemque vivendi hortatusque est, ut imitaretur, et fratrem» ⁴⁾. Iar în alt loc: «Marci moribus et auctoritate formatus est» ⁵⁾.

Pius făcuse cunoștință cu fiii săi adoptivi în împrejurări cu totul particulare. Marcus îi fusese simpatie — precum am observat deja, în urma înrudirii trupești, dar mai ales a celei sufletești, — încă înainte

¹⁾ *Vita Veri* 3, 5. — Cf. inscripțiile. — Pentru țiglele pe care el e numit incorect *Caesar*, v. Mommsen *Staatsrecht* II 3, p. 1139 n. 1. Tot acolo și concluzia că sora lui Lucius, Ceionia Plautia (*Ephem. epigr.* V, n. 298 cu n. lui Mommsen și 532) n'a trecut în casa imperială.

²⁾ CIL. X 5051; III 3843 ș. a.

³⁾ CIL. XI 5990 (*a. 150*); XI 807; III 8394; II 4099, 47; VIII 50.

⁴⁾ *Vita Veri* 3, 7.

⁵⁾ *Ibid.* 2, 10.

de a-l fi putut numi de fiu al său. El îi deveni apoi treptat un prieten bun, intim, ce-i dreptul foarte tânăr, dar cu atât mai scump. — Lucius era atunci încă un copil, și pe lângă aceasta, un strein. Apoi creșu și el, ca *fiu* al lui Pius, mare și voinic, dar din el nu răsări un om după placul lui Pius. — Dacă deci Marcus era totdeauna cel preferat, lucrul e tare ușor explicabil, ținând seama de poziția, ce Pius eră înclinat să o ia față de membrii familiei sale așa de nefirește alcătuite. Dacă acum ni se povestește, că, în călătorii, fiul cel mai tânăr «cum praefecto praetorii vectus est», în timp ce fiul mai mare era tovarășul de drum al tatălui ¹⁾, faptul nu prezintă în sine nimic extraordinar. După lămuririle de mai sus nici nu se putea să fie altfel. Totuși a trage numai din aceasta vre-o concluzie mai însemnată cu privire la relațiile de drept public dintre tată și fii, nu mi se pare de fel recomandabil ²⁾.

¹⁾ *Ibid.*, 3, 5.

²⁾ Astfel încearcă d. p. Brockamp, *o. c.*, p. 18 (nota), să lămurească excluderea lui Lucius dela succesiune prin reaua sa purtare, în chipul următor (dealtminteri explicația aceasta nu-i aparține personal lui Brockamp: ea e admisă mai de toată lumea): [Marcus și Lucius fură deopotrivă adoptați]. «Sed cum Imperator iam brevi mores depravatos atque dissolutos L. Veri perspexisset ac cognovisset Verum summae Imperii tenendae non idoneum esse, *eum omnino neglexisse videtur* (ceea ce firește e o exagerare a lui B.); ita que *Marcum omnibus rebus Lucio praeferebat eumque solum sibi successorem esse voluit*». Fără îndoială, viața liberă și lipsa de disciplină sufletească a lui Lucius vor fi contribuit în mare măsură, să-l indispuie pe Pius față de dânsul. Dar punctul de greutate nu trebuie pus pe această relație. Legă-

Lucrul cel mai de frunte, atât în relațiile personale cât și în cele de drept public, ale fiilor cu tatăl, e de căutat într'o altă direcție.

Întrebarea, pentru ce Lucius n'a fost distins cu aceleași onoruri ca Marcus ¹⁾ și înzestrat cu aceleași competențe ca acesta, e ușor de dezlegat: el nu se arată în cursul vremii demn de ele. De ce însă Lucius nu căpătă cel puțin numele de *Caesar*, fără nici-o altă competență, — așa cum îl purtase Marcus dela 139 până la 147, — pentru a răspunde la această întrebare, avem nevoie de o lămurire mai de aproape a conceptului «*Caesar*-itășii» pe vremea lui Pius.

Când Hadrian adoptă pe L. Ceionius Commodus, el îi dădă numai decăt și numele de *Caesar*. Totuși însă nu-l dădă și micului fiu al acestuia, Lucius.

tura de *cauză* și *efect* e tocmai inversă: pentru că Pius nu avea intenția de a lăsa doi urmași, deopotrivă îndreptățiți, la tron, a neglijat el pe Lucius. Căci altfel cum ar fi de explicat, că în anul 139, când Lucius era deabia de nouă ani și firește încă ne-«depravatus» și ne-«dissolutus», Pius a făcut totuși *Caesar* numai pe Marcus? — Căci Lucius eră doară tot fiul său, și din punctul acesta de vedere, filial, nici mai mult nici mai puțin îndreptățit la succesiune ca Marcus. Lămurirea cu stricăciunea sa nu mai e satisfăcătoare. Trebuie să fi fost un alt motiv, pentru care Lucius, toată viața lui Pius, n'a devenit *Caesar*. Și pentru a o spune numai decăt, motivul eră, că Pius se hotărise pentru o anume înțelegere a conceptului de «*Caesar*» și înțelesul acesta — care de altminteri fusese creat de întreaga dezvoltare a familiei imperiale «*Nerva*» — nu permitea lui Pius să facă și pe Lucius — «*Caesar*».

¹⁾ Pius ar fi putut de pildă în anul 154 exercita consulatul împreună cu Lucius, precum o făcuse cu Marcus de două ori. Căci quaestura și consulatul în sine nu erau nici-o onoare excepțională pentru fiul unui Augustus — în acel timp.

Iar după moartea timpurie a Caesarului *Aelius*, și adoptarea lui Pius, numele de *Caesar* nu fu acordat și fiilor legitimi ori tocmai, în acelaș timp adoptați, ai noului principe moștenitor. Prin aceasta Hadrian adusese o schimbare radicală în înțelesul vorbei *Caesar*. Căci în vreme ce, în primul secol al «Principatului», până la Nerva, numele de Caesar era un distinctiv general al membrilor casei imperiale, și se cuvenia «de drept întregii descendențe agnatice de sex bărbătesc», a «Principelui», — prin procedarea excepțională a lui Hadrian la fixarea succesiunii sale, vorba «Caesar» căpătă un alt înțeles cu totul precis: *Caesar* deveni acum identic cu *moștenitor presumptiv*. Și orice alt membru, de sex bărbătesc, al casei imperiale, întrucât nu era luat în considerație la succesiune, fu exclus dela participarea la această onoare — acum așa de bogată în urmări ¹⁾.

Cu toate acestea în numele de *Caesar* nu fu cuprinsă nici-o idee de coregență. *Caesar* înseamnă numai urmaș la tron și nimic mai mult ²⁾. Aceasta a înțeles-o foarte bine și Pius cu prilejul treptatei înaintări a lui Marcus până la rangul, imediat inferior celui suprem, de coregent, și a și tradus-o în faptă. La început acordă el, *numai* lui Marcus titlul de Caesar, fără nici-o altă competență. Cu aceasta împăratul lăsa a se înțelege, că, deocamdată, el alege de urmaș numai pe Marcus (139). Opt ani mai târziu el îl făcu și co-regent. De oarece însă nu voiă să lase decât *un* urmaș la tron,

¹⁾ Vezi Mommsen, *Staatsrecht* II³, p. 1139—41. Cf. tot acolo critica pasajului din *Vita Helii* 2, 1—2, asupra conceptului *Caesar* în acest timp.

²⁾ Idem, *ibid.*, p. 1141.

el nu dădù nici de astă dată lui Lucius titlul de *Caesar*. Instituția lui Hadrian, pe care și Pius o adoptă, cu *toate* urmările ei, este dară singurul motiv, pentru care Lucius n'a obținut numele de Caesar.

Oficial, dacă erà vorba de Marcus și Lucius ca fii ai împăratului, nu se făcea nici-o deosebire între ei. Ca atari, ei erau de o potrivă pomeniți și cinstiți, împreună cu tatăl lor, pe inscripții și în dedicațiile literare ¹⁾. Astfel, d. p., până și în anul 160 se amintiau simplu «copiii» împăratului: *liberi* — fără vre-o altă determinare, — într'o inscripție votivă pusă în sănătatea tatălui: «Taurobolio Matris D(eum) M(agnae) Id(aeae) | quod factum est ex imperio matris D | Deum | pro salute Imperatoris Caes(aris) T. Aeli | Hadriani Antonini Aug(usti) Pii | p(atris)p(atriciae) | *liberorumque eius* | et status coloniae Lugdun(i) | L. Aemilius Carpus (se)vir Aug(ustalis) item | dendrophorusetc. ²⁾. Iar în Sufetula, în Africa, se da — precât se pare ³⁾ — o pildă și mai caracteristică de egala onorare a fiilor: împăratului și celor doi fii ai săi le fusese ridicat un monument impunător, în care Pius erà reprezentat pe un car cu patru cai, iar fiii, prin două statui: la stânga (pentru privitor) Lucius și la dreapta Marcus ⁴⁾. Tot statui se ridicaseră atât tatălui cât și

¹⁾ Astfel, încă pe când trăia Faustina: Pius cu soția sa și cei doi fi,—în CIL. X 7939. Din nenorocire inscripția e stricată.

²⁾ CIL. XIII 1751, *ara*.

³⁾ Căci și acest monument împreună cu inscripțiile e distrus și, în cea mai mare parte, trebuie să nemărginim numai la presupuneri.

⁴⁾ CIL. VIII 11319 (=228): prov. Byzacena.

fiilor și în Ipolcobulcola în Baetica ¹⁾. Și acelaș lucru va fi fost și în multe alte locuri ²⁾, — numai că nu ni s'au păstrat monumentele. — Tot așa sânt pomeniți Marcus și Lucius, fără vre-o deosebire în ce privește situația lor, alătura de tatăl lor, și la scriitorii mai târzii ori în cronicile pe scurt dela sfârșitul vremilor antice. Ce-i dreptul, și aici punctul de vedere hotărîtor e cel familiar, iar nu cel de drept public. Astfel Iustinus [și la Eusebius ³⁾] se adresează cu a sa Apologie a Creștinilor: Ἀποκράτορι Τίτῳ Αἰλίῳ Ἀδριανῷ Ἀντωνίνῳ Εὐσεβεῖ Καίσαρι Σεβαστῷ καὶ Οὐρηρσισίμῳ υἱῷ φιλοσόφῳ καὶ Λουκίῳ... ⁴⁾ ἐραστῇ παιδείας, ἱερᾷ τε συγκλήτῳ... ⁵⁾. Eusebius-Hieronymus: ἐβασίλευσε Τίτος Ἀντωνῖνος, ὁ ἐπικληθεὶς Εὐσεβής, σὺν τοῖς παισὶν Ἀυρηλίῳ καὶ Λουκίῳ ἔτη κγ'. Tot așa pe latinește (versio Armenia și Hieronymus): «... cum filiis [resp. cum liberis suis] Aurelio et Lucio» ⁶⁾. La fel Orosius ⁷⁾: «Antoninus... Pius... cum liberis suis Aurelio et Lucio...

1) CIL. II 1643.

2) Așa d. p. o inscripție din Thessalonice (CIG. II 1968): lui Pius, lui Marcus Caesar, Faustinae Aug. («filiae») și lui Lucius Commodus, ἡ πόλις.

3) *Eccl. Hist.* ed. Schwartz-Mommsen IV 12. Textul citatului de mai sus e luat din această ediție.

4) Aici urmează o filiație falsă a lui Lucius, asupra căreia am insistat la începutul acestui studiu.

5) Iustinus Martyr, ed. Otto, Jena 1876, I, 1, p. 2. Textul, după Eusebius, o. și ed. cit.

6) Eusebii-Hieronymi *Chronicorum*, ed. Schoene II p. 168—9. Cf. p. 215—6. Și acelaș lucru la Iordanes, *Romana et Getica*, rec. Th. Mommsen în *M. G. H., Auct. Antiq.* V. 1, Berlin 1882. §. 271. p. 35.

7) *Hist. adv. pag.* ed. Zangemeister, VII 14, 1.

republicam gubernavit», — și *Chronica Gallica a. DXI*: «Titus Antonius cognomento Pius cum liberis Aurelio et Lucio ann. XXIII»¹⁾).

*
* * *

Mai înainte acum de a trece la istoria *adevăratei* succesiuni a lui Pius, să ne oprim ceva mai mult la întrebarea, întrucât anume profesorii celor doi fii ai împăratului au avut vre-o înrâurire asupra dezvoltării sufletești a acestora. Am amânat această întrebare într'adins spre sfârșitul capitolului de față, pentru ca ea să poată fi tratată mai clar în cadrul împrejurărilor de natură «externă» deja cercetate. — Căci, pentru prima parte a temei noastre, punctul de greutate nu e de pus atât pe educația ca atare a celor doi copii²⁾, cât mai ales pe rolul ce l'au jucat profesorii lor în formarea ca oameni deplini a viitorilor împărați.

O listă completă a profesorilor lui Marcus ori Lucius nu se va da aici³⁾. Ci, luându-se ca bază *Com-*

1) Mommsen, *Chronica minora* I 640, 360.— Acelaș lucru Properi Tironis *epit. chron.*, *ibid.* I p. 425, 627; Bedae *chronica ibid.* III p. 287, 320.—De altfel toate aceste însemnări pleacă de la una și aceeași listă oficială a împăraților romani, cu anii lor de domnie, care începù încă de devremé, poate chiar în primii ani ai secolului al III-lea, să fie expusă în foruri.

2) Vezi dimpotrivă, în cap. IV al studiului de față, *întreaga* dezvoltare sufletească a lui Marcus, supt înrâurirea și a profesorilor săi.

3) Cf. însă pentru Marcus Cap. IV. — Cea mai completă listă a profesorilor lui Marcus se găsește în *vita Marci* c. 2—3. — Cf. și Cassius Dio LXXI 1 și 35; *v. Pii* c. 10; Eusebii-Hieronimi *Chron.* ed. Schoene, Berlin 1866 II, p.

mentariile lui Marcus, se va cerceta, și cu ajutorul celorlalte izvoare, întrucât pregătirea lui Marcus și Lucius pentru greaua sarcină ce le-a fost apoi încredințată de Pius, resp. de Marcus, a fost bună ori rea, și întrucât profesorii lor au vre-un merit ori vre-o vină în guvernarea de mai apoi a celor doi împărați.

De trei profesori își aduce aminte Marcus mai cu drag în *Commentariile* sale: Apollonius, Rusticus și Maximus ¹⁾. Dar nu pentru învățăturile politice, pe care le-ar fi primit dela ei, li se simte el din toată inima recunoșcător, ci pentru disciplina filosofică a vieții și pentru desăvârșirea în doctrina stoică ²⁾. Și acelaș lucru se poate spune despre toți ceilalți profesori ³⁾, în afară de trei: Fronto, Rusticus și Severus⁴⁾.—Ce-i dreptul, toți gramaticii, retorii și filosofii, cari-l instruiiau pe Marcus, nu pierdeau nici odată din vedere, că ei educă pe principele moștenitor al imperiului roman ⁵⁾.

168—71; cf. p. 170—3; Fronto, *Coresp.*, ed. Naber, Index, și firește, mai ales Marcus, *Comment.*, I. — Pentru Lucius vezi mai departe.

1) *Comment.*, I 17: M. mulțamește în special zeilor: τὸ γυνῶναι Ἄ., Ἰ., Μάξιμου.

2) *Ibidem*, I, 7, 8 și 15.—Cf. în genere *Commentariile*, passim.

3) *Ibidem*, I, cu *vita Marci*, c. 2 și 3.

4) *Comment.*, I, 11, 7 și 14.

5) Vezi *Comment.*, I 5, 6, 7, 11, 13, 14; Corespondența lui Fronto, *passim*. Studiile propriu-zise, mai înalte, le-a făcut anume Marcus de-abia sub Pius: la început mai multă retorică, cu Fronto, apoi din ce în ce mai multă filosofie, — cu profesorii stoici. — Asupra cronologiei instrucțiunii lui Marcus dă v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE*, I 2283sqq., câteva lămuriri. De oarece însă izvoarele ne lasă aproape cu

De aceea și trebuia ca toată înțelepciunea vieții să-și găsească aplicare la împrejurările date în care trăia și aveă să trăiască actualul școlar, și să fie potrivită după ele. — În general însă toți filosofil: aceștia se străduiau ca mai înainte de toate, să facă din Marcus unul de-ai lor ¹⁾. Că au și izbutit să ajungă la acest

totul în întuneric, nu îndrăznește nici el să afirme ceva mai hotărît. — Mai mult sau mai puțin sigure sunt următoarele: că dela 25 de ani înainte Marcus s'a ocupat cu predilecție de filosofie (cf. Fronto, p. 75—6 și 150); că la această schimbare sfaturile lui Rusticus au fost hotărîtoare (vezi, în ac. studiu, m. d), și că diferiții profesori de filosofie cam de pe vremea aceasta înainte (c. 146) au început să-i țină prelegeri mai înalte, — în timp ce instrucția profesorilor de retorică e de fixat înainte de această dată. — În ce privește pe pedagogii și profesorii elementari (printre ei și gramaticii), aceștia îl instruiseră încă de pe vremea bunicului său Verus, precum ne arată biografia împăratului (*Vita* 1, 7): «educatus est in eo loco in quo natus est et in domo avi sui Veri iuxta aedes Laterani». — Cf. 1, 10 și, la ac., 2, 6: «*nam duodecimum annum ingressus habitum philosophi sumpsit et deinceps tolerantiam, cum studeret in pallio et humi cubaret, vix autem matre agente instrato pellibus lectulo accubaret*». Cf. *Comment.*, I 6: citat în traducere mai jos, în text. — Cf. asupra dezvoltărei generale a spiritului său cele mai departe expuse în Cap. IV al studiului de față.

¹⁾ Despre lipsa de respect și mândria fără margini a «sofiștilor», la diferite ocazii, în călătoriile lui Pius și Marcus în Răsărit, față de acești împărați, nu poate fi vorba mai pe larg aici. Izvorul cel mai bun în această privință sânt *viețile sofiștilor* ale lui Philostratos. Ce-i dreptul, primul pas spre această punere a sofiștilor pe aceeași treaptă cu împărații, îl făcuseră Pius și Marcus înșiși prin considerația adesea cu totul exagerată, ce-o acordau retorilor și filosofilor timpului lor și, în ce privește pe Marcus, prin silința sa știută de toată lumea, ca chiar extern să fie socotit ca un filosof

rezultat, e cunoscut de toată lumea ¹⁾. Caracteristic în această privință e pasajul unde Marcus mulțamește instructorului său Diognetus, pentru că acesta l'a oprit de la orice superstiție și l'a învățat «*să se consacre filosofiei... și să scrie dialoguri încă de copil, și să nu-și doriască alt culcuș decât un pat de scânduri și o piele, precum și ce se mai ține de felul de viață al filosofilor greci*» ²⁾.

Nu e nevoie să accentuăm mai mult, că Marcus a fost cel mai liberal și mai constituțional împărat pe care l'a avut Roma. După cât însă ne povestește el însuși, o mare parte de merit la aceasta a avut-o Claudius Severus profesorul ³⁾ și prietenul său frățesc ⁴⁾. Căci «dela fratele meu Severus, zice îm-

grec. Cf. *Commentarii*, I 6 (citat sus în text, ceva mai la vale); *vita Marci* c. 2 și 3; Cassius Dio LXXI 1, 2—3 și 35, *passim*. — Asupra locurilor din Philostratos, unde acesta vorbește de vizitele făcute de împărați filosofilor în școlile lor, voi reveni poate într'un alt studiu. Deocamdată trimet pentru Marcus la *vitae soph.* II 7 (ed. Kayser 1871, II p. 83); cf. și I 25 (Kayser 1871, II p. 49), — și la cele mai departe expuse în cap. IV al acestui studiu.

¹⁾ Și dovada strălucită, că i-a și întrecut, sânt *Commentariile* sale.

²⁾ *Comment.*, I 6. Compară și pasajul subliniat din *vita Marci* 2, 6, — mai sus, p. 63, n. 5.

³⁾ Prin el cunoscuse Marcus și filosofia peripatetică: *v. Marci* 3, 3: «peripateticae vero studiosum audivit Claudium Severum...».

⁴⁾ Împăratul îl numește ἀδελφός. — Cum e de explicat acest cuvânt, s'au necăjit mulți învățați să afle, dar din încercările lor n'a eșit nimic sigur. Eu cred că cel mai bun lucru e, să admitem cu Renan, *Marc-Aurèle*, Paris 1883, p. 9,

păratul, am învățat dragostea pentru rude și iubirea de adevăr și de dreptate; și prin el am aflat, cine au fost Thraseas, Helvidius, Cato, Dion, Brutus, și am căpătat o idee de ce înseamnă un stat liber, unde domnește deplina egalitate de drepturi pentru toți fără deosebire, și de ce înseamnă o regalitate, care pune mai presus de orice altă datorie respectul pentru libertatea supușilor» ¹⁾.

În ce privește pe Fronto, Marcus a învățat dela dânsul, câtă invidie, intrigă și prefăcătorie sânt în sufletul unui tiran și că cei pe care Romanii îi numesc patricii (ἐπακρίδαι), n'au în inima lor nici un pic de iubire de oameni (ἀστοργότεροι ²⁾ πως εἰσίν) ³⁾.

Și cu toate că în corespondența lui Fronto nu găsim mai nimic din aceste precepte politice ⁴⁾, nu trebuie să ne mirăm, că Marcus îi e recunoscător pentru așa ceva. Căci, mai întâi de toate, «Corespondența» a ajuns într'o stare foarte de plâns până la noi și, al doilea, în afară de înrăurirea, ce vestitul orator a exercitat-o asupra lui Marcus prin scriso-

că «Marc avait l'habitude de l'appeler son frère et paraît avoir eu pour lui un profond attachement».

¹⁾ *Comment.*, I 14.

²⁾ Cuvântul acesta și cele înrudite cu el revin des la Marcus: cf. Fronto p. 135 și *Comment.*, ed. Stich 1903, *index Graecus*, s. v. φιλοστοργία și φιλόστοργος; încă o dovadă, de ce mare preț punea împăratul filosof pe «iubirea aproapelui».

³⁾ *Comment.*, I 11.

⁴⁾ Merită totuși o deosebită atenție scrisoarea lui Fronto către împăratul Marcus, p. 95: «Video te, Antonine, Principem tam egregium quam speravi; tam iustum tam innocentem, quam spondi; tam gratum populo Romano et acceptum, quam optavi...—».

rile și operele sale, el a avut asupra acestuia o înrăurire cu mult mai însemnată în contactul zilnic cu *elevul* și apoi cu *împăratul* său ¹⁾.

Iar despre Rusticus trebuie să spunem acelaș lucru, întrucât în *v. Marci* ni se povestesc despre dânsul — amănunțit — următoarele: «[audivit....] *et praecipue Iunium Rusticum, quem et reveritus est et sectatus, qui domi militiaeque pollebat, stoicae disciplinae peritissimum; cum quo omnia communicavit publica privataque consilia, cui etiam ante praefectos praetorio semper osculum dedit, quem et consulem iterum designavit* (p. a. 162), *cui post obitum a senatu statuas postulavit*» ²⁾; și Marcus însuși mai spune odată despre el, că stătea în corespondență cu mama sa ³⁾, iar cu alt prilej mulțămeste zeilor, că deși a fost de multe ori necăjit pe Rusticus, nici-odată n'a lăsat frâu liber mâniei sale, astfel ca mai pe urmă să se căiască ⁴⁾.

Dela acest profesor, precât se pare, foarte aspru, față de care chiar Marcus, cu toată blândeța sa, nu putea să-și păstreze totdeauna liniștea, dela care de altminteri el căpătă cartea hotărîtoare pentru dezvolt-

1) Cf. pentru vaza de care se bucura Fronto, ca profesor al lui Marcus, și inser. din CIL. XI 6334 (Pisaurum): «M. Aufidio Frontoni, pronepoti M. Corneli Frontonis, oratoris, consulis, *magistri imperatorum Luci et Antonini...* etc».

2) *Vita Marci* 3, 3—4

3) *Comment.*, I 7.

4) *Ibid.*, I 17: «τὸ χαλεπήναντα πολλάκις Ῥουστίκῳ, μηδὲν πλέον πράξει, ἐφ' ᾧ ἂν μετέγων».

tarea sa filosofică : însemnările lui Epictet ¹⁾, — mai primi Marcus și unele dintre cele mai înțelepte sfaturi, ce i s'ar fi putut da, fie pentru desăvârșirea sa ca om, fie — mai ales — ca împărat :

«Rusticus m'a făcut să înțeleg, că am mereu de lucrat la formarea și îndreptarea caracterului meu, și că trebuie să mă feresc de căile false, pe care ne atrag sofistii, și să nu scriu despre științele speculative, ori să țin discursuri, care țințesc la aplauze, sau să joc în fața mulțimei pe omul foarte activ ori binefăcător. După sfatul lui m'am iăsat de retorică și de poetică și de vorbitul frumos, și n'am umblat pe-acasă în haina de sărbătoare și nici vre-un lux de altă natură n'am făcut, — iar scrisorile le-am scris foarte simplu..... El m'a mai povățuit să mă arăt ușor de împăcat și gata de iertare față de cei ce mă îndușmănesc ori m'au ofensat, îndată ce aceia vor dori a reveni asupra sentimentelor lor; și să citească cu grijă, și să nu mă mulțimesc a înțelege lucrurile numai în general, și să nu aprob prea repede pe cei ce spun vrute și nevrute» ²⁾.

Dar cel mai mare și mai bun învățător al lui Marcus, atât pentru dezvoltarea generală a caracterului său, cât și pentru formarea sa ca un stăpânitor exemplar, a fost însuși tatăl său adoptiv Antoninus Pius. În splendidul portret ce-i schițează Marcus în *Comentariile* sale (I 16 și VI 30) putem recunoaște, ce

¹⁾ *Ibid.*, I 7: «καὶ τὸ ἐντοχεῖν τοῖς Ἐπικτητείοις ὑπομνήμασιν ὧν οἴχοθεν μετέδωκε».

²⁾ *Ibidem*, I 7; cf. I 17. — Iar pentru Rusticus ca prieten al împăraților Marcus și Lucius vezi *Digesta* XLIX 1, 1, 3.

întrâurire adâncă a exercitat tatăl — prin pilda sa vie — asupra fiului ¹⁾).

Totuși fiul se ridică încă de tânăr prin superioritatea sa spirituală și cultura sa neobișnuit de variată și intenzivă mai pre sus de tată. Figura împăratului în toate privințile înțelept, păli înaintea apariției strălucitoare a filosofului Marcus. Iar tradiția literară, care tocmai de oamenii aceia eră alcătuită, cu cari Marcus avea a împărți nemurirea filosofărei și a scri-sului, intonă acum un imn general de laudă pentru cel mai înțelept împărat și cel mai nobil om ce se mai găsia în acea vreme de decădere: căci învățații și filosofii aceștia erau adânc recunoscători pentru noul lustru, ce căpătă acum vechea lor clădire — roasă de vreme și lipsită de locuitori cu suflet mare — prin câștigarea omului aceluia nobil, înțelept, adânc-sincer și însuflețit pentru ideal, — care, pe lângă toate acestea, mai eră și împărat în Roma ²⁾).

Noi însă, cei de azi, putem mai în liniște și cu perspectiva istorică necesară restabili adevăratul merit

¹⁾ Asupra acestui portret vom reveni în amănunte în Cap. al IV-lea al studiului de față.

²⁾ Un exemplu hotărîtor pentru prețuirea aceasta entuziastă a lui Marcus, e rolul pe care i-l încredințează celalalt împărat filosof al antichității, Iulian, în *Symposion*, spre a-l susține printre împărații romani: Marcus e *Iupiter* al Olym-pului imperial roman și cel mai înțelept dintre *toți împă-rații, cari au existat în lumea greco-romană*: «...μετὰ τὸ κήρυγμα τοῦτο ὁ μὲν Ἄλέξανδρος ἔδει πρὸς τὸν Ἡρακλέα Ὀκταβιανὸς δὲ πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, ἀμφοῖν δὲ ἀπρῆξι εἶχετο τοῦ Διὸς καὶ Κρόνου Μάρκος». (Iuliani *Convivium* (*Caesares*) [ed. Hertlein p. 430—1], pag. 335 D).

al acelor bărbați cuminți, cari au contribuit mai puternic, și al acelor împrejurări favorabile, care au ajutat mai hotărîtor, la desăvârșirea sufletească a lui Marcus. Căci, de sigur, fără părinții și rudele înțelepte și pline de iubire, fără de apariția de-a dreptul incomparabilă a lui Pius și în sfârșit, fără de excelenții profesori, ce i-a avut Marcus, el n'ar fi devenit — cu toate elementele fundamentale, curate și puternice ale sufletului său — totuși niciodată împăratul înțelept, bun și nobil, pe care-l cunoaștem.

Și acum, după ce-am relevat cele de mai sus, dacă ne întoarcem la fiul cel mai tânăr al lui Pius, întimpinăm o icoană direct opusă celei ce ne-a bucurat până acum. Ni se arată astfel, cum nu se poate mai clar, că — *pe de altă parte* — totuși personalitatea însăși prețuește mai mult decât mediul și educația.

Lucius a avut anume tot atât de bun prilej, ca și Marcus, de a deveni un om întreg și un împărat mare. El intrase în casa lui Pius încă de la opt ani și pilda fratelui său, care cuceria admirația și iubirea tuturora, îi stătea spre învățătură și zel înaintea ochilor.

Cei mai mulți dintre profesorii săi îl instruiseră și pe Marcus¹⁾. Astfel erau oratorii, ori mai drept retorii Caninius Celer, Herodes Atticus și Cornelius Fronto, și filosofii Apollonius și Sextus. — Pe Fronto îl cunoaștem deja destul de bine. Despre Apollonius din Chalcis am citat deja pasajul, unde Marcus îl amintește ca pe unul dintre cei mai buni profesori ai săi²⁾. El fusese chemat de Pius la Roma numai

1) Cf. *v. Veri* c. 2 cu *v. Marci* c. 2—3.

2) *Comment.*, I 17; cf. *v. Marci* 2, 7.

pentru instruirea celor doi fii¹⁾. Apollonius a și început apoi lecțiile sale în chipul plin de înțeles, că ceru ca *școlarul* Marcus să vie acasă la *profesor*, dacă vrea să se împărtășiască de binefacerile științei, căci «non magister ad discipulum debet venire, sed discipulus ad magistrum»²⁾. Pius satisfăcù pretenția neobicinuită a filosofului așa de mândru de sine, mulțămindu-se cu o vorbă de spirit asupra cererii lui³⁾. — Marcus laudă la acest înțelept felul liber, fără multe considerații externe, sănătos, de a gândi, liniștea nobilă și marea delicateță în relațiile cu prietenii⁴⁾.

După portretul ce-l face Marcus celuilalt profesor, ce l'a avut în comun cu Lucius, Sextus din Chaeronea, nepotul lui Plutarch⁵⁾, și acesta era — tot un stoic, ca de altminteri majoritatea profesorilor fiilor lui Pius⁶⁾ — un om respectabil, nobil-liniștit, care însufla oricui stimă pentru el: «... știa să găsiască și să așeze clar și în ordine preceptele trebuitoare pentru înțelepciunea vieții; și nu dădea niciodată vre-un semn de mânie ori de altă pasiune, dar cu toată impasibilitatea sa, el erà omul cel mai plin de dragoste; iar dacă ținea la bunul nume, nu-i plăcea zgomotul, și era un om învățat, fără a fi pretențios»⁷⁾.

1) *Vita Pii* 10, 4; cf. *v. Marci* 2, 7 și 3, 1.

2) *Vita Pii* 10, 4; cf. *v. Marci* 3, 1 și Cassius Dio LXXI 85, 4.

3) *Vita Pii* 10, 4.

4) *Comment.*, I 8.

5) *Vita Marci* 3, 2 și Cassius Dio LXXI 1, 2.

6) Cf. *v. Marci* c. 2-3 cu *Comment.*, I și Cassius Dio LXXI 35, 1-2.

7) *Commentariile* I 9.

Și, fără îndoială, vor fi mai fost și alți profesori de-ai lui Marcus, cari au instruit apoi pe Lucius, întrucât vor fi fost încă în viață și sănătoși, atunci când acesta a avut nevoie de ei ¹⁾. Despre pedagogul lui Marcus știm din chiar *Commentariile* acestuia, că a fost un om de o deosebită nobleță sufletească. Acest *προφύβς* învățase pe principele moștenitor să disprețuiască plăcerile cercului și să fie muncitor, modest, discret și inaccesibil la delatori ²⁾; numele excelentului preceptor nu-l cunoaștem însă. Știm numai că Lucius a avut un alt guvernor — pe un anume libert Nicomedes, — căruia mai târziu îi fură acordate diferite onoruri: printre altele el fu făcut cavaler ³⁾.

Dar Lucius «amavit venatus, palaestras et omnia exercitia iuventutis» ⁴⁾. El era «voluptuarius et nimis laetus et omnibus deliciis, ludis, iocis decenter aptissimus» ⁵⁾. Pentru învățat și filosofat nu simția nici-o înclinare deosebită ⁶⁾.

1) Așa d. p. iuriconsultul L. Volusius Maecianus (*Vita Marci* 3, 6 și *v. Pii* 12, 1).

2) *Commentariile* I 5.

3) *Vita Veri* 2, 9 cu CIL. VI 1598: «[L. Aurelius L. Caesaris l(ibertus) Nicomedes, qui et] Ceionius et Aelius vocitatus est, L. Caesaris fuit a cubiculo et divi Veri imperatoris) nutri[tor, a divo Antonino Pio equo publico et sacerdotio Caeniniensi, item pontif(icatu) min(ore) exornatus, ab eodem proc(urator) ad silic(es) et praef(ectus) vehicul(or)um factus et ab imp(eratore) Antonino [Aug(usto) et divo Vero cura copiarum exercit]us ei iniunct[a ?], hasta pura et vexillo et corona murali donatus, proc(urator) summarum rat(ionum cum Ceionia Laena uxore hic situs [est].

4) *Vita Veri* 2, 10.

5) *Vita Veri* 2, 9.

6) *Ibidem*, 2, 6: «nec tamen ingeniosus ad litteras».

La aceasta se mai adăogă încă un lucru. Pius concentrase toată atenția și speranța sa asupra fiului mai mare. El îl designase numai pe acesta ca urmaș, și acestuia îi împărtăși el mai întâi, — poate chiar exclusiv, întrucât era mai întotdeauna numai cu el — învățăturile privitoare la conducerea statului, așa cum numai împăratul se pricepea de bine în acea direcție. De aceea încă odată mai amintim, că regularizarea definitivă a succesiunii, deja îndată după suirea pe tron a lui Pius, în favoarea lui Marcus, va mai fi fost încă un motiv puternic, pentru care Lucius fu oarecum — și în educația sa — neținut din scurt, și fu lăsat să ducă o viață mai liberă, nesupusă unui control mai eficace.

Dacă acum Lucius, cu tot temperamentul său mai mult ori mai puțin neronian, n'a devenit un Nero, aceasta are el a o mulțami în orice caz mediului în care trăia și tatălui său, în special însă, mai târziu, fratelui său. Dacă el totuși n'a devenit un bun împărat, pricina stă tocmai într'aceea, că totuși personalitatea însăși e mai tare decât mediul și educația.

III.

Sucesiunea lui Pius.

Pentru anul 161 Pius designase de consuli pe cei doi fii ai săi: Marcus pentru a treia și Lucius pentru a doua oară ¹⁾. Acum fiul cel mai mare era aproape de patruzeci de ani, iar cel mai tânăr de treizeci-și-unul. Împăratul însuși intrase încă din Septembrie 160 în al șaptezeci-și-cincilea an al vieții sale. Prin felul său ordonat de traiu și prin dieta ce o ținea ²⁾, Pius se păstrase destul de voinic până la vârsta aceasta ³⁾. Se poate spune că el fu răpit dintre cei vii numai print'un accident. — El suferia anume încă de mult de dureri de cap ⁴⁾, cari — probabil — stăteau în legătură cu slăbirea stomacului său. De aceea «senex etiam, antequam sa-

1) CIL. VIII 14585: Pius — împărat, fiii — consuli. — *Vita Veri* 3, 3.

2) Marcus, *Comment.*, VI 30 și I 16.

3) *Ibid.*, I 16 și *v. Pii* 13, 1: «... sed cum esset longus et senex incurvareturque, tiliaciis tabulis in pectore positus fasciabatur, ut rectus incederet». Un om mai slăbănog n'ar fi suportat, firește, mijlocul acesta drastic de a sta și a merge drept.

4) *Comment.*, I 16.

lutatores venirent, panem siccum comedit ad sustentandas vires» ¹⁾. Într'o seară, la Lorium — villa sa favorită ²⁾ — (asta erà la 5 Martie 161) ³⁾, îi fu servit un «Alpinum caseum», care-i plăcù mult. «Cum..... edisset avidius, nocte reiectavit atque alia die febre commotus est. tertia die, cum se gravari videret, Marco Antonino rem publicam et filiam ⁴⁾ praesentibus praefectis commendavit. Fortunamque auream quae in cubiculo principum poni solebat, transferri ad eum iussit, signum tum tribuno aequanimitatis dedit atque ita conversus quasi dormiret, spiritum reddidit apud Lorium» ⁵⁾. Erà în ziua de

¹⁾ *Vita Pii* 13, 2.

²⁾ *Ibid.* 1, 8: «educatus Lori in Aurelia, ubi postea Palatium extruxit, cuius hodieque reliquiae manent». Şi mai ales Fronto, p. 37, 56, 57, etc.; cf. *ind. rerum* din ed. Naber. -- Cf. CIG. II 3176.

³⁾ Data aceasta reiese din aceea a morţii lui şi din amănuntele asupra mersului boalei (*vita Pii*, c. 12).

⁴⁾ Faustina era reprezentanta legitimităţii în linie directă de înrudire. De aceea se şi ridicară în anul acesta 161 în multe locuri statui celor *trei* Auguşti; Faustina era doară încă (cel puţin) din 147 Augusta. (CIL. VIII 12287: Marcus; 12288: Verus; 12289: Faustina). — Pe lângă acestea încă şi rudelor celor mai apropiate ale familiei imperiale. Aşa d. p. lui Q. Servilius Pudens, fiul sorei lui Lucius Verus (*ibid.*, n. 12291; cf. nota la n. 12287).

⁵⁾ *Vita Pii* 12, 4 — 6. Cf. şi *v. Marci* 7, 3: «ob hoc Antoninus Pius, cum sibi adesse finem vitae videret, vocatis amicis et praefectis ut successorem eum Imperii omnibus commendavit atque firmavit statimque signo aequanimitatis tribuno dato Fortunam auream, quae in cubiculo solebat esse, ad Marci cubiculum transire iussit».

7 Martie ¹⁾. Cu câteva zile înainte, la 25 Februarie, el avuse încă prilejul să serbeze cu fiii săi aniversarea a 23-a a adoptării sale de Hadrian și a adopției acestora de el însuși.

Față de politica internă a întregii sale domnii nu e de admis, că Pius s'ar fi gândit în ultimul timp la o împărțire a stăpânirii de către Marcus cu Lucius. Cel puțin el a lăsat — la moartea sa — hotărîrea asupra acestui act la voia fiului său preferat. Și *numai* pe acesta îl lăsa el de urmaș ²⁾.

Obiceiul coregenței prinsese însă, pe de altă parte, rădăcini adânci la curtea romană. Pius fusese coregentul lui Hadrian, iar Marcus însuși domnise, în aceeași calitate, patrusprezece ani alături de tatăl său. Dacă Marcus se gândi chiar dela urcarea sa pe tron la un coregent, lucrul nu eră decât foarte firesc. De oare ce însă noul împărat n'avea în acest timp nici-un copil de sex bărbătesc ³⁾, iar fratele și

1) Data aceasta reiese din Cassius Dio LXXI 33, 4 (ziua morții lui Marcus) și LXXI 34, 5 (durata domniei aceluiași). Pentru socoteala — din aceleași date — cu 6 Martie, cf. v. Rohden la Pauly-Wissowa *RE* I 2288. — Primul monument sigur datat, după moartea sa, e inscripția dedicatorie de pe baza unei statui puse în Puteoli: *X kal. April. Imp. Caesare M. Aurelio Antonino Aug. III et Imp. Caesare L. Aurelio Vero Aug. II cos.* (CIL. X 1814). Cf. inscripția funerară din Mausoleul lui Hadrian, CIL. VI 986 (cf. 31220): *Imp. Caesari Tito Aelio Hadriano Antonino Aug. Pio, pontifici max, tribunic. pot. XXIII* [a. 161], *Imp. II, cos. IIII, p. p.*

2) Vezi mai departe pasajele unde se dovedește împărțirea stăpânirii de către Marcus cu Lucius. — *Vita Veri* 3, 8: «sibique (Marcus) consortem fecit, *cum illi soli* senatus detulisset imperium».

3) În afară de T. Aurelius Antoninus, care n'a trăit decât

colegul său în consulat, Lucius, îi stătea la dispoziție în toată floarea și puterea celor treizeci-și-unul de ani ai lui, Marcus nu mai stătu nici-o clipă la îndoială de a-l lua de coregent. Căci și grija pentru binele public îl silià pe împărat la aceasta: Marcus fusese în totdeauna slab de constituție ¹⁾; pentru ca nu cumva, în cazul morții subite a singurului stăpânitor al imperiului, iar să se aprindă luptele pentru tron, — căci Lucius nu erà mai îndreptățit ca alții, ca să ia frânele domniei: el erà, oarecum, un simplu particular, care nu făcuse decât cariera senatorială —, Marcus trebuia ca măcar să designeze pe fratele său de urmaș și prin urmare să-i acorde titlul de *Caesar*.

Pentru Marcus erà însă, pe dealtă parte, diviziunea stăpânirii cu Lucius ceva tot așa dela sine înțeles, ca și numirea acestuia ca *Caesar*. Căci el avea încă vie înaintea ochilor pilda tatălui său Pius. Așa precum el însuși fusese coregentul lui Pius, tot astfel deveni acum Lucius tovarășul său de domnie. La aceasta se mai adăogă ciudata analogie a relațiilor familiare. Așa precum pe vremuri Marcus fu-

câteva luni din a. 147, și de T. Aelius Aurelius, mort de asemenea sub Pius, Marcus n'avea la suirea sa pe tron decât fiice, care au trăit și mai departe. Cf. Mommsen în *Hermes* 8, p. 205—6.

¹⁾ Mai multe citate asupra acestui punct se vor da în Cap. IV al acestui studiu. Aici trimet mai ales la următoarele locuri: *Commentariile* I 17; *v. Marci* 3, 7; Cassius Dio LXXI 1, 2 (cf. și c. 36, 1 și Zonaras XII 2, ed. Bonn p. 526—7, Dindorf p. 81—2); Galenus, ed Kühn, *Index*.

sese logodit cu fiica lui Pius — pentru a se întări și mai mult legitimitatea succesiunii,—astfel fu acum logodit Lucius, care juca deci față de Marcus rolul de fiu, cu fiica acestuia Lucilla ¹⁾). Și pentru ca să facă această extraordinară «adoapțiune» ²⁾): am putea zice: de drept public, și mai completă, Marcus trecu propriul său nume [cognomen] de Verus asupra lui Lucius (care de-acum înainte aproape totdeauna lăasă la o parte cognumele său Commodus), în timp ce el însuși luă numele tatălui său — Antoninus ³⁾).

Lucrul merse însă și mai departe. Marcus eră un om bun, conștient de propriile lipsuri și peste măsură de modest. În bunătatea și modestia sa el voia să dea fratelui o situație absolut egală cu a sa. De aceea el nu-i acordă numai titlul de *Caesar*, *puterea tribunicie* și *imperium proconsulare*, ci și numele-titlu, până acum neîmpărțit, de *Imperator... Augustus* ⁴⁾), cu toate onorurile și competențele respective,—și astfel

¹⁾ *Vita Marci* 7, 7. — Vezi mai sus, p. 10, n. 5, nașterea și răspândirea în tradiția istorică antică a ideii false, că Lucius ar fi fiul lui Marcus.

²⁾ *Vita Marci* 7, 7: «et quasi pater Lucii Commodi esset, et Verum eum appellavit addito Antonini nomine filiamque suam Lucillam fratri despondit».

³⁾ *Vita Marci* 7, 5—7; *v. Veri* 4, 1; Galenus, ed. Kühn VII p. 478 — Ei se numesc dela începutul domniei lor M. Aurelius Antoninus și L. Aurelius Verus, iar prescurtat *Antoninus* și *Verus*.—Cf. CIL. *passim* și Cohen III², *passim*.

⁴⁾ Împreună, căci *Imperator... Caesar* se numise și Pius în calitatea de coregent al lui Hadrian. (CIL. III 13795; VI 998; Eckhel VII, 2; Cohen II² p. 407, n. 1—3; Mommsen *Staatsrecht* II² 1154. 3).

se născu în loc de o co-regență o co-împărăție, o «Sammtherrschaft», așa precum pentru întâia dată se putuse vedea în imperiul roman ¹⁾.

Și totuși — aceasta o putem afirma fără șovăire — Marcus nu înțeleșese *așa* lucrul. El concepuse acordarea titlului de Augustus și crearea situației egale a lui Lucius, numai în *acel* înțeles, în care există încă dinainte o putere tribunicie «*secundară*» și un «imperium proconsulare» «*secundar*». Nici Marcus nici contemporanii săi *n'au* privit pe Lucius ca pe un «co-împărat» ²⁾, un «Sammtherrscher» — precum înțelegem noi astăzi lucrul ³⁾. Deabia mai târziu, după ce colegialitatea puterii supreme — «die Sammherrschaft» — treptat-treptat se dezvoltase ca o formă

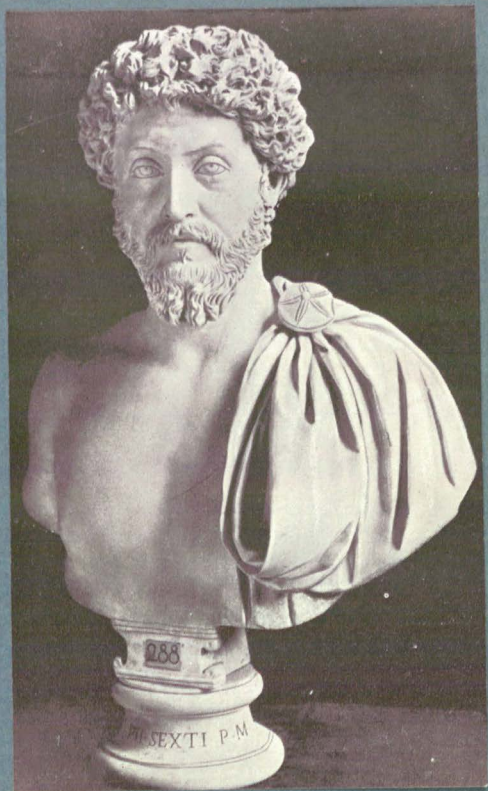
1) *Vita Marci* 7, 6: «tuncque primum Romanum imperium duos Augustos habere coepit». — Cassius Dio LXXI 1, 1 (și Zonaras XII 2; *v. Marci* c. 7; *v. Veri* c. 3—4; Galenus, ed. Kühn VII p. 478; Victor, *epitome* XVI 5; Herodianus I 8, 3; Philostratus, *vitae soph.* II 1, 26 (ed. Kayser 1871, II p. 67). *Corpus inscr. Lat., passim*, și monetele. — În inscripții ei se numesc: «Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Aug. pont. max. trib. potest. XV cos. III et Imp. Caesar L. Aurelius Verus Aug. trib. pot. cos. II» (VI 31554, etc.). — Cf. monetele cu *concordia Augustorum*, la Cohen III ² p. 8, n. 45 sqq. (Marcus) și III ² p. 174, n. 20 sqq. (Verus) cu aceleași nume și titluri ca și inscripțiile. (Foate deci din anul 161).

2) *Vita Veri* 1, 4: «...vixisse deinde non in suo libero principatu sed sub Marco in simili ac paris maiestatis imperio».

3) Doară și numirile acestor concepte sânt un rezultat al științei moderne despre dreptul public roman.

firească în dreptul public roman, găsi retrospectiunea istorică ¹⁾, cum că deja pe vremea lui Marcus fusese înfăptuit *aceea ce*, propriu zis ca dreptate, se privia ca o inovație a secolului al treilea.

1) Numele de Augustus pentru ambii regenți duse în ispită istoriografia mai târzie. Că el eră cu totul deosebit de acela din organizația lui Dioclețian, dovedește și împrejurarea, că mai înainte de acesta n'a fost niciodată vorba de o fixare locală a competențelor. Totuși cu dreptate accentuează Schiller, *Geschichte der röm. Kaiserzeit* I 2, p. 635, că vina pentru împărțirea imperiului, «welche die schliessliche Konsequenz der Einsetzung von zwei gleichberechtigten Herrschern sein musste», trebuie să cadă în sarcina lui Marcus.

MARCVS AVRELIVS ANTONINVS

IV.

Filosofia stoică în viața lui Marcus ¹⁾.

Că Marcus a devenit un filosof stoic, nu e o întâmplare. — Ca multe familii nobile venite din pro-

¹⁾ Formulez astfel titlul acestui capitol, pentru că în el nu va fi vorba de filosofia lui Marcus, ca sistem (Marcus n'aduce din p. d. v. științific mai nimic nou în stoicism, iar schițarea *filosofiei* lui și așa se poate găsi în orice manual de istoria filosofiei), ci de rolul pe care l'a avut filosofia în educarea acestui om așa de *sfânt* al antichității păgâne. Nu ca filosof e mare Marcus, ci ca om. Deci nu *filosofia*, ci *viața* sa filosofică e ceea ce trebuie să ne intereseze, atunci când dorim a-l cunoaște. În capitolele precedente ale studiului de față am încercat a reconstitui viața externă — de prinț moștenitor și viitor împărat — a lui Marcus. — În cap. IV vrem acum să caracterizăm viața internă — de *om* — a viitorului împărat. Ca bază a cercetării (în felul și din punctul de vedere din care a fost pornită, prezentând rezultate *nouă*, și față de literatura apuseană) vor servi — pe lângă *Corespondența* lui Fronto — mai ales însăși *Commentariile* lui Marcus, cari deși scrise spre sfârșitul vieții, pot fi avute în vedere și pentru timpul dinainte de domnie, — de oarece Marcus s'a suit pe tron la vârsta de patruzeci de ani și deci, în genere, toate ideile ce-l preocupau cu 15 ani mai târziu au putut fi deja deplin formate și *trăite* încă pe vremea când el era numai principe moștenitor.—O scurtă privire istorică asupra întregii dezvoltări a filosofiei stoice mi s'a părut cu atât mai

vincii în Capitală, familia sa, de origine din Spania ¹⁾, aducea cu ea o sănătate morală rară în Roma aceluși timp.— Sfințenia Romei și maestratea numelui Roman, care pentru băștinașii Capitalei deveniseră cu timpul niște vorbe fără înțeles, erau pentru provincialii crescuți în cultul divin al Împăraților și al Romei, încă adevăruri vii și idealuri sublime. Participarea, în Senat, la conducerea destinelor lumii, mai ales supt împărați ca Traian ori Pius, cari respectau Senatul, trebuia să dea senatorilor o așa de înaltă conștiință despre autoritatea și misiunea lor, încât nu odată, chiar și în aceste timpuri de epigoni, senatul roman va fi părut ca pe vremea aspră a lui Appius Claudius o *adunare de regi*.

În familia senatorială a Anniilor știm sigur că domniă vechea austeritate republicană ²⁾. Nu mai puțin virtuoasă eră însă și familia senatorială, de origine Gallică, a Aureliilor ³⁾, în care Marcus intră prin adoptarea sa de către Antoninus Pius, și în

necesară, cu cât cauzele social-culturale și moral-psihologice ale răspândirii stoicismului la Romani sânt până în amănunte analoage celor ce au condiționat pe deoparte nașterea, pe de alta răspândirea stoicismului la Greci, cu trei veacuri înainte. — Pentru eventualele repetiri în acest capitol, ale unor lucruri deja spuse în celelalte, cer binevoitoarea indulgență a cetitorului, — întrucât față de împărțirea necesară a materiei în *externă* și *internă*, anume elemente fiind la mijloc trebuiau inevitabil să apară în ambele părți.

1) *Vita Marci* 1, 4. — Cf. observ. lui Lacour-Gayet, *o. c.* p. 455.

2) Cf. *v. Marci* 1 sqq. cu *Comment.*, I 1, sqq. și în general tradiția istorică. V. *Prosopogr. imp. Rom.*, s. v.

3) Vezi prețioasele amănunte din *vita Pii*, 1.

care se și formă el apoi ca bărbat. Despre mama lui Marcus am vorbit mai sus ¹⁾. Fiul ei o pomenește astfel în *Commentariile* sale: «dela maică-mea am învățat a fi pios și binefăcător și a mă feri nu numai de a face răul, dar chiar de a mă gândi la el; și a trăi simplu și cu măsură, cu totul la o parte de felul de viață al celor bogați» ²⁾.

Austeritatea familiilor acestora de consulari de la sfârșitul secolului I și începutul celui de al II-lea d. Hr. se suiă înapoi prin Helvidius, Thraseas și Brutus ³⁾ în linie directă sufletească — conștiință — până la Cato Uticensis și marile caractere neînduplecate ale Republicei. Dar, ca și alte tradiții republicane continuate supt imperiu, înalta seriozitate morală catoaică nu se mai putea manifesta activ, libertatea cetățenească fiind apusă pentru totdeauna, — ci trebuia, în chip firesc, să îndrepte sufletele alese spre purificarea și înobilarea propriei vieți prin reflecțiunea filosofică asupra ei.

Nu se afla însă decât un singur sistem metafizic-moral, printre multele doctrine filosofice ale antichității, — care să se potrivească mai bine cu gravitatea aristocratică și nobleța aspră romană. Doctrina stoică era tocmai ridicarea la rangul de sistem filosofic a principiului-convingere despre esența nobil-divină a sufletului și ca atare despre necesitatea liberării lui de orice patimi ori înrâuriri externe — pă-

¹⁾ Ea era fiica lui Calvisius Tullus, care fusese de două ori consul: v. *Marci* 1, 3.

²⁾ *Comment.*, I 3.

³⁾ Citați de însuși Marcus în *Commentarii* I 14.

măntești, — spre ajungerea la perfecta liniște, armonie și demnitate a vieții. Singură această doctrină recunoștea apoi cultul zeilor în formele tradiționale, pioase, așa de scumpe spiritului conservator roman.

Vechii Romani fuseseră și ei «stoici»: dar nu din educație filosofică, ci din natura lor și din tradiția aspră republicană: «*legea*» (Destinul-Providența-Zeus), căreia în sistemul stoic i se supun deopotrivă zeii și oamenii, nu era la Romanii republicei o entitate metafizică, consacrată ca principiu divin suprem al lumii, — ci era idealul politic al conservării și măririi statului.

La Romanii imperiului «stoicismul» lor firese se apropiase deja mai mult de cel filosofic, întrucât idealul vieții încetase de a mai fi în afară de propriul suflet. — Totuși acum Romanii nu mai puteau fi «stoici» numai din propria înclinare. Căci partea de renunțare și jertfă a «stoicismului» roman nu mai era acum hrănită de nici un ideal inerent firei lor *politice*: iar la idealul înobilării propriei vieți, — pe care, tocmai, Romanii n'o prețuiseră până atunci de cât numai ca o *forță* în serviciul statului, — ei trebuiau de-abia acum *educați*.

Filosofii stoici putură dar supt imperiu întreprinde în stil mare opera lor de salvare și înobilare a genului omenesc decăzut.

Înainte însă de a cerceta mediul spiritual, în care a crescut Marcus și curente filosofice ale vremii: cu înrâurirea avută de ele asupra părinților, rudelor și educatorilor lui Marcus, — credem că nu e de prisos a urmări ceva mai în amănunte și comparativ, pe deoparte nașterea și dezvoltarea, pe de alta răs-

pândirea la Roma, a filosofiei antice prin excelență morale a lui Zenon din Kition.

* * *

Filosofia stoică s'a născut într'un timp de grea criză sufletească a poporului grec. — Către sfârșitul secolului al IV-lea vechea religie populară politeistă, după veacuri de înrâurire binefăcătoare asupra vieții morale elenice, căzuse jertfă atacurilor repetate ale filosofiei. Monoteismul revoluționar al lui Xenophanes, în forma lui nobilă de la început («τὸ ἐν τοῦτο καὶ πᾶν»), ori numai ca principiu general de negare a pluralității puterii conducătoare divine, părea a fi devenit un bun comun și al celor mai puțin luminați. Totuși în locul zeilor mulți vechi nu se găsiseră încă zeul unic. Cucerirea lui Alexandru cel Mare făcând cunoscuți lumii elenice zeii orientali și egipteni nu reușiseră încă decât să crească numărul cultelor și credințelor. Pe de altă parte însă concentrarea progresivă a sentimentului religios asupra *unui* zeu atotputernic și atotstăpânitor turbură adânc sufletele făcându-le să adore, măcar în formele și sub numele vechi, cu un zel și mai fierbinte acea divinitate unică încă nenumită. Intenzificarea aceasta a religiozității masselor deșteptase acum în chip firesc din nou o întreagă sumă de întrebări teologice-metafizice asupra esenței lumii și a vieții; în special problema vieții viitoare răscuse o teamă nespusă de moarte, împingând lumea la un cult, am putea zice frenetic, al vechilor misterii. Superstițiile fără număr, practicile religioase orientale și în general

exotice, în popor, nemulțămirea adâncă cu doctrinele filosofice actuale și căutarea unei alte concepții generale despre lume, în pătura cultă, măriau însfârșit anarhia aceasta imensă a vieții spirituale elenice *în ordinea metafizică*.

O lipsă de orientare nu mai puțin generală trebuia — ca urmare — să domniască și *în ordinea morală*. Substratul ei social-psihologic era analog celui al decadenței în ordinea metafizică. Ridicarea puterii macedonene și crearea imperiului universal elenistic a vuse ca rezultat pentru cetățile grecești din patria mamă nu numai pierderea libertății lor, ci și subordnarea întregii patrii la activitatea și scopurile marilor monarhii, ce se ridicau de jur împrejurul ei, pe ruinele imperiului lui Alexandru. Astfel înaltele ideale, pentru care trăiseră și muriseră vechii Atenieni și Spartani pieriseră acum pentru totdeauna. Scopul vieții actualilor cetățeni eleni se redusese la exploatarea meschin-egoistă a propriilor aptitudini în vederea unui trai cât mai plăcut. Spiritele mai întreprinzătoare plecau în Răsărit pentru a adună bogății, a servi la curțile regale, ori a încercă aventuri războinice și de călătorii. Peste tot însă, în masele populare, ca și în pătura luminată domniă aceeași întristătoare dezorientare morală.

Caracterul acesta nesănătos al vremii ¹⁾, îndreptă acum în chip elementar toate spiritele cugetătoare, mai alese, spre căutarea unui leac ideal-moral măcar pentru clasa cultă a poporului grec. În special filo-

¹⁾ Vezi în general J. Beloch, *griechische Geschichte* III 1, Strassburg 1904, p. 408 și urm.

sofii, cari la Greci țineau, ca treaptă și funcțiune socială, locul preoților și confesorilor noștri, se simțiau datori — în puterea acestei misiuni a lor să găsiască acel ideal, — fără de care viața omului conștient de natura ne-pământească a sufletului său, atunci, ca și azi, nu aveà în ea însăși nici-o rațiune de a fi trăită. De aceea în toate școlile filosofice ale acestui timp se și observă o scădere a activității pur științifice și speculative și o creștere a interesului pentru problemele practice ale vieții spirituale ¹⁾.

Dintre școlile mai vechi filosofice la două ar fi fost — mai ales pentru renumele lor — să se adreseze acum căutătorii de liniște sufletească : la Academie, sau la Peripatos. Cea dintâi oferia — credincios spiritului moralei platonice — în învățătura șefului ei de-atunci, Polemon, un caracter de o curăție și pietate admirabilă — *virtutea* ca mijloc de fericire a vieții ; ceea ce el mai cerea în special, erà un fel de trai potrivit naturei. Dar acestea erau numai principii cu totul generale : pe când lumea avea nevoie de un întreg sistem de morală practică. În ce privește concepția despre lume, Academia se pierduse apoi cu totul în doctrina hyper-abstractă numerică a Pythagoreilor și, de altă parte, în daemonismul ace-

¹⁾ Cartea fundamentală pentru aceste chestiuni e : R. Hirzel, *Untersuchungen zu Cicero's philosoph. Schriften*, Leipzig, 1877—1883, — 3 vol.—Pentru izvoare și întreaga literatură a chestiunii, vezi noua ediție, a 4-a, a lui Ed. Zeller, *die Philosophie der Griechen* III 1, îngrijită de Ed. Wellmann, Leipzig 1909. — Alte scrieri de însemnătate vor fi la timpul lor citate, în cursul expunerii.

lorași și al religiei populare. — La Peripatos fericirea supremă se găsea tot în *virtute*: dar numai în rândul al doilea în cea de ordin practic, etic; ci mai presus de toate în cea de ordin teoretic, în activitatea intelectuală, științifică. Șefii din acest timp, ai școlii, naturaliștii Theophrastos și, după el, Straton din Lampsacos dezvoltă direcția științifică-aristocratică, puțin prietenoasă pentru cei mulți, a filosofiei aristotelice, ca un sistem mecanicist de explicare a lumii. Concepția «spiritualist-dualistă» despre lume, a fondatorului școlii, e înlocuită prin cea «fizică». Nemurirea sufletului nu mai e recunoscută. De o morală practică nici vorba nu poate fi.

Mai multă speranță decât la Academie și la Peripatos se putea găsi la celelalte școli socratice mai mici: direcția etică fusese în aceste școli de la început cu deosebit zel reprezentată, tocmai ca o ducere mai departe a activității maestrului. — În școala din Megara întemeiată de Eucleides, discipolul lui Socrates, ce-i dreptul, se cultiva mai mult dialectica de cât filosofia. Dar în a doua școală socratică mai însemnată, cea cynică, care se distinsese încă dela fundarea ei de către Antisthenes prin disconsiderarea cercetărilor științifice și accentuarea părții etice, părea a se fi găsit însfârșit remediul potrivit pentru îndreptarea vieții morale elene. Spre a fi fericit, zicea Antisthenes, e de ajuns să fii virtuos, iar pentru aceasta nu e nevoie de vorbe, ci de fapte: se cere numai tăria unui Socrates. Către sfârșitul secolului al IV-lea cynismul era mai ales în floare mulțămită propagandei energice și talentate a lui Crates, care ajutat de soția sa Hipparchia, cutreera întreaga Grecie și

nând discursuri și «conferințe», scriind satire împotriva filosofilor celorlalte școli și mai ales dovedind prin pilda sa vie, ce înseamnă un fel de viață adevărat cynic: tăria și nobleța caracterului său independent și mândru îi atrăgeau numeroși școlari, cari-l urmau nu numai cu admirație, ci și cu dragoste. — Învățătura morală a cynicilor consta în *absoluta neatârnare de tot ce e în afară de propriul eu și în lipsa de trebuințe. Singurul bine e virtutea și aceasta constă în deplina liniște sufletească* față de tot ceea ce înconjură pe om : nu există nici-un rău în afară de propria răutate ; restul e indiferent : boala, robia, sărăcia, rușinea, moartea, sânt lucruri *externe*, care nu-l ating pe filosof. Virtutea se poate învăța, de oarece ea pornește — și după Socrates — dela înțelepciune, adică dela cunoștință. De aici și activitatea proselytistă a cynicilor. Ei se exercitau să fie nesimțitori față de lipsuri, suferințe ori atacurile oamenilor, renunțau la viața de familie, devotându-se cu totul predicei doctrinei lor, renunțau la activitatea cetățenească propriu zisă considerându-se ca cetățeni ai lumii și descriau ca un ideal de stat, pe acel comunist. În ce privește credința, ei combăteau împreună cu Eleații pluralitatea divinității susținând existența unui singur zeu, care însă «nu se aseamănă cu muritorii nici în chip, nici în gândiri». Consequent acestei doctrine ei disprețuiau cultul și ceremoniile religioase, profețiile și miturile. Predicatori morali neînduplecați, ei opuneau slăbiciunii și prejudecăților vremii lor pilda voinței și libertății lor spirituale, și nu un singur suflet ales a adoptat atunci învățătura lor, chiar dacă

în ce privește felul extern de viață al cynicilor, el nu putea aprobă excesul lor de zel. — Printre școlarii lui Crates cel mai de seamă fu Zenon, *fundatorul stoicismului*: Zenon era însă prea religios în sufletul său, pentru a se împăcă cu liber-cugețarea cynică. Doctrina morală a cynicilor el însă o adoptă în întregime. Și respectul și recunoștința școlii întemeiate de Zenon au fost așa de statornice pentru cynism, încât până în cele mai de pe urmă timpuri ale școlii stoice, marii învățători cynici, Antisthenes, Diogenes și Crates fură, împreună cu Socrates, părintele comun al tuturor școlilor și filozofilor greci mai noi, dați ca pildă sublimă de înțelepciune omească. — Influența cynismului fu în vremea, de care ne ocupăm, așa de puternică, încât nu numai Megaricii, ci și a treia școală mai însemnată «socratică», cea a Cyrenaicilor adoptă — temporar — felul de a vedea al cynicilor. — Singura școală filozofică, spre care se putea dară îndreptă mai cu încredere lumea greacă la sfârșitul secolului al IV-lea, pentru a afla liniștea sufletească, era cea cynică. Totuși prin exagerările ei, în ce privește practica filozofică a vieții, și prin disprețul pentru credința în zei, școala aceasta nu putea clădi pe simpatii mai numeroase în cercurile largi ale lumii culte elene.

Dimpotrivă, tocmai pe vremea înfloririi cynismului supt Crates, întemeie un vechiu școlar poate și al Elici-Megaricilor, în orice caz însă al democristului Anaxarchos, pe care îl întovărăși în expediția lui Alexandru în Răsărit, Pyrrhon din Elis, o nouă școală filozofică în orașul său natal, tot cu tendințe practice, dar a cărei bază nu era vre-o con-

vingere științifică, ci îndoiala totală despre orice siguranță în fixarea cunoștințelor noastre despre lume. Totul fiindu-ne indiferent, suprema înțelepciune constă în liniștea și seninătatea deplină sufletească față de ceea ce e în afară de noi. Doctrina aceasta mult mai comodă decât cea cynică pareă a fi însfârșit leacul căutat, pentru a redă pacea sufletelor chinuite ale vremii ¹⁾. — Totuși această completă renunțare a scepticismului la orice speculație eră prea nepotrivită cu spiritul vioiu grec și, pe de altă parte, mișcarea științifică a vremii era prea puternică, pentru a nu se alcătui o altă teorie filosofică, în care știința să nu fie așa de fundamental negată ca în pyrrhonism. — În adevăr, odată cu începutul secolului al treilea, pe baze științifice, se ridică simultan două școli, dușmane ca înțelegere etică și teologică a vieții, asemănătoare însă prin fundamentul materialist al doctrinei lor despre lume: stoicismul și epicureismul.

Epicur își întemeiă învățătura sa pe doctrina mecanicistă a lui Democrit. Nu există decât atomii și spațiul gol. Totul se naște prin unirea atomilor, care sânt mișcați de cauze mecanice. Nu există nici providență, nici soartă; tot ce există în lume își are cauza sa firească. Zeii trăesc în spațiile intermondiale și nu se ocupă de oameni, căci aceasta le-ar turbura eternă lor pace. Ca tot ce există, și sufletul

¹⁾ O bună expunere asupra filosofiei pyrrhoniene dă Ch. Waddington în *La philosophie ancienne et la critique historique*, Paris 1904, p. 260 sqq. Vezi în special p. 298, 311 sqq., 337 și 356.

nostru e compus din atomi și deci prin despărțirea acestora pieritor. Omul n'are dar a se teme nici de Hades, nici în general de moarte. Tot așa precum și teama de zei e lipsită de orice rațiune.

Sistemul metafizic al lui Epicur pleacă intenționat dela ideia practică a liberării omului de orice teamă de puterile supranaturale ale religiei populare, admise — în general — și de toate celelalte sisteme filosofice. Silința aceasta a lui de a procura oamenilor, cu orice preț, liniștea sufletească așa de fierbinte dorită ¹⁾, l'a făcut pe Epicur, ca în multe cazuri să se mulțamească mai de grabă cu o explicare «naturală» insuficientă a fenomenelor, decât să admită cauze necunoscute nouă. În ce privește etica sa, ea era determinată tot de problema practică a apărării omului de turburări și neplăceri. În această direcție Epicur atârnă de Cyrenaici. Ca și aceștia, el nu admite decât un singur bun, plăcerea și un singur rău, durerea. Măsura, după care judecăm bunurile și relele, e sentimentul nostru. Singurul scop al vieții e dară ajungerea la fericire. Ce-i dreptul, această fericire a vieții nu eră pentru Epicur identică cu goana după plăceri. Dimpotrivă: pentru dânsul plăcerea constă numai în lipsa durerii sau neplăcerii. În privința aceasta Epicur cerând dela înțelept stăpânirea deplină a tuturor poftelor și absoluta neatârnare de toate lucrurile externe, idealul său despre înțelepciune se apropiă până la un anumit punct de cel al cynicilor, resp. de al stoicilor. Partea puțin

1) Cauza pentru care, printre alții, și Lucretius Carus susținu cu atâta recunoștință doctrina lui Epicur.

solidă a învățătorei sale era însă aprobarea plăcerii ca atare și gustarea vieții : căci aceasta putea fi apoi interpretată și într'un senz mai liberal decât se cuvenia unui înțelept.

Dar ceea ce făcea în general sistemul lui Epicur neacceptabil pentru ori-ce caracter mai nobil, erà crassa lui practicitate și egoismul brutal de consequent, întornate ca regule de conducere în viață. Pentru a nu releva, ca pildă, decât judecarea epicureiană a statului : acesta necesar pentru epicureu, spre a-l apăra de neplăceri, — dimpotrivă epicureul e bine să nu se ostenească luând parte la afacerile statului. — La toate acestea se mai adăogă disprețul epicureilor pentru știință și păstrarea precât posibil neschimbată a învățăturii maestrului.

Cu toată tendința expresă de a da vremii sale o nouă concepție, salvatoare, despre lume și viață, epicureismul nu aduceă dară aceea ce se așteptă de toți cei nemulțămiiți. Dimpotrivă el nu ținea seamă nici de știință, care erà o putere de o însemnătate incontestabilă în lumea elenică de atunci, și nici de pietatea ori delicateta sufletească a atâtor oameni aleși, cari, deși nesatisfăcuți de religia populară, nu se puteau totuși în schimb mulțami nici cu concepția simplist-mecanicistă epicureică. — De aceea nu mic a fost numărul acelora, cari s'au îndreptat spre cealaltă școală filosofică, ce se ridică alătura și împotriva școlii lui Epicur, cea stoică, pentru a căutà la ea mântuirea.

Întemeietorul școlii stoice pare a fi fost un semit ¹⁾.

¹⁾ Beloch, *griech. Gesch.* III 1, p. 465, ia lucrul ca sigur.

Zenon se trăgea din oraşul de cultură greacă Kition în Kypros, — unde Fenicienii formaseră în totdeauna o bună parte a populaţiei. El se născuse pe la 333 a. Chr. ¹⁾. Pe la 311 veni la Atena, spre a studia filosofia. Primul şi cel mai de seamă profesor al său fu cynicul Crates. Dar Zenon ascultă şi pe Megaricii Stilpon şi Diodoros Cronos şi pe platonicii Xenocrates şi urmaşul său Polemon, vestitul moralist. Cam prin anul 300 începù Zenon a ţine şi prelegeri proprii în porticul de lângă piaţă, numit *ποικίλη στοά*, vestit prin frescele lui Polygnotos. După locul acesta de adunare au fost apoi numiţi stoici, în loc de Zenonei, şi discipolii ori, apoi, aderenţii lui Zenon. Noul şef de şcoală erà un om grav, iubitor de singurătate, de un caracter energic şi aspru, urând auditoriile numeroase şi simţindu-se acasă la el numai într'un cerc cu totul restrâns de şcolari şi prieteni. Pentru caracterul său, pentru felul său simplu, cynic, de viaţă şi, mai pre sus de toate, pentru doctrina sa în *totalul* ei în adevăr nouă ²⁾, numărul discipolilor săi şi renumele său crescură aşa de repede, încât Zenon putù număra printre credincioşii săi şi pe Antigonos, fiul regelui Demetrios, el însuşi apoi rege al Macedoniei. Zenon murì în vârstă de 72 de ani (262/61) şi fu înmormântat de Atenieni pe

Cunoscut e în orice caz faptul, că Zenon nu putea scrie în attica pură.

¹⁾ Chronologia filosofiei vechi greceşti e cu totul nesigură. Vezi discuţia diferitelor date la Zeller III 1, ed. Wellmann *passim*.

²⁾ Amănuntele pentru sine erau deja cunoscute, fiind împrumutate dela filosofii dinainte. Cf. în această privinţă expunerea de mai departe şi P. Barth, *die Stoa*, Stuttgart 1903,

cheltuiala publică ¹⁾. — Urmașii săi în conducerea școalei fură Cleanthes din Assos, un om de o rară energie și seriozitate morală, și, iarăși un adevărat *cynic* în privința lipsei sale de ori-ce trebuințe, — și Chrysippos din Soloi în Cilicia (c. 280—206). Acesta din urmă eră un învățat neobosit, un dialectician vestit și temut și un profesor deosebit de ascultat: el stabilì definitiv atât școala cât și doctrina stoică. — O direcție nouă — foarte platonico-aristotelic nuanțată — fu dată stoicismului de-abia supt Panaitios din Rhodos și școlarul său Poseidonios din Apameia, în așa zisa *Stoa medie*, dintre anii 150 și 50 a. Chr. ²⁾. *Stoa romană*, cu Seneca, Musonius, Epictet și apoi Marcus Aurelius, se întoarse, în general, la principiile *vechilor* stoici, păstrând o oarecare înclinare platonică numai în teologia și antropologia ei.

Precât de unitar și consequent eră epicureismul, pre atât de eterogen și — până la un anume punct — ne-consequent fu stoicismul în sistemul său de explicare a lumii și vieții: la formarea doctrinei stoice aū contribuit cu câte ceva aproape toate școalele filosofice mai însemnate ale vremii, ba chiar și filosofi mai vechi, peste concepțiile cărora *știința* trecuse deja mai departe. Astfel fu luată dela cynici

p. 22. Trebuie să observ aici, că această carte — lucrată direct după izvoare și foarte folositoare pentru conciziunea ei — neputând intra mai în amănunte, e totdeauna de completat și controlat cu Hirzel, Zeller și Schmekel (v. mai jos, n. 2).

¹⁾ Beloch, *gr. Gesch.* III 1, p. 466.

²⁾ Cf. frumoasa carte a lui A. Schmekel, *die Philosophie der mittleren Stoa*. Berlin 1892.

partea capitală a noii doctrine: cea etică; dimpotrivă dragostea pentru știință și însemnătatea ce-i atribue stoicismul — spre deosebire de cynism și epicureism — ca element fundamental în educarea omului spre virtute (numai cercetarea științifică ne poate da «cunoștința despre divin și uman»), — arată o înrădărire de gândire cu aristotelicii; pe de altă parte, pentru concepția metafizică despre lume, stoicii luară dela Heraclit — ca o combatere a dualismului platonico-aristotelic — unitatea cauzei supreme a universului: forța și totodată elementul primitiv al lumii e focul: cauza aceasta primă și ultimă e și Dumnezeu însuși; în amănuntele doctrinei despre natură și om stoicii completează însă pe Heraclit prin Aristoteles¹⁾; aceasta totuși nu-i împiedică de a primi în sistemul lor și credința socratico-platonică în providență, cu întreaga ei teleologie; dela Academici luă apoi Zenon chiar și însăși împărțirea filosofiei în logică, fizică și etică, — iar Chrysippos nu se sfii de a se folosi la prelucrarea și susținerea științifică a stoicismului, în cea mai largă măsură de logica peripatetică.

Metafizica (respectiv fizica + theologia și teleologia) stoică eră un amestec ciudat de concepții materialiste și teologice. — Deși nu există nimic real în afară de corpuri și sufletul și zcii înșiși tot corpuri sânt, stoicii deosebesc totuși în ele materia — substratul corporal —, de forță — elementul viu, inteligent (*λόγος*), — care singur poate dà lucrurilor proprietățile

¹⁾ Dela acesta și nu, cumva, direct dela Empedocles luă Zenon și învățătura fizică despre cele *patru* elemente.

lor caracteristice. Unitatea evidentă a universului ne arată însă că materia primă, din care decurg toate corpurile, trebuie să fie *una*: Zenon o caută în focul lui Heraclit (deosebit de cel pământesc, și de aceea numit πνεῦμα, aether, suflare caldă, aeriană). Firește «corpul» acesta originar e sediul «forței» prime, care ca atare e inteligența supremă, e divinitatea însăși. Această forță dă lumii viața, pătrunzând-o precum sufletul pătrunde corpul omului. Cauza primă a universului — sufletul său — e astfel în același timp spiritul, inteligența, providența și soarta lumii: aceasta nu e decât o manifestare externă — corporală, mijlocit-divină, *temporară* a forței originare, adică a divinității: eterne și imutabile. — Puntea de trecere la sistemul teologic despre lume e acum evidentă. Respingând, ca și filosofii celorlalte școli, ideile antropomorfistice despre zei, și recunoscând ca și aceia unitatea divinității, stoicii puteau totuși face religiei populare concesiunea de a recunoaște mai mulți zei: și anume — în vederile mai sus expuse — ca forțe ale naturei, ca niște corpuri însuflețite. Astfel Apollon eră soarele, Artemis luna, Hera aerul, Poseidon marea, Hephaistos focul ¹⁾. «Părintele zeilor și al oamenilor», din teologia tradițională, Zeus, e la stoici — consequent — identic cu cauza primă, cu lumea însăși. El e astfel, propriu zis,

¹⁾ Ba chiar pentru eroii credinței populare, ca Heraeles și — Dionysos, eră loc în sistemul teologic al stoicilor: ei explicau toate vechile mituri pe cale raționalistă — în chip natural ori alegoric — considerând pe eroi ca oameni divini-zați pentru faptele lor mari. — Vezi mai multe asupra acestui punct la Zeller III 1.

singurul zeu, Dumnezeu. El conduce lumea și voința sa e identică cu providența și soarta. El a creat lumea, lăsând ca din focul original să iasă cele patru elemente naturale: aerul, care prin concentrare a dat apa, — iar din aceasta s'a format prin concentrarea mai departe pământul și prin subțiere aerul, care, la rândul său, a dat focul pământesc. Desfacerea aceasta a divinității în suflet și trup e temporară. După ce va trece epoca actuală a lumii, un incendiu universal va reduce iară totul la unitatea inițială. După care va urma — o nouă creare a lumii: în aceleași forme și amănunte ca cea precedentă: căci aceleași cauze nu pot produce decât aceleași efecte. Totul e astfel hotărît dinainte și își are scopul său: de aici credința în providență și teleologia stoică. Lumea e făcută pentru om și totul a fost lăsat aici pe pământ, ca să-i serviască lui. Nenorocirile, ce i se întâmplă, vin din opunerea lui la legea divină, ori ca pedeapsă a răutății sale: căci «înțeleptul» — adică omul *bun* — se supune totdeauna voinței supreme și astfel nu poate fi atins de elementul rău, lăsat de Dumnezeu în lume, tocmai spre desăvârșirea celui bun. — Credința aceasta în providență atrăgea după sine credința în prevestiri și profeții. Astfel se făcu, că, dintre toți filosofii, singuri stoicii primiră *mantica*, arta de a explică semnele trimise de zei ca prevestire, în sistemul lor metafizic. Ba mai mult decât atât, unii dintre capii școalei stoice, ca Zenon însuși, Chrysippos, apoi, în «stoa medie», Poseidonios, și în epoca romană aproape toți filosofii stoici, se ocupară foarte de aproape cu *mantica*, scriind chiar tratate speciale asupra ei.

Sufletul omului e însuși de origină divină: *materia*, din care e compus, e o parte din focul etern principiar. Sufletele nu trăiesc «după moarte» decât până la sfârșitul lumii actuale, când, apoi, se vor uni iară cu divinitatea. — Existența aceasta numai temporară, și nici măcar personal-individuală, ci numai ca esență divină, impersonală, chiar a sufletelor celor drepți, a făcut pe unii stoici mai târziu, ca Poseidonios și Seneca, să încline în această direcție a metafizicei mai mult spre Platonici, admițând—deși, ce-i dreptul, tot mai mult în senz panteistic — o existență eternă a sufletului. Ceilalți fruntași ai școalei, printre cari apoi și Marcus Aurelius însuși, nu admiseră nemurirea individuală a sufletului, ba Panaitios negă chiar orice nemurire, întrucât și sufletul e un «corp». Dimpotrivă, cu atât mai departe merse Seneca în tragerea consecințelor din principiul fundamental al originii divine a sufletului, admis într'o interpretare ori alta fără deosebire de toți stoicii. Sufletul, după Seneca, se curăță prin moarte de josnicia pământească și se întoarce în sferele divine, de unde a plecat. Frumuseța și strălucirea vieții de după moarte e așa de entuziast descrisă de Seneca, precum numai creștinii au mai glorificat-o, și, nu e de uitat — folosindu-se adesea de felul de exprimare stoic ¹⁾).

Raționalismul de o natură foarte populară al stoicilor împăcând materialismul vremii cu credința în zei, făcuse, ce-i dreptul, o operă puțin științifică; cu atât mai roditoare se arată însă metafizica aceasta

¹⁾ Cf. Barth, *die Stoa*, p. 102, n. 1.

«eclectică», atunci când pe ea, ca pe un axiom nediscutabil, fu clădită partea capitală a doctrinei stoice, cea etică ¹⁾:

Sufletul omului e de natură divină ²⁾. Înțeleptul

¹⁾ În ce privește «logica» [termin creat de stoici] — împărțită de ei în «retorică» și «dialectică» — ea a fost, mai ales la început — când sistemul stoic era de-abia în formare — destul de cultivată (numai Chrysippos a scris 811 „cărți“ privitoare la logică). Dialectica stoică cuprindea pe de o parte logica noastră formală, pe de alta teoria cunoștinței. Ca aplicație, filosofii practici stoici au preferit însă mai apoi aproape în totdeauna logica internă a convingerilor instinctiv-empirice în locul celei formale, — ajunse cu vremea la o simplă pedanterie obositoare. În ordinea de idei, ce ne preocupă aici, nu putem deci insista mai mult asupra logicii stoice. Însemnăm numai că „teoria cunoștinței“, deși în fundamentele sale — consequent — senzualistă, a trebuit să încerce încă dela Panaitios înainte o schimbare foarte însemnată în sens idealist, admitând în sufletul omenesc o inteligență critică, examinatoare a reprezentărilor brute, mai presus și independentă de ele. — Intrucât dară pe noi nu ne interesează aici atât mecanismul însuși al judecății stoice, ci însăși această judecată, așa precum în concepția teoretică despre lume și om ea a fost exprimată în metafizică, iar în cea practică, în morală, insistăm mai mult asupra acestor părți ale doctrinei. — O cercetare mai întinsă asupra logicii stoice se poate găsi la C. Prantl, *Geschichte der Logik im Abendlande* I Leipzig 1856, — izvoarele și bibliografia completă până la 1908 — la Zeller *o. c.* III 1, ed. Wellmann, 1909.

²⁾ Caracteristic e de pildă pentru această concepție și ce zice Cleanthes în imnul său către Zeus: «... sântem dară din neamul tău, ție asemenea prin minte și vorbă, noi singuri dintre toate viețuitoarele de pe pământ...», «...și nu e pentru zei și oameni vre-un drept mai sublim, decât acela de a prețui după cuviință legea, care le e unora și altora deopotrivă comună».

trebuie dară să trăiască *potrivit naturii* sale ¹⁾. Iar natura sa *cere* omului, ca să se supună întru totul puterii divine și *inteligenței supreme*, din care a plecat: el e *dator* să facă aceea ce *providența*, adică *soarta* i-a hotărît să facă. «Pietatea» e virtutea omenească cea mai înaltă: ea constă în cunoștința adorării zeilor; iar această cunoștință ne *obligă* pe de o parte să ne supunem lor, iar pe de alta să cautăm, ca, prin *curăția inimii și a voinței* și prin *iubirea de oameni*, să ne apropiem de perfecțiunea lor. — Din aceste nobile precepte fundamentale, care, deși pleacă dela o concepție metafizică cu totul deosebită de cea platonice, totuși amintesc în unele privințe învățătura etică a fondatorului Academiei, — decurg apoi toate amănunțele, în parte *absolut nouă*, ale moralei stoice ²⁾.

1) Așa trebuie explicat preceptul fundamental stoic de viață: ὁμολογουμένως ζῆν (precum a fost formulat de Zenon: a trăi potrivit, adică în armonie, cu sine însuși), *resp.* ὁμολογουμένως τῇ φύσει ζῆν (precum a fost apoi foarte precis exprimat, mai potrivit materialismului școlii).

2) În afară de literatura generală și în deobște cunoscută asupra chestiunii (Hirzel; Zeller; Barth; Th. Gomperz *Griechische Denker*; Th. Ziegler, *Geschichte der Ethik I*; W. Windelband, *Gesch. der alten Philosophie*; R. Eucken, *die Lebensanschauungen der grossen Denker*, etc.), mai e de citat în special pentru etica stoică A. Dyroff, *die Ethik der alten Stoa*, Berlin 1897 și cele două cărți fundamentale ale lui A. Bonhöffer: *Epiktet und die Stoa* Stuttgart 1890 și *die Ethik des Stoikers Epiktet*, Stuttgart, 1894. — În cele ce urmează am adoptat mai ales sistemul de expunere al lui Barth, pentru conciziunea și claritatea lui; fondul expunerii mele se bazează însă pe cunoașterea directă a izvoarelor, pe

Sufletul omenesc se compune, după Stoici, ca și după Aristoteles, din trei părți ¹⁾: corp, suflet, rațiune: de corp țin senzațiile; de suflet, înclinările; de rațiune, principiile ²⁾. Aceste trei părți sânt însă numai *funcțiuni* deosebite ale aceleiași *unități*: fragment din focul principiar, care, ca *materie* primește impresiile din afară întocmai ca ceara semnul peceții, iar ca *rațiune divină* controlează și prelucrează după *voința* sa *reprezentările* «întipărite» în suflet.

Cu senzațiile psihologia stoică se ocupă foarte puțin; cu sentimentul și voința dimpotrivă destul de mult, dar nu atât din punct de vedere psihologic, cât *etic*. — *Sentimentul* se cheamă la stoici πάθος și e — ca practică — pur și simplu identificat cu *afectul* (în care e cuprinsă și pasiunea). Pe de altă parte afectul nu e decât o varietate a «înclinărei». *Înclinarea* (ὄρμη) cuprinde în ea toate trele elementele vieții sufletești: reprezentarea, sentimentul și voința: ca atare și afectul le va cuprinde. Deosebirea dintre înclinare și afect e aceasta: sufletul fiind într'o continuă, dar *regulată* mișcare, atunci când o înclinare trece peste *măsura firească* (ὄρμη πλεονάζουσα), ea devine un afect: ca

care dacă nu le-am citat la fiecare pas, e că lucrul acesta a fost deja făcut de Zeller, Dyroff, Bonhöffer, așa de complet, că într'o expunere pe scurt ca cea de față, nu mai are nici-un senz citarea izvoarelor.

¹⁾ Pentru *psihologia* și *teoria cunoștinței* Stoicilor sânt de folosit cărțile lui L. Stein: *die Psychologie der Stoa*, Leipzig 1886, și *die Erkenntnistheorie der Stoa* Leipzig 1888.

²⁾ Marcus Antoninus, εἰς ἑαυτὸν III 16: σῶμα, ψυχὴ, νοῦς· σώματος αἰσθήσεις, ψυχῆς ὀρμαί, νοῦ δόγματα. Cf. XII 3: τρία ἔστιν, ἐξ ὧν συνέστηκεν· σωματικόν, πνευματικόν, νοῦς.

turburare a mișcării regulate a sufletului, *afectul*, adică înclinarea exagerată, e deci o *boală a sufletului* și — prin aceasta — *împotriva naturei*.

Stoicii disting — urmând pe Platon — patru tipuri de afecte: durerea, frica, dorința și plăcerea. În toate ei socotesc ca element principal nu sentimentul, ci reprezentarea. Ele sânt adică numai o «*părere proaspătă*» despre prezența unui bine, ori a unui rău: dovadă, că analizând reprezentarea, patima scade ori chiar dispare. Afectele urmează dară unei judecăți (Zenon), — ele sânt însăși judecăți (Chrysippos). Dar judecata, din care crește un afect e falsă: afectul nu e, chiar, decât o judecată dezordonată (Zenon), o «*sucire a rațiunii*». Invers, «*voința rațiunii*», care nu aprobă o reprezentare, decât dacă a găsit-o conformă naturei, e partea cea mai nobilă a sufletului. Cine a recunoscut adevărul, adică *legea comună*, trăiește după ea, *fără patimi*: așa cere natura, care nu cunoaște decât mișcarea regulată. — Stoicii tratează consequent *rațiunea* ca *pars pro toto*: ea nu e numai o parte, ci e propriu zis întreg sufletul. Intelectualismul acesta, care caracterizează întreaga morală stoică, dă astfel *voinței* rolul de frunte în teoria afectelor.

Potrivit înclinării lor de a trată toate disciplinele din punct de vedere moral, stoicii *vechi* adaogă teoriei afectelor și un supliment *etic*: *afectele nobile*: de *prevedere*, de *bucurie* și de *voință dreaptă*. În timpurile următoare aceste afecte fură însă indentificate cu virtuțile respective și tratate ca atare.

Principiul capital stoic de conducere în viață e: a trăi în armonie cu propriul suflet, *consequent*: îndreptarul voinței spre acțiunea consequentă e *conștiința*,

geniul nostru bun (*ὁ δειπών*). Ținta activității noastre e *libertatea*: «numai înțeleptul e liber»; ne-înțeleptul e sclavul afectelor și lucrurilor externe. Stoicii având mare încredere în *voința inteligentă* umană și puterea ei asupra afectelor, «boalele sufletului», ei cer combaterea lor energică, adică restabilirea sănătății *naturale* a sufletului: prin *natură* se înțelege atât cea individuală, cât și cea universală, din care prima nu e decât un fragment: *virtutea* izvorește tocmai din acordul perfect al rațiunii umane cu rațiunea supremă-divină. Libertatea de orice iritări ne dă *apathia* înțeleptului — care nu e identică cu nesimțirea: căci și înțeleptul are sentimente, dar ele sânt conduse de rațiune. Afectele mai primejdioase sânt: *mânia*, *compătimirea* (lipsa ei nu exclude ajutarea *rațională* a suferințelor) și *teama* (chiar cea de zei, cu cari doară înțeleptul prin libertatea sa ajunge a fi «tovarăș»). — Ca «lucruri externe» — *streine* —, de care trebuie să fim neatârnați, sânt înțelese toate acelea ce sânt «extra animum»¹⁾ — dincolo de *voința* noastră — deci și corpul. — *Plăcerea* e un afect cu atât mai aprig combătut, cu cât ea e scopul moral al Epicureilor. Înțeleptului nu-i e permisă decât *bucuria*: *ἡσυχία*, *gaudium*, care «se naște numai din conștiința virtuților» și e primul pas spre «fericirea», adică *eudaemonia* înțeleptului: aceasta e încoronarea oricărei vieți întru virtute. Virtuții *ca acțiune* îi corespunde eudaemonia *ca stare sufletească*: după vorba lui Chrysippos, «când totul se *face* după înțelegerea daemonului inerent fiecăruia, cu *voința* conducătorului universului», *fericirea* e ajunsă.

1) Cf. Tacitus, *Hist.*, IV 5.

Cea ce hotărăște și valorează fapta înțeleptului e «înțelegerea» sa «dreaptă» a lumii. Neînțeleptul, chiar dacă face ceva bine, îl face din întâmplare : pentru că așa i-a dictat bunul simț ori egoismul său. Valoarea morală a unei fapte atâră dară nu de înfățișarea și rezultatele ei externe—care pot fi asemănătoare la neînțelept și la înțelept—, ci de *înțelegerea, conștiința*, cu care a fost împlinită. Singură acțiunea înțeleptului poate fi dară «*dreaptă*» : *κατὰ φύσιν*, resp. *κατὰ φύσιν*. Atâta vreme cât o faptă nu are ca scop *libertatea*, ἀπὸ θεῶν înțeleptului, ea nu e cumva numai moral-indiferentă ¹⁾, ci e deadreptul *rea, imorală*. — Principiul acesta aspru etic, al «*dispoziției drepte sufletești*», pe care cineva e *dator* ²⁾ să o aibă, spre a face o faptă bună, eră greu de urmat, nefiind clar pentru oricine, de aceea el fu, în special în stoicismul roman, însoțit de un al doilea principiu mult mai precis și constituind un criteriu mult mai concret pentru hotărârea în acțiuni.

Seneca ne dă în a 95-a scrisoare a sa, cu prilejul expunerii datoriilor față de zei și de oameni, trecând la acestea din urmă, formularea clasică a celui de-al doilea *principiu stoic despre datorii*: lumea e una, noi sântem membre ale aceluiași mare corp; înlăun-

1) Astfel de fapte nu sânt recunoscute de stoici, cari în această privință sânt mai aspri decât Kant: v. Barth, p. 119.

2) Supt numele de *κατὰ φύσιν*, «ceea ce se cuvine», au introdus stoicii, cei dintâi, conceptul de *datorie* în morală. După Zenon datorie e «aceea ce rezultă necesar în viață și care, dacă s'a împlinit, își găsește o îndreptățire bine întemeiată». Noțiunea aceasta, și așa destul de largă, fu apoi și mai mult extinsă, în special de Epictet.

trul acestei unități sânt apoi **alte** unități de ordin secundar, ale **elementelor** asemănătoare: principiul *simpatiei generale* va hotărî dară acțiunea înțeleptului. Datoriile născute din acest principiu sânt în mare parte *noi* în morala antică: față de *omenire*, față de *statul*, al cărui cetățean este ¹⁾, față de *societate* și față de *familie*. Din această concepție pozitivă despre viață decurge la stoici sanctificarea *căsătoriei* (Zenon) și a *muncei*. Împotriva întregii lumi antice cu Platon în frunte, Stoicii *înobilează* munca, făcând din *sârguință* (εὐσυνία) o *virtute*; din principiul «solidarității sociale» ei susțin *binefacerea* (materială și *spirituală*, chiar față de dușmani: în loc de egoismul antic: «bine cu bine», «rău cu rău»); din principiul psihologic-panteistic al origini comune divine a sufletelor noastre ei susțin *fraternitatea* și *egalitatea* tuturor membrilor genului uman. Doctrina aceasta, un moment întunecată de platonizarea aristocratică a *Stoei medii*, fu dezvoltată până la cea mai înaltă idealizare de *Stoa romană* cu Seneca și urmașii săi. *Iubirea de oameni* (întinsă și asupra dușmanilor: căci așa ne învață zeii, cari lasă și pe nevrednici să se bucure de lumina soarelui), *blândețea* și *mărimea de suflet*, chiar față de cei răi, sânt *datorii* cu atât mai imperioase, cu cât după stoici, ca și după Platon, sufletul omului numai fără voia lui păcătuiește, iar noi înșine, conștienți de greșelile noastre, «*ca să fim iertați, trebuie să iertăm*».

Înșușirea sufletească, din care decurg faptele bune,

¹⁾ Vezi mai sus, p. 93, poziția cu totul lipsită de nobleță a epicureului față de stat.

e *virtutea*: ea e definită de Zenon și de întreaga Stoă veche ca «o anume *dispoziție* (δύναμις) ¹⁾ și *forță* a părții conducătoare a sufletului, — care s'a născut prin rațiune». Starea aceasta nu poate fi nici crescută, nici scăzută. Dar întrucât *rațiunea* și *natura* stoică se acopăr, scopul, în cele de mai sus pomenit, al vieții, de a trăi conform naturei, se identifică cu *viața virtuoasă*. În privința aceasta Stoicii, ca intelectualiști consecvenți, tratează *virtutea*, deoparte, și *rațiunea consequentă*, *neschimbată și dreaptă*, de alta, ca expresii absolut corespunzătoare unei și aceleiași noțiuni. Că e și un element de *obicinuință*, adică de *voință*, în câștigarea virtuții, Stoicii nu neagă, dar baza virtuții le sânt *convingerile nestrămutate*²⁾, — iar rațiunea fiind unică și virtutea trebuie să fie *una*. Zenon numi rațiunea ca virtute *rațiune practică*, și derivă din ea, ca aplicări la diferitele probleme ale vieții, virtuțile secundare. În morala practică Stoicii admiseră *patru* virtuți *fundamentale* (din cari mai fură apoi derivate și altele și pe cari se sprijină întreaga înțelepciune a vieții): «*rațiunea practică*» (ori «introspecțiunea»), ca știința despre ce e și ce nu e de făcut; *vitejia*: cunoștința despre ce e și ce nu e de temut (deci tot intelectualist concepută, — și ambele virtuți fiind de origine platonice); *stăpânirea de sine* (σωφροσύνη): cunoștința despre ce e de ales ce de evitat și ce e indiferent: așa dar despre «bunuri» și «rele»; *dreptatea* (justiția): știința de a da

1) «O stare durabilă, și mereu sie-și egală»: Dyroff, *o. c.* p. 58; Barth, *o. c.*, p. 132.

2) Ca urmare virtutea nu se poate pierde: decât firește odată cu rațiunea.

fiecăruia ce i se cuvine (definiție luată întocmai de la Aristoteles). — În ce privește aplicarea acestor virtuți la viață, stoicismul n'a prescriș nici un «catechism» cazuistic, ci a socotit ca bază a conducerii *drepte* în viață convingerile ferme în chestiunile de ordin general. — Celelalte numeroase virtuți, de al «doilea» ordin, care se mai întimpină în sistemul stoic, decurg în chip firesc fie din cele patru *cardinale*, fie din doctrina stoică despre *datorii*, mai sus expusă. Astfel, pentru a nu pomeni decât o virtute, pusă de către Marcus Antoninus chiar printre cele fundamentale, *simțul de comunitate* (ἐὐκοινωνησὶς: XI 20), decurge din *datoria* simpatiei universale.

Ca și virtuțile, viciile sânt, prin originea lor însăși, inseparabile și egale între ele: cine are unul, le are pe toate. Apoi, precum un lucru nu poate fi decât *sau* adevărat *sau* fals, tot așa un om nu poate fi decât *ori* moral (înțelept), *ori* imoral (neînțelept): cei ce sânt numai pe calea spre virtute (προκοπτόντες), fac încă parte dintre cei neînțelepți: trecerea dela neînțelepciune la înțelepciune e momentană. Rigorismul acesta îi făcea firește pe stoici, să pue *idealul înțeleptului* pe aceeași treaptă cu divinitatea: singur înțeleptule *liber, fericit, desăvârșit*: el nu stă în perfecțiunea sa întru nimic mai pre jos de zeii nemuritori: *virtutea* sa, dacă ar fi vizibilă, ar străluci de frumusețe, bunătate și sfințenie silind pe oameni la adorare ¹⁾. — Din pricina acestei exaltări a idealului lor filosofii

1) *Frumuseța* virtuții cântată întâi de Platon, e aici concepută de Stoici consequent materialist, adică înzestrată cu o strălucire concretă.

stoici trebuiră însă în relațiile lor zilnice, conștiinți de slăbiciunea lor omenească, să nu se considere pe ei înșii decât ca *pășind* spre virtute: *προκόπτοντες*, și astfel prin însăși aceasta să se despartă pe ei și pe toți cei cari, ca ei, erau totuși, *omenește*, destul de virtuoși, de massa celor cu adevărat neînțelepți. Admițând această *treaptă spre idealul virtuții*, stoicii îmblânziră și «umanizară» doctrina lor morală, iar în epoca romană mai acordând și *iubirei de oameni* un loc cel puțin tot așa de însemnat ca cel al «rațiunii drepte», în ajungerea la «înțelepciune», cercul aderenților nobilei lor învățături putu să crească din ce în ce mai mult, spre gloria ei și binele umanității antice.

Din cele de mai sus s'a putut vedeà, că pentru un stoic singurul și cel mai înalt bun trebuie să fie virtutea: ca urmare ceea ce ține de ea trebuie să fie iarăși un bun: de natură derivată: libertatea de pațimi, rațiunea practică ori știința, eudaemonia. *Știința* ca atare nu e firește un *bun*, decât dacă contribuie la ajungerea virtuții: deci filosofia și în primul rând etica iar, — nu *întreaga* știință ca la Platon, ori Aristoteles. — Precum însă virtutea e singurul *bun*, tot așa răutatea, adică «imoralitatea» (*κακία*) e singurul *rău* și precum «*bunurile*» prin originea lor sânt egale, tot așa și «*relele*». Dacă acum bunurile și relele își au originea numai în noi înșine, urmează că lucrurile *externe* nu pot fi nici bune, nici rele, ci indiferente: astfel trebuie să ne fie viața și moartea, gloria și lipsa ei, neplăcerea și *plăcerea*, boala și sănătatea ș. a. m. d. Întrucât însă nu se putea cere dela primul venit o așa austeritate și

stăpânire de sine, chiar Zenon fu nevoit să facă o deosebire printre lucrurile *indiferente*, recunoscând unora din ele o anumită *valoare*. Și anume el deosebi o clasă de lucruri *firești*, care de aceea *au o valoare* (ἀξία), pot fi dorite și sânt de preferat (προηγμένα): d. p. viața, sănătatea, frumusețea, plăcerea, bogăția, bunul nume; o a doua clasă cuprindea lucrurile *împotriva naturei*, care au o *non-valoare* (ἀπξία) și sânt de evitat (ἀποπροηγμένα): moartea, boala, slăbiciunea, durerea, sărăcia, rușinea; însfârșit lucrurile absolut indiferente (ἀδιφοροα). În clasificarea valorilor și non-valorilor nu fu însă stabilită o normă mai precisă, așa că ele variază dela filosof la filosof: dimpotrivă doctrina veche, austeră, despre *bunuri* rămâne neschimbată. — Un loc aparte ocupă în teoria stoică a valorilor *viața* și *moartea*: de obicei ele sânt considerate ca indiferente; câteodată totuși moartea e considerată ca o valoare ¹⁾; în orice caz, plecarea de bună voie din viață, *întrucât aceasta devine o non-valoare și amenință a ne răpi libertatea, adică virtutea*, e o faptă morală și e aprobată de toți stoicii: mulți din ei chiar au și practicat-o. Totuși ei au condamnat graba nefundată de a muri, căci înțelegeau viața ca o *luptă* și socotiau drept o lașitate a o părâsi pentru orice amenințare cât de mică a libertății: dimpotrivă o moarte voluntară ca a lui Cato din Utica apărea ca o acțiune sfântă: ea fusese, după o viață întreagă de luptă pentru libertate și de vir-

1) La Seneca, oarecum *ca o reacțiune împotriva fricei de moarte* a epocii sale, moartea e considerată ca o *valoare*, întrucât ea *nu* e un rău și apoi ne și *scapă* de multe rele.

tute neînfrântă o protestare măreață împotriva uciderii republicei de către Caesar.

Doctrina stoică a avut și o înrâurire binefăcătoare asupra teoriei antice despre *Stat* și *Drept* ¹⁾. Stoicii învățau că *societatea* e ceva natural, un dar al zeilor, iar nu opera oamenilor (Epicur): deci i se cuvine respect și devotament. Oamenii fiind *deopotrivă* părtași ai rațiunii divine, nu există *nobili* și *sclavi*: *sclavia*, ca și *monarhia absolută*, e împotriva *naturei*. O altă învățătură umană a stoicilor eră cea despre *pedepse*, pe cari în armonie cu Platon le priviau nu ca o *răzbunare*, ci ca un *remediu*, și cereau ca să fie în acest senz date. Apoi o înrâurire hotărîtoare și imediată a exercitat Porticul în dreptul privat. Stoicii sunt creatorii dreptului natural: *ius naturale*: în senz stoic, adică bazat pe *rațiunea universală* și consacrând, potrivit ei, *libertatea* și *egalitatea* generală a membrilor societății omenești. Încetățenirea dreptului natural în iurisprudența romană aduse cu sine îmbunătățirea situației iuridice

1) Cf. K. Hildenbrand, *Geschichte und System der Rechts- und Staatsphilosophie*, Leipzig 1860, vol. I, *passim*. — Mommsen, care are o *antipatie* aproape *organică*, așa e de violentă, împotriva Stoicilor, pare a uita, pe lângă altele, și acest lucru esențial: altfel n'ar fi putut numi Stoa, în a sa *römische Geschichte* III p. 570, «leere und doch auch perfide Phrasenheuchelei», «terminologisches Geklapper» și «hohle Begriffe», iar pe stoicii romani «die grossmauligen und langweiligen römischen Pharisäer», — iar în vol. II p. 417—18, n'ar fi bagatelizat în cel mai puțin obiectiv chip înrâurirea Porticului asupra filosofiei și religiei de Stat romane. Ce-i dreptul, aceasta nu e singura scăpare din vedere, ce e de întâlnit în populara sa *Istorie Romană*.

a *femeilor* și — mai presus de toate — a *scavilor*. — Doctrina despre *demnitatea* și *valoarea* omului, propovăduită de stoici fu apoi *continuată* de creștini: idealismul celor două doctrine arătându-se și în drept, ca și în morală, deaproape înrudit.

* * *

Acesta erà deci sistemul filosofic, care, luptând cu toată convingerea unei concepții pozitive despre lume atât împotriva nihilismului Scepticilor cât și a quietismului-pesimist al Epicureilor, încercă prin optimismul său practic și idealismul său moral să redea pacea sufletelor chinuite ale vremii. Împăcând știința cu credința, prin purificarea celei de-a doua și etizarea celei dintâi, Stoa trebuia să devie delà început simpatică tuturor spiritelor moderate; prețuind activitatea științifică atrăgea pe învățați; adorând zeii atrăgea pe oamenii pioși; profesând un materialism dinamic, adică un panteism, *consequent* ¹⁾, Porticul satisfăcea și noua tendință generală, monist-materialistă, a filosofiei vremii; predicând *demnitatea omenească* atrăgea pe toate spiritele nobile; respectând societatea și statul, aprobând activitatea cetățenească, și exaltând idealul *datoriei, față de zei și de oameni*, Stoicismul trebuia însfârșit să găsiască adepți și printre oamenii politici, resp. în statele cu ideal republican.

Și în adevăr, așa a și pătruns Stoicismul la Roma Scipio Aemilianus își luă de învățător pe genialul

¹⁾ Cf. Schmekel, *o. c.*, p. 186.

maestru al «Stoei medii», Panaitios din Rhodos ¹⁾, și prin aceasta deschise drum larg Stoicismului în societatea romană: cei mai de frunte oameni de stat și învățați își socotiră ca o datorie trecerea la doctrina Porticului ²⁾.

Ceeace însă consfinți oarecum Stoicismul ca învățatură filosofică prin excelență romană, nu fu numai potrivirea spiritului doctrinei cu spiritul privat și de Stat, roman, ci și împrejurarea, că odată cu căderea Republicei, căzuse în chip glorios murind *pentru libertate*, atâția stoici în frunte cu Marcus Cato: eroii fură acum adorați, iar doctrina lor consacrată ca singura vrednică de un vechiu roman.—La aceasta se mai adăogau înfine următoarele.

O stare sufletească analoagă celei mai înainte descrise, din lumea greacă, la începutul secolului al III-lea, domniă și la Roma spre sfârșitul secolului I în. d. Chr. ³⁾. Aceeași cădere în ruină a vechilor ideale republicane, aceeași dezorientare morală, aceeași lipsă de credință sus și superstiție barbară jos, aceeași înclinare spre misticism și culte orientale, ori, la cei aleși, aceeași sete de filosofie morală. — Ca pe contemporanii lui Zenon, așa și pe cei ai lui Cato din Utica îi stăpâna o cumplită teamă de zei și de moarte: iar ca urmare superstiția și desfrâul înfloriau neîmpiedecate distrugând orice bărbăție sau curățenie sufletească. Cu același devotament religios ca pe vremea lui Zenon trebuiră dară să predice și acum filosofii

1) Despre el Schmekel, *o. c.*, *passim*.

2) Cf. Mommsen, *röm. Gesch.* II 417.

3) O bună descriere la Mommsen, *r. g.*, III p. 570 și urm.

întoarcerea la virtute. — Și azi mai tremură încă în versurile lui Lucretius Carus patima, cu care marele poet încercă să reînvie sistemul mecanicist al lui Epicur, dovedind oamenilor, că *nu-s zei și nu e viață după moarte*, iar patimile pot fi stăpânite, deci n'au de ce se teme, și *pacea, liniștea* așa de fierbinte dorită, se poate ajunge *aici pe pământ* ¹⁾. Glasul curat al lui Lucretius se pierdă însă în marea de păcate: ceea ce făgăduia el era prea greu de înțeles pentru un roman: zei îi trebuiau acestuia și regule practice de morală, nu abstracții științifico-metafizice. Și apoi ce fel de filosofie era aceea care combătea patimile și totuși recunoștea plăcerea? Asprime și dogmă clară, îi trebuiau romanului. Și toate: zei, morală aspră, veche demnitate republicană, activitate politică pentru cauza libertății, resp. totală abținere — supt imperiu — «de a conlucra la aservirea cetățenilor», toate acestea le găseau Romanii în stoicism. De aceea e caracteristic, că pe când poezii și femeile (Lucretius, Vergilius, Horatius, soția lui Traian, Plotina) fură epicurei, oamenii de acțiune și de știință (Cato, Strabo, Geminus, Augustus însuși, apoi în timpul imperiului mai toți oamenii de seamă, ba chiar și poezii, ca Persius, Lucanus) fură stoici, ori prieteni ai acestora ²⁾.

În luptă continuă împotriva epicureismului și a scepticismului (care de altminteri niciodată nu

1) Vezi cartea lui C. Martha, *Le poème de Lucrèce*, Paris, Hachette, ed. 5.

2) Printre *prieteni* e de numărat și Tacitus. Cf. *Hist.* IV 5 și în general locurile unde vorbește de opoziția republicană, aproape toată stoică.

prinsese rădăcini mai adânci la Roma), dar în bune relații cu peripateticii, de cari stoicii se apropiiau mai ales așa de mult prin cultul comun al științei, Porticul se întărește supt imperiu din ce în ce mai mult, devenind apoi în secolul al II-lea, prin câștigarea lui Marcus Aurelius, cel puțin pentru un timp, doctrina filosofic-religioasă predominantă a întregii lumi antice. — Înflorirea aceasta — și științifică — o datoră Stoa pe de o parte activității filosofic-teoretice de o însemnătate hotărîtoare a lui Seneca, și apoi aceleia pedagogice a lui Musonius Rufus și a lui Epictet, iar pe de alta zelului propagandist al tuturor adepților ei și vieții virtuoaase, exemplare, a acestora: astfel în special printre membrii opoziției senatoriale cu idealuri vechi republicane, ca Thraseas, Helvidius și prietenii lor.

Totuși, în ce privește creșterea tinerimei, nu numai Stoicismul, dar întreaga filosofie a trebuit până pe vremea lui Pius să cedeze pasul — în educație ca și în simpatia publicului — «retoriceii». Mișcarea *s sofistă* din timpul Imperiului punea *retorica* în fruntea tuturor disciplinelor necesare pentru cultivarea omului: nu ce va gândi, ci ce va vorbi, și cum va vorbi, eră întrebarea capitală, ce puneau ei educatorului. Și cu toate că atât în Grecia, cât și la Roma, orice subiect nobil de eloquență dispăruse odată cu libertatea cetățenească, sofistă găsiă destulă ocazie, în discuțiile publice, adevărate *turnieri* oratorice, să-și arate arta, precât de strălucitoare, pre atât de ușuratecă, de a nu spune nimic în dis-

cursuri de o «frumusețe desăvârșită», despre subiecte din *antichitatea clasică (!) greacă*¹⁾.

Când filosofia începù — mai ales din secolul al II-lea înainte — a deveni prea primejdioasă retoricei, sofiștii, adică retorii, începură o luptă deznădăjduită împotriva filosofilor, — căci aceștia îi învinuiau în public fără cruțare de totala lipsă de seriozitate.

Și e caracteristic, că tocmai la curtea lui Pius, și în educația fiilor lui adoptivi, lupta dintre retorică și filosofie fu definitiv hotărîtă în favoarea celei din urmă.

* * *

Pius erà, precum s'a văzut în primele capitole ale acestui studiu, un om cumpănit, serios și de un rar bun simț. Înclinat, atât din firea sa, cât și prin tradiția austeră a familiei sale, spre o concepție liniștită, demnă și măsurată de viață, Împăratul trebuia să aibă mai multă simpatie pentru filosofi decât pentru retori. Că Pius însă ar fi favorizat mai mult pe stoici, nu se poate spune: el erà un om prea amabil și firesc-liber, pentru a se simți mai bine decât între alții între predicatorii inflexibili și nu arare ori pedanți ai imaculatei virtuți. — Fiind lipsit de spiritul ironic-sarcastic al lui Hadrian²⁾, Pius

¹⁾ Vezi pentru toate acestea Ed. Norden, *Die antike Kunstprosa*, zweiter Abdruck, Leipzig 1909, *passim*; W. Schmid, *Ueber den kulturgeschichtlichen Zusammenhang und die Bedeutung der griechischen Renaissance in der Römerzeit*, akademische Antrittsrede, Leipzig 1898; C. Martha, *Les moralistes sous l'empire romain*, Paris, Hachette, ed. 7.

²⁾ Vezi *v. Hadriani* 15, 10: «tamen professores omnium artium semper ut doctior risit, contempsit, obtrivit», — și

ascultă cu bunăvoință, ba chiar cu interes, pe toți filosofii deopotrivă : astfel că, fără să vrea, el ridicase *toată* filosofia la rangul unei discipline de curte și deci *de modă* ¹⁾. Mai adăogând, că pe vremea aceasta toate «școlile» filosofice, fără deosebire, se ocupau aproape exclusiv cu predica morală și educația tinerimei : fie în școli publice (ca Academicii și Peripateticii), fie prin familii (ca Stoicii), fie ca misionari (Cynicii) ²⁾, — e ușor de înțeles, de ce Pius trebuia să fie deopotrivă de prieten cu toți filosofii vremii sale. Și nu numai filosofii, dar nici retorii n'aveau propriu zis a se plânge de Pius : căci cei mai vestiți dintre dâșii fură chiar chemați de el la curte, ca să instruiască pe fiii săi, precum — în amănunte — se va vedeà mai jos. Singuri Cynicii acestui timp ³⁾ îi erau atât Împăratului cât și tuturor oamenilor cuminți și de gust cu totul antipatici nu numai pentru purtarea lor brutală cu lumea, dar și pentru decadența totală — la treapta de simpli cerșetori obraznici — a reprezentanților acestei doctrine. — Cei mai numeroși filosofi ai vremii erau poate Platonicii : cel puțin sânt cunoscuți mai bine, în special pentru activitatea lor științifică. Cei mai activi *moralisti*

16, 10: «in summa familiaritate *Epictetum* et Heliodorum philosophos et... grammaticos, rhetores, musicos, geometras, pictores, astrologos, habuit...», firește numai ca un *bel-esprit*, precum se vede și din aceea că a fost prieten cu Epictet și totuși a fost așa de departe de a urma preceptele stoice.

1) Cf. Lacour-Gayet, *Antonin-le-Pieux*, p. 275.

2) Idem, *ibid.*, p. 333 și urm., p. 342 și urm.

3) În ce privește pe Epicurei, ei deveniseră rari pe vremea lui Pius, iar în Roma par nici a nu fi fost de fel întâlniți: Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 343 și n. 3.

erau însă Stoicii: sistemul lor, încă dela început înclinat spre morală, se identifică acum de-adreptul numai cu studiul *vieții interne*, întru desăvârșirea spre virtute a sufletului omenesc. Peripateticii însă sfârșit, erau cei mai puțin numeroși, și, atât pentru motivele deja mai sus arătate, cât și pentru înclinarea lor din acest timp spre morală, ei trăiau la curtea lui Pius în cea mai bună înțelegere cu Stoicii ¹⁾. — Situația aceasta «de egală îndreptățire» a diferitelor școli filosofice se oglindește, precum s'a văzut mai sus, în cap. II, și în educația fiilor lui Pius: Stoicii, Academicii și Peripateticii sânt instructorii deopotrivă de stimați și iubiți ai lui Marcus. Dacă, în ce privește numărul, Stoicii predomină și aproape nu e stoic de seamă în acel timp care să nu fi contribuit la educația lui Marcus, — pricina e a se căuta în caracterul eminent pedagogic al doctrinei stoice din epoca lui Pius.

Această înclinare a Porticului spre pedagogie și activitatea lor proselitistă în familiile nobile din Roma fu și cauza, pentru care Marcus fu oarecum încă din leagăn crescut de Stoici. Împăratul ne spune în *Commentariile* sale, că străbunul său de pe mamă Catilius Severus ²⁾, al cărui nume Marcus îl și primi la nașterea sa ³⁾, nu l'a lăsat să învețe în școlile publice, ci i-a dat instructori privați ⁴⁾: și de sigur acest străbun, care văzuse timpurile lui Domițian, va fi înclinat și el

1) Pentru toate cele de mai sus vezi expunerea și citatele la Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 329 și urm.

2) « Bis consul et praefectus urbi » : *v. Marci* I 4.

3) *Ibid.*, I 9.

4) *Comment.* I 4.

spre învățătura stoică, dacă atât pedagogul cât și guvernorul ce el alege pentru strănepotul său, erau — precum se vede din preceptele ce ei dau acestuia — stoici ¹⁾).

Nu mai puțin favorabilă Stoicilor trebuie însă să fi fost atât familia Anniilor cât și mama lui Marcus ²⁾ dacă Annius Verus, bunicul lui Marcus, în casa căruia acesta creștea, lăsa pe guvernorul Diognetus să supuedea pe copilul plâpând de doisprezece ani la asprimea vieții stoice. Marcus zice: «Diognetus mi-a insuflat ura.... împotriva oricărei superstiții...., m'a învățat să sufăr vorba deschisă și să mă dedic filosofiei,.... să scriu încă de copil dialoguri și m'a făcut să nu-mi doresc alt culcuș decât un pat de scânduri și o piele, precum și ce mai ține de felul de viață al filosofilor greci» ³⁾, — adică, putem adăoga după *Vita Marci*, împlinind unsprezece ani el luă haina și felul de viață al filosofilor, studiind în *pallium* și dormind pe pământul gol, și numai după rugăciunile mamei sale consimțind a se culca pe un pătuc acoperit cu piei ⁴⁾).

Deci, precum se vede din ultima împrejurare citată, Marcus însuși avea tragere de inimă pentru filosofie. Și acesta e punctul capital al chestiunii noastre. Căci

¹⁾ *Ibid.*, I 5—6: pedagogul său l'a învățat a nu se interesa de circuri și gladiatori, a îndura oboselile, a se mulțami cu puțin, a pune mâna la treabă, a nu se amesteca în afacerile altora, a nu ascultă pe delatori; iar guvernorul Diognetus l'a introdus chiar de-adreptul, *încă de copil*, în filosofia stoică.

²⁾ Vezi la începutul acestui capitol preceptele «stoice», ce a dat ea fiului ei.

³⁾ I 6.

⁴⁾ 2, 6.

nu e nici-o îndoială, că toate silințele preceptorilor săi stoici ar fi fost zadarnice, dacă Marcus însuși, în afară de tradițiile austere ale familiei sale și de înclinarea filosofică a epocii, n'ar fi avut el însuși un caracter «filosofic»: de aceea asupra caracterului său trebuie să ne îndreptăm acum privirile, dacă vrem să înțelegem dezvoltarea sufletească a copilului, supt înrâurirea profesorilor și a familiei sale. — Pentru acest scop ne vom opri mai întâi asupra condițiunilor trupești de dezvoltare a însușirilor sale sufletești, — începând apoi studiul caracterului său cu acea calitate sufletească a principelui, care a format baza întregii sale activități spirituale, adică cu sârguința.

«*Fuit a prima infantia gravis*: a fost din frageda copilărie serios», zice biograful lui Marcus ¹⁾. Iar ceva mai la vale ²⁾ acelaș biograf adaogă: «*tantumque operis et laboris studiis inpendit, ut corpus adficeret, atque in hoc solo pueritia eius reprehenderetur*», — după ce mai sus ne încredințase, că Marcus «s'a ocupat *vehementer*: pătimaș, cu filosofia: *et quidem adhuc puer*: și încă de copil» ³⁾. — *Seriozitatea și sârguința până la exces* a lui Marcus sânt cele două note caracteristice, ce revin totdeauna în izvoare, când e vorba de *activitatea* sa ⁴⁾: și anume, precum văzurăm, încă din copilărie. Acestor două calități, *așa de favorabile unei instrucții fundamentale* a

1) *Vita Marci* 2, 1. Cf. acest studiu p. 17.

2) *Vita Marci* 3, 7.

3) *Ibid.*, 2, 6.

4) Pentru cea dintâi vezi și *v. Marci*, c. 4: seriozitatea în afacerile publice, — c. 5: cu prilejul adoptării de către Antoninus; pentru cea de-a doua mai jos.

tânărului principe, li se adăogă însă un cusur grav: Marcus erà plăpând la trup, anemic și mai întotdeauna suferind. Și în lupta neîncetată dintre sârguința și sănătatea sa, cu toate sfaturile prietenilor, Marcus preferă pe cea dintâi, răpind astfel — în cele din urmă — Imperiului pe bunul său împărat cu mult înainte de vremea cuvenită ¹⁾. Ce-i dreptul, cât fu Marcus principe moștenitor, tatăl său Pius îl sili, prin pilda vie ce zilnic îi da, să-și întrerupă ocupațiile spirituale prin binefăcătoare exerciții sportive

1) Cel mai amănunțit izvor asupra sănătății lui Marcus sânt operele medicale ale contemporanului și — un timp — medicului său de curte, vestitul Claudius Galenus (n. la 131 d. Chr.): la acesta găsim *tot felul* de amănunte asupra stării sănătății lui Marcus și a familiei lui; amuzantă e mai ales mândria de medic «neîntrecut» a lui Galenus, care povestește — foarte vanitos — până în cele mai neînsemnate detalii activitatea sa la curte și admirația casei imperiale pentru știința și dibăcia lui: *de praenot. ad Posthumum lib.*, 10 sqq. (Kühn XIV p. 651 și urm.); cf. și cu aceasta *de pulsib. ad Anton. discipl. stud. ac philosophum*, Kühn XIX p. 629 sqq.; apoi *de praenot. l. c.* 11, p. 657 sqq.: boală de stomac a lui Marcus; *ibid.* 12, p. 661 sqq., boala micului Commodus (interesantă descriere a vieții de familie a lui Marcus); etc., etc. — Apoi toate izvoarele istorice, și în special *vita Marci, passim*, iar Cassius Dio, LXXI 1, 2; 6, 3—4; 36, 3; 34, 2, — și cu prilejul răscoalei lui Avidius Cassius: 22, 3; cu prilejul aceleiași răscoale *v. Avidii Cassii* 7, 1 și urm.: ambele pasaje din urmă neavând decât valoare comparativă, — căci faptul relatat de ele, că Faustina, soția lui Marcus, temându-se ca acesta să nu moară pe neașteptate a favorizat revolta lui Cassius, e o născocire, — pornită, ce-i dreptul, pe baza faptului exact al stării rele sanitare a lui Marcus.

pugillat, lupte, alergări și mai ales vânatul¹⁾. Mult îl întremă apoi și viața de țară, în villele tatălui său²⁾; când venia culesul viilor, una din patimile nevinovăte ale lui Pius, Marcus trebuia de voie de nevoie să ia și el parte la cules: precum scrie odată lui Fronto din villa dela Signia: «pe urmă ne-am apucat de cules struguri, și am asudat și am chiuit și am lăsat, precum zice un autor «și câțiva supraviețuitori ai culesului să atârne sus pe butuci — *aliquot — reliquimus altipendulos vindemiae superstites*» (putem adăoga: pentru săraci!)»³⁾. Totuși nu arare ori chiar viața aceasta de țară îi eră neprielnică, fiindu-i prea aspră. Odată se plânge de pildă Marcus, că noaptea îngheață de frig în villa dela Centumcellae: «sed tantum frigoris est in cubiculo meo, ut manus vix exseri possit»⁴⁾; altă dată îl vedem după o grea boală (probabil răceală) vorbind de durerile de piept scăzute⁵⁾; în *Commentariile* sale el pomenește de amețeli și expectorații cu sânge, împotriva cărora zeii i-au comunicat remedii prin visuri⁶⁾; de multe alte

1) Pentru vânat *v. Marci* 4, 9; Cassius Dio LXXI 36. 2; Fronto, *ep. ad M. Caes.* IV 5 (cf. c. 4), din villa dela Signia, p. 67—69. Pentru exerciții cu arme: *v. Marci, l. c.*, Cassius Dio, *l. c.*; pentru celelalte, *Vita, l. c.* și Galenus, *de sanitate tuenda* VI 5, ed. Kühn VI p. 406.

2) Vezi mai sus, cap. II.

3) Fronto, *ep. ad M. Caes.* IV 6, p. 69.

4) *Ibid.* V 59, p. 93. — Precum cu dreptate observă Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 257, Romanii vechi «ne devaient pas savoir mieux chauffer leurs appartements que les Romains d'aujourd'hui»; am încercat-o și eu și știu ce mare dreptate avea Marcus să se plângă.

5) Fronto, *l. c.* p. 71.

6) *Comment.*, I 17.

ori el e răcit ¹⁾); toate acestea însă nu-i răpesc liniștea sufletească, fiind deja de copil deprins cu astfel de supărări. — În general el îndură cu o senină rezignare toate suferințele: astfel e de admirat cum în scrisorile sale către Fronto, Marcus e totdeauna îngrijit de sănătatea altora, în primul rând tocmai de a bătrânului său profesor chinuit de reumatism, pe când asupra propriilor supărări el nu se oprește decât în treacăt, nu arare-ori chiar cu o ușoară glumă. — Disprețul acesta al durerilor fizice deveni însă după moartea lui Pius un adevărat păcat: Marcus nu-și mai dedea nici o clipă de odihnă ²⁾), socotind că a făcut de-ajuns pentru sănătate, dacă a luat *în fiecare zi* o întreagă sumă de medicamente preventive ³⁾. Fronto — acum însuși așa de slăbit de

1) Fronto, *l. c.*, p. 69 și în alte părți.

2) Cf. Cassius Dio LXXI 6, 1—4.

3) Vezi Galenus, *ad Pisonem de theriaca liber*, 2, ed. Kühn XIV p. 216: ἔνιοι δὲ δι' ὠφέλειαν τοῦ σώματος καθ' ἑκάστην ἡμέραν προσφέρονται τοῦ φαρμάκου, ὥσπερ δὴ τὸν θεῖον Μάρκον καὶ ἡμεῖς οἶδαμεν ἐνθέσμως ποτὲ βασιλεύσαντα, καὶ ἀκριβῶς ἑαυτοῦ διὰ τὴν σύνεσιν τῇ συγκράσει τοῦ σώματος παρακολουθήσαντα, κατακόρωος τε, καὶ ὥς τινι τροφῇ χρησάμενον τῷ φαρμάκῳ...; aceeași informație și la Cassius Dio LXXI 6, 3—4; cf. lungă poveste de medic vanitos, pe care o dă Galenus în *de antidotis* I 1, ed. Kühn XIV p. 3—5, asupra aceleiași slăbiciuni a lui Marcus pentru tot felul de leacuri preventive; *ibid.* II 17, Kühn p. 201, o «θηριακῆ, ἣ ἐχρήσατο Μάρκος ὁ αὐτοκράτωρ»; *de comp. medic.* IV, Kühn XII p. 750: «τὸ νεκτάριον Μάρκων», — etc. Cu o naivă indignare — de om păgubit în meseria lui — arată Galenus în alt loc (*de antid.* I 4, — Kühn XIV p. 24—5), cum până și în boale și medicamente, respective, în

boală și bătrâneță și totuși plin de mare grijă pentru școlarul său — îi trimete în villa dela Alsium, unde Împăratul se retrăsese pentru câteva zile și în loc să se odihniască lucră înainte, cunoscuta scrisoare «de feriis Alsiansibus», în care bătrânul încearcă așa de duios-nedibaciu să glumească, doară l'o însenină și convinge pe Marcus, să-și îngrijiască mai mult de sănătate. Firește zadarnic. — Spre sfârșitul vieții sale, când Marcus se mărturisî în *Commentariile* sale, el mulțămî zeilor și pentru aceea, că trupul său slab a putut îndurà atâtea încercări ale vieții¹⁾: și totuși, ce nedrepti fuseseră ei cu credinciosul lor adorator!²⁾.

În ce privește sârguința lui Marcus, și în special dragostea sa extraordinară pentru studiu, această înclinare a sa răspundeà unei patimi a vremii: erudiția, mai ales cea literară, devenise o modă: bibliotecile publice și sălile de lectură erau luate cu asalt; la masă, în preumblări, la țară, cărțile și discuțiile literare ori științifice erau nelipsite³⁾. Hadrian fusese

întrebuințarea mai deasă decât e de nevoie, ori în preferirea unei anume rețete, nobilii imitau pe împărat numai cât acesta a trăit, — îndată însă după moartea lui au neglijat cu totul vechile *medicamente la modă*.

1) *Comment.*, I 17. — În cap. 49 din c. VI, Marcus pare a face aluzie și la delicateța externă a corpului său, pomenind mica sa greutate.

2) Această exclamație a mea e *ne-stoică*. Zeii nu i-au dat lui Marcus fără o anume *intenție bineroitoare* un corp plăpând (vezi exprimarea lui în *acest* senz în *Comment.*, V 8): în orice caz voia lor e sfântă și omul li-i dator supunere. Cf. în concepția creștină suferința trupească drept mijloc de purificare a sufletului.

3) O bună descriere a acestei «febre» spirituale, la Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 314 și urm.

prin cultura sa de un enciclopedism fenomenal oarecum întemeietorul curentului; Pius însuși — fără a fi un «*bel esprit*» — avea totuși întinse cunoștințe literare; avântul dat gustului de cetire de cel dintâi nu fu astfel lăsat de cel de-al doilea să se stingă; culmea dezvoltării sale o ajunse însă setea de cultivare în epoca lui Marcus, — continuându-se apoi mai activ ori mai slab până la sfârșitul imperiului. O pildă concretă despre erudiția vremii lui Pius ne dau încă astăzi *noptile atticē* ale lui Aullus Gellius, — despre cea a lui Septimius Severus și a urmașilor săi, *ὁ Δειπνοσοφισταί* ai lui Athenaeus. Marcus avea în sine însuși gustul de cetire: totuși nu rămâne nici-o îndoială, că direcția spirituală a vremii sale îl îmboldia și mai mult la cultivarea erudiției literare și filosofice. Știm de pildă din corespondența sa cu Fronto, că acesta îl înțeția să citească multă literatură veche latină («arhaismul» pus la modă mai ales de Hadrian eră acum în floare) și că de pildă odată Marcus plecând din Roma împrumută din biblioteca lui Apollo de pe Palatin manuscriptele discursurilor lui Cato, pentru a le ceti în villa dela Signia¹⁾; iar despre opera lui Epictet, care avu o așa de mare înrâurire asupra filosofiei lui Marcus, ne spune însuși acesta, că i-a făcut-o cunoscută și i-a împrumutat-o profesorul său Rusticus din biblioteca lui privată²⁾. — Că în afară de aceste înrâuriri personale, mai eră apoi însăși doctrina Porticului, care, ca și Lyceul și nu mai puțin Academia acestui timp, punând un deosebit preț pe

1) Fronto, *ad M. Caes.* IV 5, p. 68.

2) *Comment.*, I 7.

știință¹⁾), adică pe *cunoștințe*. — îl îndemna pe Marcus și pe toți stoicii la cetitul intenziv, nu e nevoie decât să amintim. — Destul că înclinarea de a învăța mereu, la orice ocazie și în orice împrejurare²⁾, nu-l părăsi pe Marcus până la sfârșitul vieții sale³⁾. Istoricii antici înseamnă cu mirare că Marcus și după ce se urcă pe tron nu încetă, nu numai de a asculta, dar chiar de a lua lecții dela filosofii și retorii mai vestiți ai vremii⁴⁾.

1) E cunoscută tradiția științifică a Porticului, dusă până la cea mai înaltă strălucire în Stoa medie de genialii filosofi și oameni de știință Panaitios și Poseidonios (cf. Schmelke *o. c.*) și susținută așa de neîntrecut de adepții Stoicismului Eucleides, Aratos, Eratosthenes, marele medic A. Cornelius Celsus, gramaticii Aristarchos din Alexandria și Crates din Mallos, etc. (Cf. Ueberweg-Heinze, *Grundriss*, I, ed. rev. din 1909).

2) Vezi asupra sârguinței lui Marcus și cele mai sus expuse, în cap. II al acestui studiu.

3) Astfel se pare că Marcus făcu cunoștință cu filosoful platonice Alexandru din Seleukeia de abia după ce îl chemă, pe vremea războiului germanic în Pannonia, ca secretar al său pentru scrisorile grecești (Philostratos, *vit. soph.* II 5, 3,—ed. Kayser 1871 II p. 77), — căci Împăratul pomenindu-l în *Commentariile* sale (I 12) printre oamenii dela care a învățat diferitele elemente ale virtuții, face însuși aluzie, tocmai numai la sfaturile căpătate dela Alexandru cu privire la corespondență: adică de a nu se folosi de «pretextul», că e ocupat, pentru a scăpa de împlinirea datoriilor față de un prieten.

4) Cassius Dio LXXI 1, 2 (la Zonaras, *Hist.* XII 2): λέγεται γάρ καὶ αὐτοκράτωρ ὄν μὴ αἰδεῖσθαι μηδὲ ὀκνεῖν ἐς διδασκάλου φοιτᾶν, ἀλλὰ καὶ Σέξτω προσιέναι τῷ ἐκ Βοιωτῶν φιλοσόφῳ, καὶ ἐς ἀκρόασιν τῶν ῥητορικῶν Ἑρμογένους λόγων μὴ ὀκνήσαι παραγενέσθαι. Cf. pentru primul Philostratos, *vit. soph.* II 1, 21 (ed. Kayser 1871 II p. 65), iar pentru al doilea, același, *ibid.*, II 7 (ed. K., p. 83).

Mai cunoscute ne sânt în această privință relațiile sale cu Fronto, pe care Marcus și ca împărat îl roagă să-l sfătuiască, ce să mai citească ¹⁾, sau să-i mai trimeată cărți ²⁾, plângându-i-se, că afacerile de stat nu-i mai dau răgaz să se ocupe și cu literatura ³⁾. Fronto, firește, nu întârzie niciodată a-i satisface dorința, ba merge cu zelul până acolo, că-i ține prin scris adevărate lecții de eloquentă, deși, de pildă, la primirea scrisorii «*de orationibus*» Marcus pare a fi fost deja în vârstă de 54 de ani! ⁴⁾. Ce-i dreptul, Fronto avea motivele sale particulare, pentru a fi așa de zelos: el luptă împotriva filosofilor, cari îi răpiseră școlarul făcându-l necredincios retoricei ⁵⁾. În adevăr al doilea ⁶⁾ profesor, despre care aflăm în special ⁷⁾, că a fost vizitat și ascultat de Marcus, și ca împărat, e filosoful stoic Sextus din Chaironeia, nepotul lui Plu-

1) Fronto, *ad Anton. imp.* II 1, p. 104.

2) *Ibid.*: «*χρήζω γὰρ ἀναπαύλας, et maxime hoc genus, quae me lectio extollat et diffundat ex τῶν κατελιγμένων προνοιῶν*», — și p. 107, etc.

3) Fronto, p. 104: «... legi ex Coellio paululum, et ex Ciceronis oratione, sed quasi furtim, certe quidem raptim: tantum instat aliud ex alio curarum».

4) Mommsen, în *Hermes* VIII p. 216, datează această scrioare-disertație a lui Fronto în anul 175.

5) Asupra acestui punct vom reveni. Vezi și aici numai-decât, p. 128, n 1.

6) Despre *toți* filosofii și retorii, cu cari Marcus a venit în atingere, mai de departe, ori ca prieten ori ca fost elev, va fi vorba mai la vale.

7) Vezi mai sus p. 126, n. 4, citatul din Cassius Dio.

tarch¹⁾. Philostratos relatează chiar o anecdotă cu privire la relațiile acestea pedagogice dintre Marcus și Sextus, citând vorbele de mirare ironică ale unu sofist, Lucius, care-l întâlnește pe Marcus mergând acasă la Sextus: καὶ ὁ Λούκιος ἐξάρας τὴν χεῖρα ἐς τὸν οὐρανὸν «ὦ Ζεῦ», ἔφη, «ὁ Ῥωμαίων βασιλεὺς γηράσκων ἤδη δέλτον ἐξαψάμενος ἐς διδασκάλου φοιτᾷ, ὁ δὲ ἐμὸς βασιλεὺς Ἀλέξανδρος δύο καὶ τριάκοντα ἐτῶν ἀπέθανεν»²⁾. Comparația aceasta batjocoritoare între «bătrânul» împărat Marcus, care merge cu tăblița la subțioară, să mai învețe carte, și între Alexandru cel Mare «al său» (al grecului), care muri la treizeci-și-doi de ani (și sofistul tace asupra meritelor lui, pentru ca efectul să fie și mai mare), e probabil o invenție a lui Philostratos: ea arată însă că Marcus nu numai nu era înțeles de contemporani³⁾, dar sânguința sa era intimpinată cu neîncredere, ironie, ori chiar mai mult decât atât. Că poporul nu putea să iubiască, ori să admire pe un împărat, care se ocupa cu afaceri de stat ori cetia până și în teatru ori în circ⁴⁾ și arată astfel că disprețuește tocmai ce-i era aceluia mai scump, e foarte explicabil. Dar că și opinia publică mai cultă era de aceeași părere cu vulgul, aceasta arată că supt strălucitoarea ei aparență de

1) Cf. vorbele lui Marcus asupra lui în *Commentarii* I 9: un citat din acest capitol am dat mai sus, p. 71.—Împotriva lui Sextus par a se îndrepta și atacurile lui Fronto din *ad M. Anton. de eloquentia* 4, p. 154, cu nota 3 (Naber).

2) Philostratos, *vit. soph.* II 1, 21 (ed. Kayser 1871 II p. 65)

3) Vezi mai jos paragrafele asupra părerilor contemporanilor despre Marcus și asupra răscoalei lui Avidius Cassius.

4) Vezi mai sus, cap. II p. 37, n. 2.

cultură se ascundea o ușurătate foarte de aproape înrudită cu ignoranța poporului. Tocmai această neînțelegere scoate însă pe Marcus din mulțimea erudiților — putem acum zice : de paradă, ai vremii, și îl distinge ca pe un om mai pre sus de contemporanii săi.

Înșușirile fundamentale ale caracterului lui Marcus sânt : bunătatea, delicatetea, modestia și sinceritatea ; altele, de aproape înrudite cu acestea, ori chiar decurgând din ele, ar mai fi : blândețea, iubirea de adevăr, recunoștința, devotamentul ; însfârșit, ca însușiri mai mult intelectuale, înclinarea spre reflecșiune, observațiunea ascuțită, gravitatea unită cu o ușoară ironie binevoitoare și gustul pentru liniștea și simplitatea clasică. Cu vârsta și înțelegerea mai adâncă a vieții cele mai multe din aceste calități crescură în intenzitate, câteva însă degenerară în defecte¹⁾. Să le urmărim pe toate ceva mai în amănunte.

Bunătatea lui Marcus nu a fost o însușire treptat câștigată în urma cunoașterii universalei slăbiciuni omenești ; experiența mai târzie a contribuit numai la întărirea unor aplecări deja inerente naturei sale

¹⁾ Din punct de vedere general omeneșc, nu însă stoic : astfel bunătatea, modestia, delicatetea, chiar duse la exces pot rămâne tot calități, pentru un sfânt, pentru un împărat și om de acțiune ele însă devin defecte grave ; cât privește apoi luarea prea înceată și circumstanțiată de hotăriri, ea arată în orice caz o lipsă de energie spirituală, — pe care cea mai ascuțită pătrundere a lucrurilor tot nu o poate precumpăni în efectele ei nefavorabile asupra *acțiunii*.

și ca atare manifeste încă din copilăria lui Marcus; spiritul de sacrificiu și iertarea sa ne sânt întărite cu pilde deja din primii ani ai vieții sale ¹⁾. Exemplul cel mai convingător însă despre infinita bunătate a lui Marcus ca bărbat, ni-l dă purtarea sa mai mult decât părintească atât cu pățimașul său frate Verus, cât și cu nestatornica sa soție Faustina. Nu numai că în viață le-a îndurat cu răbdare și le-a iertat toate greșelile, dar și după moarte i-a onorat ca pe cei mai vrednici prieteni ai săi ²⁾, pomenindu-i și în *Commentarii* cu pioasă recunoștință ³⁾; iar această *sanctitas* ⁴⁾ față de frate și soție, Marcus o aplică în formă de *benignitas* și nevrednicului său fiu Commodus ⁵⁾, crezând că prin pilda vie, ce i-ar da-o, așa precum el însuși o primise dela Pius, îl va duce în chipul cel mai sigur pe calea virtuții. Bunătatea lui Marcus găsi apoi în Stoicism o largă, dar totuși se-

1) *Vita Marci* 4, 7: «post hoc patrimonium paternum sorori totum concessi: cum eum ad divisionem mater vocaret, responditque avi bonis se esse contentum, addens, ut et mater, si vellet, in sororem suum patrimonium conferret, ne inferior esset soror marito».

2) Verus nu numai fu consacrat ca *divus*, și primi toate onorurile posibile, dar Marcus se intitulă după moartea aceluia oficial, și ca un fel de cinste deosebită pentru el, ca *divi Veri frater*: CIL VI 1014, din a. 176.

3) I 17. — Pentru purtarea fratelui și soției sale sânt de comparat *v. Marci*, *v. Veri* și *v. Avidii Cassii* cu Cassius Dio LXXI, — *passim*: pentru amănunte vezi mai jos: stoicismul lui Marcus. Caracteristică e pentru onorurile acordate lui Verus după moarte mai ales expunerea *critică* din *v. Marci* 15, 3.

4) *Vita Marci* 15, 3.

5) *Ibid.*, 16, 1—2.

veră aprobare ; sufletul său însă nu putu deveni mai aspru, ci și păstră și mai departe blândeța sa firească, — precum zice și biograful său : «studiul filosofiei îl... făcu serios și grav, fără însă a-i distruge cu totul acea bunătate și blândeță, pe care o arătă mai ales alor săi, dar curând apoi și prietenilor, ba chiar și celor mai puțin cunoscuți, — fiind frugal fără încăpăținare, modest fără slăbiciune, grav fără posomorîre»¹⁾.

Delicateța lui Marcus era un corolar de natură și mai ideală a bunătății sale. Mișcătoare e în această privință purtarea sa față de Fronto, care în încrederea și mândria sa de orator recunoscut ca cel dintâi al vremii sale, ori în supărarea sa de a pierde pe viitorul împărat, trecut la filosofi, nu odată ia în scrisorile sale un ton, nu numai autoritar, dar chiar brutal. Răspunsurile lui Marcus sânt totdeauna blânde, supuse, câteodată triste : niciodată el nu răspunde cu supărare ori mândrie²⁾. Aceeași delicateță aleasă o observă Marcus și față de fratele său Verus, care era conștient de slăbiciunile lui³⁾, și deci ar fi

1) *Ibid.* 4, 10. — Cf. pentru bunătatea și blândeța lui Marcus față de ai săi și de prieteni, și Galenus, *de libris propr. lib.*, 2, ed. Kühn XIX p. 18—9 și *de praenot. ad Posth. lib.*, 9, ed. Kühn XIV p. 649. — Cf. și frumoasele cuvinte ale lui C. Martha, *o. c.* (mai sus p. 116, n. 1) p. 191 și urm.

2) *Corespondența* lui Fronto, *passim*. — Delicateța aceasta a lui Marcus le-a scăpat multor istorici din vedere (poate din lipsă de înrudire sufletească cu împăratul filosof) și, ca Boissier, în *Revue des deux Mondes*, 1868, vol. 74, ei au descris pe elevul lui Fronto supt chipul unui tânăr foarte blând, supus și — slab de caracter.

3) Vezi scrisoarea lui către Fronto, din Asia, *ad Verum imp.* II 2 p. 130—1 și a lui Fronto către dânsul, la Canu-

suferit și mai mult, dacă Marcus nu ar fi evitat aproape în totdeauna de a-l ținea de rău¹⁾. Cât de mult prețuia Marcus această calitate nobilă omenească, se vede din aceea că în cartea I a *Commentariilor* sale el revine de repetate ori asupra ei, celebrând-o cu căldură în caracterul filosofului Sextus²⁾ și, mai ales, în al gramaticului Alexandru³⁾ și lăsându-ne a înțelege că i-a trebuit destul de multă vreme pentru a se deprinde cu felul așa de colțuros de a fi al iubitului său profesor Rusticus⁴⁾.

Modestia lui Marcus și respectul său față de cei mai în vârstă ori mai încercați ca el sânt însușiri strict coordonate delicateței sale. Încă de copil, deși era așa de mult iubit de Hadrian și împodobit cu toate onorurile posibile, Marcus nu-și pierdu cum-pătul: cu aceeași simplitate și cuminte sârguință el își împlini atât datoriile publice⁵⁾, cât și cele private: față de părinți, rude ori profesori⁶⁾. Fastul de la curte⁷⁾, ori laudele obicinuite pentru membrii casei

sium, unde, pe drumul spre Asia, Verus căzuse bolnav din pricina intemperanței sale: «fac, oro te et obsecro, Domine, quod tuo egregio ingenio decet, temperes et reparcas et modificeris desideriis omnibus...»

1) Cf. *v. Veri* 4, 6 și urm.

2) I 9.

3) I 10.

4) I 17.

5) Ca membru al sacerdoțiilor ori *praefectus feriarum Latinarum*: *v. Marci* 4, 4 și urm.

6) Vezi Cassius Dio LXXI 35, 2 sqq. Cf. *v. Marci* 5, 7: «adoptatus in aulicam domum omnibus parentibus suis tantam reverentiam, quantum privatus exhibuit».

7) Cf. Cassius Dio, *l. c.*, § 5.

imperiale îl speriau chiar când i se adresau în chip sincer. Odată, după un discurs ținut de Fronto în senat, cu laude asupra lui Marcus, acesta, vesel că magistrul e mulțămît cu el, dar foarte îngrijat de tonul și împrejurările în care îi fusese adusă lauda, îi face lui Fronto următoarea mustrare de o grație și delicateță aproape feminină¹⁾: «Postea cavebis de me, praesertim in senatu, tam multa mentiri. Horribiliter scripsisti hanc orationem! O si ad singula capita caput tuum basiare possem!». Mai târziu — pe vremea domniei lui — când, după războiul purtat — deși numai cu numele — de Verus, în Armenia, fratele îl rugă pe Marcus să ia și el numele de *Armeniacus*, acesta rezistă multă vreme, nesimțindu-și nici un merit la purtarea aceluiași nume de biruință²⁾: «quod Marcus *per verecundiam* primo recussavit, postea tamen recepit»³⁾. Tot așa și după războiul parthic al lui Verus, Marcus refuză la început numele de *Parthicus* și numai după insistența fratelui său îl primi⁴⁾. Ambele nume el încetă însă a le mai purta după moartea fratelui său⁵⁾. Tot modestie și delicateță arată și renunțarea în prezența

1) La urma scrisorii din *ad M. Caes.* II 3, p. 29.

2) Izvor principal: Fronto *ad Verum imp.* II 1, p. 119 sqq. Cf. și *v. Marci*, c. 9.

3) *Vita*, l. c.

4) *Ibidem*.

5) *Ibid*, 12, 9. -- Inscricția din Bagai (Numidia), pusă în anul 175, nu dovedește, întitulând pe Marcus, pe lângă *Germanicus* și *Sarmaticus* încă și *Armeniacus*, *Parthicus* și *Medicus*, decât că respectivul *procurator Augusti*, P. Antonius Cassianus, care pune inscripția, nu era în curent cu dorințele intime ale împăratului său (CIL. VIII 2276).

lui Verus, la titlul de *pater patriae*, pe care Senatul i-l acordase deocamdată numai lui Marcus¹⁾.—Cea mai mișcătoare probă despre modestia în adevăr cerească a Împăratului filosof se găsește însă în cartea I a *Commentariilor* sale, unde, cu umilință creștină, el atribue părinților și profesorilor toate virtuțile, din care el crede a nu-și fi însușit, decât prea puțin, pe care însă le-a admirat, respectat și urmat după toată putința «slabelor» sale facultăți.

Hadrian dăduse lui Marcus, pentru iubirea lui de adevăr, curând după ce acesta deabia împlinise opt ani, numele de *Verissimus*²⁾. Sinceritatea—organică— a lui Marcus a avut apoi un rol hotărîtor în formarea lui sufletească supt înrîurirea celor două curente dușmane dela curte: cel retoric și cel filosofic. Se poate zice că Marcus datorește acelei însușiri salvarea sa spirituală. În adevăr, precum se va arăta și mai jos, dacă retorica se bază chiar din natura ei pe prefăcătorie și declamare, filosofia nu eră nici ea scutită de o anume încordare foarte înrudită cu «poza»³⁾. Marcus respinse în chip elementar tot ce era *sufletește* fals în învățătura profesorilor săi: *formal*, el luă, ce-i dreptul, și unele obiceiuri *nenaturale*, *neadevărate*: atât dela filosofie cât și dela retorică. Așa eră de pildă haina, ori în general înfățișarea externă *austeră*, filosofică, purtată ori manifestată încă de copil; sau, ca retorică, stilul ciudat, exagerat, împodobit al scrierilor sale latine, — de care avea apoi, în anii de

1) *Vita Marci* 9, 3; pentru acordarea titlului la amândoi frații 12, 7.

2) V. cap. I, p. 19.

3) Cf. mai jos, finele paragrafului despre educația lui Marcus.

maturitate, să se lepede cu așa grabă și așa puțină părere de rău ¹⁾). În această privință, de fapt, Fronto îi strică fundamental gustul pentru scrisul și vorbitul latin: exercitându-l în tot felul de artificialități, el făcuse pe elev să piardă orice directivă sănătoasă. Până și pe vremea când era împărat, Marcus se exprimă așa de nefiresc pe latinește, încât nu numai poporul ori soldații, dar câteodată chiar oamenii mai culti nu-l înțelegeau ²⁾): ce-i dreptul, nici Fronto însuși nu era întotdeauna mulțămît cu felul prea zelos arhaistic al elevului său: Marcus avea, se pare, și o înclinare specială pentru senzurile rari ale cuvintelor, ba chiar își fabrică el singur cuvinte ³⁾). La imputările—destul de dese — ale profesorului el răspunde însă odată, pe jumătate glumind—cu prilejul comunicării lui Fronto, că a scris ceva grecește ce-i place mult ⁴⁾), — că de acum va scrie și el numai grecește: poate că va avea mai mult succes în ce *n'a învățat*, decât în ce a învățat ⁵⁾). Și, în adevăr, cultura sa *clasică* grecea-

1) *Comment.*, I 7.

2) Cassius Dio, ed. Boissevain, LXXI 5, 2—3 și Herodianus I 2, 3.

3) Fronto, *ad M. Ant. de orat.*, p. 161: «... Revertere potius ad verba apta et propria et suo suco imbuta... Omni ergo, mi Marce, opera, si possit fieri, linguam [communem] redas: verbum aliquod adquiras non fictum a te, nam id quidem absurdum est, sed usurpatum concinnius aut congruentius aut commodatius... Antiquitatis verbum usitatum, sed nusquam [eo]sensu usurpatum [neque] probe adscitum...»,—etc

4) Vezi și mai sus, c. II, p. 35 și n. 1.

5) Fronto, *ep. Graecae* VI p. 252: Græce nescio quid ais te compegisse, quod tu æque pauca a te scribta placeat tibi. Tu ne es qui me *nuper concastigabas, quorsum Graecae*

scă¹⁾ îl ajută, ba chiar siliă, pe Marcus să scrie mult mai simplu și firese pe grecește. — Supt toată împodobirea — câteodată burlesc de bombastică — a scrisorilor sale latine, strălucește însă totuși la Marcus o sinceritate și expansivitate, o cinste a sentimentului, care ne câștigă mult mai repede și deplin decât căldura, tot adevărată, și mult mai dibaciu exprimată, dar așa de naiv și brutal egoistă, a lui Fronto. Marcus se dă în scrisorile sale așa cum e: delicat, iubitor, spiritual²⁾, și, nu arareori, când se lasă răpit de naturaleta sa înăscută, chiar în scris, firese și vioiu³⁾, însfârșit întotdeauna neprefăcut, lăsându-ne să vedem din fiecare scrisoare dispoziția sa din momentul alcătuirii ei: veselă, senină, plictisită⁴⁾, ori

scriberem? Mihi vero nunc potissimum Graece scribendum est. Quam ob rem, rogas? volo periculum facere an id, quod non didici, facilius obsecundet mihi, quoniam quidem illud quod didici, deserit.

1) Vezi mai jos.

2) Amuzantă e de pildă exagerarea glumeață, cu care vorbește Marcus de cunoștințele sale în grecește și de encomiografii greci din Neapol, — unde el se află cu Pius în vilegiatură și are prilejul să asculte discursurile oratorilor acestora provinciali: «Encomiographos istos audimus, graecos scilicet, sed miros mortales; ut ego, qui a graeca litteratura tantum absum, quantum a terra Graecia mons Caelius meus (v. *Vita* 1: acolo fu născut Marcus) abest, tamen me sperem illis comparatum etiam Theopompum aequiperare posse: nam hunc audio apud Graecos disertissimum natum esse». Fronto, *ad M. Caes.* II 6, p. 31.

3) Cf. de pildă p. 3—5, 66—69.

4) Vezi p. 30.

melańcolică ¹⁾). Dimpotrivă Fronto nu-și părăsește niciodată tonul său doctoral, de obicei reținut, ceva mai vioiu numai când e vorba de meseria sa. — Când murì profesorul său Apollonius, Marcus plânse: sinceritatea iubirei sale stătea, pentru el ca și pentru Pius, mai presus de calmul filosofic, stoic ²⁾). Probabil gândindu-se la aceasta a scris el mai târziu în *Commentarii* frumoasele cuvinte: «Acomodează-te împrejurărilor, în care ai fost sortit să trăiești și iubește pe oamenii, cu cari destinul te-a întrunit, dar sincer: τούτους φίλει, ἀλλ'ἀληθινῶς» ³⁾). Sinceritatea sa firească îl făcea pe Marcus să nu poată iubi pe oamenii cu multe taine și ascunzișuri sufletești: de repetate ori își exprimă el în *Commentarii* dezaprobarea sa cu privire la oamenii închiși la suflet, cari totdeauna au câte-un prepus pe cineva ⁴⁾). Iar odată zice: «cată de pătrunde în mintea ⁵⁾ fiecăruia: dar lasă și pe oricare altul să pătrundă în sufletul ⁵⁾ tău» ⁶⁾). Firesc lucru, oameni sinceri și simpli în felul lor de a fi, îi erau — ca urmare — deosebit de simpatici lui Marcus. Printre nenumăratele virtuți ale lui Pius, fiul său nu uită a cită și pe acelea de a nu fi avut secrete, de a fi fost deschis față de prieteni și de a

¹⁾ Foarte des după scrisorile de imputare ale lui Fronto; în special de o mișcătoare tristeță, confesiunea sa că nu-l mai interesează retorica, p. 75 sq.

²⁾ *Vita Marci* 10, 5.

³⁾ VI 39.

⁴⁾ Cf. I, 12, 13, 14, 15 și 16; VI 30, etc.

⁵⁾ Marcus zice (în ambele părți) în terminologie stoică τὸ ἡγεμονικόν, adică «partea conducătoare a sufletului».

⁶⁾ VIII 61.

fi întreținut relații prietenoase cu cei ce-l înconjurau, *glumind* chiar, dar cu măsură ¹⁾); de asemenea la profesorul său Maximus, Marcus găsește mai ales vrednică de admirație, pe lângă iubirea sa de adevăr, *grația* și *spiritul* său deopotrivă de alese în lucrurile serioase ca și în cele glumețe ²⁾); tot așa și în Apollonius principele stimează pe lângă omul liber în gândire — sincer — serios și totuși prietenos, pe cel *firesc* în primirea darurilor ori binefacerilor ³⁾); însfârșit, dacă Marcus a iubit așa de mult pe fratele său Verus, cauza e tot rara sinceritate, naturaletă și simplitate a acestuia ⁴⁾). — Una din cauzele, pentru care Marcus nu a putut iubi pe Hadrian — deși l-a admirat ca pe un mare principe ⁵⁾ — și dimpotrivă l'a apropiat și mai mult de Pius, a fost, pe lângă caracterul închis, totdeauna nemulțămît al «împăratului călător», și predilecția aceluia pentru pompă, lux și măreție. — În privința nepotrivirii de caractere între Pius și Marcus deoparte: cu felul lor bun și blând, cu conservatismul lor, cu gustul lor pentru simplitate și firesc (aici aparține și iubirea lor de natură) ⁶⁾), — și Hadrian de alta: cu spiritul lui

1) I 16.

2) I 15.

3) I 8.

4) Cf. Fronto *ad Verum imp.* I 3 și 4, p. 116 sqq.

5) Cf. *Comment.*, IV 33; VIII 5, 25, 37; X 27: de obiceiu pomenit alătura de Augustus, ca pildă de nimicnicia măririlor omenești.

6) Vezi mai sus, în cap. acesta și în cap. II, dragostea lui Pius pentru viața de țară și cf. în *Coresp.* lui Fronto descripțiile de natură ale lui Marcus, p. 31, 66 sqq., etc. — Cf. în

neliniștit, inovator, somptuos, iubitor de artă și de plăcere, — eră de așteptat ca Marcus, făcând în *Commentarii* portretul lui Pius, să se gândească — prin contrast — oarecum cu spaimă la viața chinuită și nevirtuoasă a «bunicului» său Hadrian, și, fără să vrea, să-l dezaprobe pe aceasta cu toată tăria simpatiei ce-l legă de Pius ¹⁾. Deosebirea aceasta de gusturi a făcut pe Pius și pe Marcus, ca nici să nu locuiască în villa lui Hadrian dela Tibur ²⁾, care li să părea prea somptuoasă, ci să prefere villele modeste dela Signia ³⁾, Centumcellae ⁴⁾ Lorium ⁵⁾, Lanuvium ⁶⁾, Lavinium ⁷⁾ ori Alsium ⁸⁾.

Alte două însușiri ale caracterului lui Marcus, de aproape înrudite cu sinceritatea sa, erau recunoștința și devotamentul său. — Cât de recunoșcător a fost bunul împărat tuturor celor ce l'au ajutat măcar cu un pas pe calea virtuții, se vede din pomenirea iu-

Comment. III 2: darul de observație al lui Marcus, cu aplicări ale comparațiilor luate din natură la caracterizarea omului.

¹⁾ Vezi des citatul cap. 16 din c. I a *Commentariilor* și compară vorbele celebre din VI 30 : «în toate arată-te discipolul lui Antoninus: πάντα, ὡς Ἐπιφάνειον μαθητήν».

²⁾ Pe care firește din când în când totuși o vizitau, căci Marcus pomeneste în Fronto, p. 31, și aerul dela Tibur, în comparațiile ce el cată pentru clima Neapolei.

³⁾ Cf. *Correspondența* lui Fronto, Index.

⁴⁾ Cf. *vita Commodi* 1, 9.

⁵⁾ V. n. 3.

⁶⁾ Locul de naștere al lui Pius și apoi al lui Commodus, fiul așa de nevredețnic al lui Marcus. Cf. *v. Pii* 1, 8, și 8, 3 : *v. Commodi*, 1, 2 ; 8, 5 ; 16 5.

⁷⁾ Cf. *v. Marci* 27, 4.

⁸⁾ V. n. 3.

bitoare și pioasă, ce-o face el părinților, rudelor și profesorilor săi în prima carte a *Commentariilor*: despre toți el n'are decât cuvinte bune de spus, dela toți, decât precepte înțelepte ori virtuți de însemnat și urmat ¹⁾. Recunoștința față de oameni el o subsumează apoi și o idealizează în recunoștința față de zei, cărora—în ultimul capitol — le mulțamește cu toată căldura credinței sale, că i-au dat astfel de părinți, astfel de rude, astfel de învățători și astfel de prieteni. — În special recunoștința principelui față de profesorii săi a fost exprimată și concret, cu aceeași liberalitate și mărire sufletească, cu care tatăl său Pius apucase a-i răsplăti pe unii dintre ei, pe vremea domniei sale, pentru instrucția dată fiilor săi ²⁾: precum spune Marcus însuși în *Commentarii*: «mulțamesc zeilor, că m'am grăbit să ridic pe educatorii mei la acele locuri de cinste, pe care mi se păreau a le dorî și că nu i-am amânat în speranța, pentru că erau încă tineri, de a face aceasta mai târziu» ³⁾. Astfel Marcus înaintă pe gramaticul Proculus până la proconsulat ⁴⁾; lui Fronto—pe care deja Pius îl făcuse consul — îi ceru, după moartea lui, în senat, o statuie ⁵⁾; tot astfel ceru el senatului statui și pentru Rusticus, — pe care

¹⁾ Caracteristică e de pildă mulțămirea ce o aduce Marcus lui Fronto (c. 11): nu pentru retorica învățată la el — care nu numai nu-i folosise, dar chiar îi stricase, — ci pentru preceptele înțelepte politice și sociale, își arată împăratul recunoștința sa.

²⁾ Vezi mai sus, cap II, p. 34 și n. 3.

³⁾ Cap. 17.

⁴⁾ «Oneribus in se receptis»: v. *Marci* 2, 5.

⁵⁾ *Ibidem*.

tot el îl designase și de consul pentru a doua oară (p. a. 162) și care în viață îi fusese cel mai intim sfătuitor și prieten ¹⁾; pe retorul Celer îl făcù șef al cancelariei imperiale ²⁾; pe alți profesori îi onorâ ori răsplăti în alt chip ³⁾: cercetarea regulată a lui Sextus, acasă la el, erà de pildă încă o onoare, pe care Împăratul nu o acorda oricui și pentru care — așa pare a fi fost de rară — contemporanii s'au și mirat și au însemnat-o ca un lucru excepțional ⁴⁾. Cunoscutele sânt apoi relațiile de prietenie ale lui Marcus cu Herodes Atticus ⁵⁾, iar legăturile sale *frățești* (așa le numește Împăratul în *Commentarii*) ⁶⁾ cu profesorul și poate și ruda sa, Claudius Severus, ne sânt întărite și de Galenus, medicul de curte al lui Marcus, prin știrea ce ne dă despre Severus cu prilejul boalei unui copil al împăratului: Severus e — precum povestește Galenus — neconținut pe lângă bolnav și are mare grijă de el ⁷⁾, — ceea ce ne arată că titlul

1) *Vita Marci* 3—4: «audivit... et praecipue Iunium Rusticum, quem et reveritus est et sectatus, qui domi militiaeque pollebat, stoicae disciplinae peritissimum; *cum quo omnia communicavit publica privataque consilia*, cui etiam ante praefectos praetorio semper osculum dedit...».

2) Philostratos, *vitae soph.* I 22, 5 (ed. Kayser 1871 II p 37).

3) *Vita Marci* 2, 2: «...quibus omnibus ut disciplinarum auctoribus plurimum detulit».

4) Philostratos, *v. soph.* II 1, 21 (ed. K. c., p. 65) și Cassius Dio LXXI 1, 2—3; cf. Zonaras, *Hist.* XII 2. — Vezi mai sus p. 126 n. 4 și p. 127 sq.

5) La Philostratos, *l. c.* I 25, p. 49; II 1, 26 sq., p. 67 sq. * 6) I 14.

7) Galenus, *de praenot. ad Posth. lib.*, 10, ed. Kühn, XIV p. 651 și urm.: o foarte amănunțită relație.

de *frate* dat de Marcus profesorului său, erà pe deplin îndreptăţit. — *Vita Marci* 3, 5, ne spune în fine — ca un rezumat eloquent şi înălţător al recunoştinţei purtate de Marcus profesorilor săi — că acesta aşezase imaginele lor în aur printre zeii săi Lari şi la aniversarea morţii lor el mergea în persoană să sacrifice la mormintele lor, pe care le încununà în totdeauna cu flori.

Cât priveşte devotamentul lui Marcus, am putea zice, că această însuşire a caracterului său alcătueşte baza întregii sale vieţi morale: căci el a fost devotat şi familiei şi prietenilor şi statului şi filosofiei: în conştiinţa unei datorii de iubire şi sacrificiu, ce-i era impusă de însăşi *raţiunea supremă*, care-i dase viaţa, el identifică închinarea dezinteresată la binele public cu însăşi menirea vieţii sale. — Dar despre acestea vom avea a trata mai pe larg la «stoicismul» său. — Deocamdată însemnăm ca rezultate oarecum organice şi de natură exemplificatoare ale acestei înclinări a sufletului său, cultul prieteniei şi devotamentul lui Marcus faţă de tatăl său Pius. — Precum delicateta erà ceva nu mai puţin necesar vieţii lui Marcus ca apa şi aerul, tot aşà el simte prietenia ca o funcţiune esenţială a existenţei noastre în societate: prietenia — aşà cum o înţelege Marcus — e însă fireşte gradul cel mai înalt al devotamentului nostru faţă de aproapele; ea nu e un contract egoist de asigurare reciprocă, ci e înclinarea firească, necondiţionată şi gata la orice sacrificiu către o persoană înrudită sufleteşte cu noi. O astfel de prietenie «mai tare decât moartea», a purtat Marcus *tuturor* prietenilor săi: pentrucă el nu le-a cerut nimic, ci nu-

numai le-a dat: tatălui său de o cerească virtute, Pius; fratelui său așa de bun la inimă, dar așa de slab de voință și înclinat spre păcate, Verus; soției sale, care au l'a înțeles; însfârșit bunilor, nobililor săi învățători: Severus, Apollonius, Maximus și Rusticus. — Cu adâncă înțelegere și recunoștință înseamnă Marcus în cartea I a *Commentariilor* tot ce-a mai «învățat» asupra prieteniei dela Alexandru Platonul (a nu ne lepădă din lipsă de timp de datoriile ce ni le impune prietenia: c. 12), dela Catulus Stoicul (a nu socoti drept puțin lucru învinuirea adusă de un prieten, chiar de cumva n'ar fi întemeiată, — ci a încercă să-i recăpătăm încrederea: c 13), dela Severus Peripateticul (a speră numai binele și a avea încredere în iubirea prietenilor; și a nu fi ascunși față de cei ce capătă cumva dezaprobarea noastră; și a nu avea prietenii nevoie să facă presupuneri despre ce vrem ori ce nu vrem, ci a fi deschiși: c 14), ori, mai ales, dela tatăl său Pius (a nu fi pretențios față de prieteni, a le lăsa perfectă libertate de acțiune, și, mai presus de toate, a-i iubi cu liniște și cu măsură: nici a nu se sătura repede de ei, dar nici a le arăta o dragoste exagerată: c 16). — Sinceritatea și statornicia aceasta necondiționată, cerută de Marcus prieteniei, presupunea firește o bază de bunătate și iertare, în fața căroră orice greșeală a prietenului să-și piardă total puterea de a supără ori înstreină pe cel atins. Greșeala trebuiă să aibă numai valoarea unei experiențe obiective, folositoare pentru ambele părți. Și în adevăr, în ce privește pe Marcus, putem vedea din *Commentariile* sale, că el făcea parte dintre acei

oameni rari, cari — din inimă — iartă toate și de aceea n'au nevoie să uite nimic din relațiile lor cu aproapele. Înțelegând adânc slăbiciunea sufletului omenesc și având însuși a-și face imputări, el ținea minte fără ură și fără supărare și acele împrejurări, în care cu voe sau fără voe cei dimprejurul său îl jigniseră: ținerea de minte a lui Marcus nu eră decât amintirea omului care învață mereu, din cărți, dar mai ales din viață, a-și desăvârși sufletul și a ajunge prin *cunoștința* lumii și a oamenilor la perfecta liniște a înțeleptului. — Firește iubirea sa nu putea fi, ca atare, nici aprinsă, nici intermitentă: ci senină și continuă. Printre virtuțile tatălui său Pius el pomenește și pe aceea de a-și fi iubit cu liniște și măsură prietenii¹⁾. — Marcus n'a urît pe nimeni, dar a spune numai că a *iubit*, e a spune mai puțin decât adevărul; căci iubirea sa n'a fost aceea ce lumea numește în comun cu această vorbă: acel sentiment așa de pământesc, plin de nestatornicie și intinat de egoism, în care nu iubim decât pe cei care ne iubesc și cât ne iubesc; iubirea sa, acel sublim devotament a toate iertător, pen ru că a toate înțelegător, nu se poate asemăna decât cu iubirea de oameni a blânderor figuri ale reformei catolice: San Francesco, Sant' Antonino ori Fra Giovanni Angelico: acea iubire al cărei zâmbet e trist și al cărei foc nu e de natură pământească.

Marcus fu de copil inclinat spre reflecțiune: el ne e descris ca serios și tăcut²⁾, — «iar când află, c

¹⁾ *Comment.*, I 16.

²⁾ *Vita Marci* 2, 1; vezi mai sus cele expuse la sârghința și modestia sa.

a fost adoptat de Hadrian, mai mult s'a înspăimântat decât s'a bucurat, și cerându-i-se să se mute în locuința particulară a lui Hadrian, el plecă fără voce din grădinile mamei sale, și când cei din jurul său îl întrebară, de ce intră trist în adopțiunea imperială, el expuse, ce rele cuprinde în ea domnia» ¹⁾). În afară de cunoștința sa timpurie cu filosofia, a mai contribuit de sigur la creșterea seriozității sale și sănătatea sa plăpândă. Pe de altă parte modestia și delicateța sa înăscută trebuiau să-i însufle groază pentru acea mulțime sgomotoasă, servilă și brutală care mișună la curtea imperială : precum zice Goethe :

O sprich mir nicht von jener bunten Menge,
Bei deren Anblick uns der Geist entflieht !
Verhülle mir das wogende Gedränge,
Das wider Willen uns zum Strudel zieht ²⁾.

Târziu încă, pe când scria *Commentariile*, Marcus tot își mai făcea imputări pentru dorul său, ne-stoic!, de singurătate: «oamenii își caută retrageri la țară, ori pe malul mării, ori în munți: și și tu ai obiceiul de a-ți dori tare mult astfel de locuri» — deși, tuturora, cel mai sigur refugiu de sgomotul vieții ar trebui să le fie propriul suflet ³⁾). Totuși chiar în marginile stoicismului strict Marcus găsia până la un anume punct o aprobare a ferirei sale de lume: cu bucurie, de sigur, notase el, că și Epictet recomandă evitarea acelor oameni, cari ne sunt o piedică în

¹⁾ *Ibid.*, 5, 3—4.

²⁾ *Faust*, Vorspiel.

³⁾ *Comment.*, IV 3.

libertatea noastră sufletească: Marcus însuși revine de mai multe ori în *Commentarii* asupra acestei *exceptiții* dela regula generală de bună voință și simpatie, ce trebuie să o urmăm față de semenii noștri ¹⁾: el compară pe acei oameni, pe cari avem a-i evita cu neprevăzătorii ori violenții, cari la gimnastică ne lovesc ori rănesc: precum nu le purtăm acestora ură pentru greșeala lor, dar îi evităm, tot așa «ne e slobod să ne ferim, *fără bănueli și fără mânie*, de anume oameni» ²⁾. Și acestei teorii a reținerii față de elementele cu totul eterogene, Marcus îi dă o expresie de o rară poezie și delicateță într'un alt loc al *Commentariilor*, — pe care iarăși îl cităm deja aici, la expunerea caracterului original al principelui, pentru că nu e o deducție strict logică, stoică, ci e încă una din multele reflecțiuni proprii ale lui Marcus, născute nu din filosofia, ci din firea sa: întocmai ca soarele, «așa trebuie și spiritul nostru să radieze și să se răspândească, dar nici de cum să se împrăstie, ci numai să se extindă, și nici să întreprindă un atac violent și furtunos al obstacolelor ce i se pun în cale, nici să se plece, ci numai să se oprească și să lumineze obiectul, care admite lumina sa. Tot ceeace însă nu lasă să treacă razele, sie însăși își răpește lumina» ³⁾. Această învățătură de purificare și înobilare a propagandei misionare cynico-stoice arată, cât de adânc pătrunsese Marcus în antinomia, ce există în sufletul

1) IV 3; V 33; în special VI 20; VIII 57, — și în alte locuri.

2) VI 20.

3) VIII 57.

omenese între logică și instinct ¹⁾, —antinomie din care decurge zădărnicia tuturor încercărilor de *convingere* spre bine ori adevăr, a sufletelor, «care nu lasă să treacă razele soarelui». — Retragerea aceasta în sine a lui Marcus, rezerva și tăcerea sa, care, precum văzurăm, nu decurgeau numai din delicateța și modestia sa, ci și din analizarea pătrunzătoare a firei omenești, făceau pe cei din jurul său să se simtă în totdeauna la îndemână, streini, față de dânsul. Până și profesorul său Fronto nu îndrăzniă să-l turbure prea des cu rugămințile sale, ci se adresă mai degrabă lui Lucius, care eră mult mai familiar cu prietenii săi ²⁾. De aceea Marcus nici n'a avut, propriu zis, în afară de filosofii Severus și Rusticus prieteni intimi, ci numai admiratori respectuoși: ba chiar și cu Severus și Rusticus el pare a fi fost mai mult în relații filosofice și politice, decât pur omenești ³⁾. Viața numai cu ideile sale — așa de favorizată de direcția morală stoică a desăvârșirii personale — îi fusese întotdeauna mult mai plăcută decât cea de societate ⁴⁾. Ocazional, atât în scrisorile sale ⁵⁾, cât și în *Commentarii* ⁶⁾, el se arată chiar

1) Cf. problema tratată de Goethe în *die Wahlverwandtschaften*, și vezi în special partea I, cap III.

2) Cf. Fronto, *ad Verum imp.* II 8 și 9, p. 136—8 și *ad M. Ant. imp.* II 7 și 8, p. 111.

3) Vezi mai sus și în cap. II citatele respective din *Commentarii* și din *vita Marci*.

4) Cât de mult îi plăcea lui Marcus viața de cabinet, față de cea publică, se poate vedea în special din scrisorile IV 4, 5, p. 67—9, din *Correspondența* cu Fronto.

5) Fronto, p. 30.

6) VI 46.

deadreptul obosit de monotonia vieții : această dispoziție e însă, precum se poate foarte clar vedeă atât din scrisori cât și din *Commentarii*, numai o urmare a melancoliei sale, liniștite, dar continue, — răspândite — după delicata expresie a lui Martha¹⁾ — ca o «sérénité voilée» peste întreaga sa viață. Austeritatea doctrinei stoice crescú apoi și mai mult seriozitatea și rezerva lui Marcus, creând oarecum un contrast între dânsul și filosoful «amabil», ce fusese tatăl său Pius. Totuși bunătatea, delicateta și mai ales naturalita lui Marcus nu-l lăsau să se întunece prea mult, ori să devie cu totul nesociabil, ci până și în *Commentarii* îl vedem de pildă exprimând cu umor o gândire privitoare la zădărnicia laudei din partea urmașilor : aceștia trebuie adică să glorifice, aceea ce ei nici nu cunosc, nici n'au văzut ; «aceasta e însă cam tot așa, ca și cum cineva s'ar întristă, că nici strămoșii n'au ținut discursuri de laudă asupra lui»²⁾. — O altă pildă de ironia sa fină o găsim la Philostratos, care ne povestește despre retorul Aristides, din Smyrna, următoarele : dorind împăratul să-l audă, vanitosul sofist rugă pe Marcus, să îngăduie, ca să fie și public de față, când va vorbi, — ceea ce i se acordă fără nici-o greutate ; dar Aristides, ca toți sofiiștii vremii sale, s'ar fi simțit nenorocit, dacă ascultătorii n'ar fi aplaudat destul de energic : de aceea el rugă pe împărat să le și dea voie «și să strige și să aplaude, cât ce-or putea», — la care «împăratul surâ-

1) *Les moralistes sous l'empire romain*, p. 210.

2) VI 18.

zând zise : «asta atárnă de d-ta : τοῦτο ἐπὶ σοὶ κριταί»¹⁾).

Înclinarea lui Marcus la reflecțiune nu-l îndreptă astfel numai spre propriul examen de conștiință, ci și spre observarea sânguitoare și conștiincioasă a vieții sufletești a aproapelui : și anume, cu atât mai mult cu cât și învățătorii săi stoici îl făcuseră mereu atent, încă din copilărie, asupra greșelilor și păcatelor *obicezuite în lume* și de care el are a se feri. Pornind dară dela necesitatea propriei îndreptări, dar treptat ajungând, prin exercițiu, la puterea unei înclinări independente spre observațiunea morală a mediului, examinarea vieții sufletești a aproapelui câștigă la Marcus o adâncime și fineță, de care *Commentariile* sale ne dau la fiecare pas o dovadă nu se poate mai convingătoare : portretele, pe care le face el în cartea I profesorilor săi și în special tatălui său Pius, sânt de o valoare, nu numai etică, dar și psihologică, vecinică. Tăria observației lui Marcus constă tocmai în surprinderea tuturor relațiilor *false* ale sufletului nostru cu lumea dimprejur : păcatele, așa de răspândite, ale bănelii, invidiei, calomniei, care toate decurg din exagerarea însemnătății propriului eu, nu-i scapă nici-odată, lui, celui deprins a veghia mereu tocmai asupra acestei înclinări «egolatre», așa de răspândite și totuși așa de împotriva naturei și a rațiunii : căci acestea n'au dat altă valoare omului, decât aceea, pe care și-o va câștiga în activitatea, iubirea și binefacerea *față de aproapele*. —

¹⁾ Philostratos, *vit. soph.* II 9, 2—4, ed. Kayser 1871 II p. 87—8.

Darul de observație al lui Marcus se exercita firește nu numai asupra oamenilor, ci și asupra naturii: în ce o privește însă pe aceasta, Împăratul pare a nu fi trecut peste examinarea strict formală a lucrurilor, și a nu fi căutat să pătrundă mai adânc în cauzele fenomenelor: de aceea observăm la el un realism foarte puternic, dar rece ¹⁾, lipsit de acea dragoste pentru natură, așa de caracteristică pantheiștilor moderni ca Goethe. — Se poate, ce-i dreptul, ca, în ce privește observarea naturii, Marcus să se fi lăsat, ca și pentru celelalte *sentimente* ale sale, «îndreptat» mai mult decât era de nevoie, de stoici. În adevăr, într'unul din rarele locuri din *Commentarii*, unde el se caracterizează *direct* pe sine însuși (I 17), vedem că el nu era *delà fire* așa de rigid, aspru și auster, precum ne apare mai târziu: supt liniștea și blândețea sa, așa de minunat manifestate încă din copilărie, se ascundea un temperament puternic, sudic: Marcus se descrie ca iute la fire și înclinat spre hotărâri repezi: că totuși el a reușit întotdeauna *să se stăpânească*, și nici părinților, nici profesorilor nu le-a pășit niciodată violent înainte, aceasta o socotește el ca un semn al deosebitei bunevoinețe a zeilor față de dânsul,—și tot astfel, dacă în anii de tinerețe nu s'a lăsat robit de ispititoarele farmece ale sclavilor săi, Benedicta ori Theodotus. — Focul latent al temperamentului său, Marcus îl cheltuî totuși —

1) Ba chiar, din pricina unei griji — *stoice* — exagerate, de *ispitele*, în care ne pot duce lucrurile *frumoase* dimprejurul nostru, aproape dușmănoasă: după propria expresie a lui Marcus (VI 13), observația naturii devine pentru el o «*demascare*» a ei.

în chip nobil — pe de o parte în sânguință, pe de alta în devotamentul său neîntrecut. — Poate însă tot acestui substrat de *patimă* Marcus are a datori și o însușire negativă a spiritului său: pulverizarea observației și nesistematismul în gândire. Marcus nu e un cap logic: ba mai mult, îl vedem chiar fugind, în *Commentarii*, de orice raționament susținut al unei teze și admitând dintr'odată două ipoteze. Orice expunere ori demonstrare a sa pornește sau dela simpla observare a faptelor, sau dela un adevăr aprioric, de natură fie metafizică, fie etică. Apoi, în însăși expunerea unui fenomen moral ori psihologic, de pildă portretul unei persoane, legătura de idei e așa de superficială, încât diferitele observații par aruncate la întâmplare una lângă alta. Tot așa și cu gândirile sale de ordin mai general, metafizic ori etic: atât înlăuntrul fiecăreia cât și în succesiunea lor domnește totala lipsă de sistemă. — Acest cusur al spiritului lui Marcus e însă—ce-i dreptul—deplin făcut uitat de ascuțimea gândirii și pătrunderea observației sale.

Pentru a încheia acum cu expunerea caracterului original al lui Marcus, — tonul fundamental, care ni se arată colorând înfățișarea sa spirituală, e blânda dar hotărâta neîncovoiere a convingerilor sale intime: înălțat de laudătorii sinceri ori nesinceri în slava cerului încă de mic copil, el nu-și pierde modestia; încărcat de Hadrian și Pius cu onoruri, el nu devine mândru; trăind într'o vreme de stricăciune și patimi, el rezistă ispitelor; asaltat de concepțiile despre lume

ăşa de opuse, ale retoricei şi filosofiei ¹⁾, el nu cade pradă nici falsităţii sofistice, nici asprimii nenatural încordate a stoicismului, ci-şi păstrează naturaleta şi simplitatea sa : gravă, dar sinceră şi blândă, austeră, dar delicată şi iubitoare; recunoscător şi devotat învăţătorilor săi, — el e totuşi, mai înainte de orice, adânc credincios geniului bun din el : printre dragoste şi ură el merge liniştit şi iertător pe calea mântuitoare a cunoaşterii de sine. Filosofia stoică îi e binevenită pentru a-i netezi şi scurtă drumul. Dar Stoicismul nu-l va *preface*, ci numai îl va *desăvârşi*: pe el urmaşul vrednic al familiilor virtuose Annia şi Aurelia.

* * *

Educaţia generală a lui Marcus ne arată icoana obicinuită a felului de creştere, ce-l căpătă în deobşte tinereţea din societatea înaltă a acelei vremi. El primii mai întâi instrucţia elementară : cetitul, scrisul, socotitul şi muzica : «*usus est magistris ad prima elementa Euforione litteratore et Gemino comedo, musico Androne eodemque geometra*» ²⁾. Comicul Geminus trebuia să-l înveţe pe Marcus pronunţarea corectă şi gestul elegant : deja Quintilian recomanda pentru formarea unui orator luarea ca profesor de declamaţie a unui actor comic ³⁾. Diognetus, guvernorul stoic mai sus pomenit, al lui Marcus,

¹⁾ Vezi amănuntele cu privire la acest punct în paragraful imediat următor.

²⁾ *Vita Marci* 2, 2.

³⁾ Cf. pentru amănunte Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 276.

ii dădu și lecții de pictură ¹⁾: tot el aduse principelui ca învățători «întăi» pe Bacchius, «apoi» pe Tandasis și Marcianus ²⁾: în ce discipline l'au instruit acești profesori, Împăratul nu ne spune; cum însă el îi pomenește în ordinea de idei a educației sale filosofice încă din copilărie, s'ar putea ca aceștia să-i fi predat primele elemente ale filosofiei stoice. În orice caz numele celor din urmă doi: Tandasis și Marcianus nu sânt sigure. Se poate ca Marcianus să fie o eroare de copist pentru Maecianus, pe care îl cunoaștem din *Vita Marci* 3, 6, ca profesor de iurisprudență al principelui moștenitor, — iar Tandasis a fost — foarte problematic — emendat între altele și ca Andron (profesorul de muzică pomenit de *Vita* 2, 2) ³⁾. — Dela magistrii de elemente Marcus trecu la gramatici, pentru ca după aceștia să ajungă la retori. Interesantă e relația dintre numărul profesorilor de litere latine și al celor de litere grece: pe când principele e instruit în gramatica latină de trei învățători și în cea greacă numai de unul ⁴⁾, el are trei profesori de oratorie greacă și numai unul de oratorie latină: «oratoribus usus est Graecis Aninio Macro, Caninio Celere ⁵⁾

1) *Vita Marci* 4, 9: «operam praeterea pingendo sub magistro Diogeneto dedit».

2) *Comment.*, I 6.

3) *Commentarii*, ed. Stich 1903, app. crit. p. 2.

4) *Vita Marci* 2, 3: «usus praeterea grammaticis Graeco Alexandro Cotiaensi, Latinis Trosio Apro et Polione et Eutychio Proculo Siccensi».

5) Cf. asupra lui și Philostratos, *v. soph.* I 22, 5 (ed. Kayser 1871 II p. 37).

et Herode Attico¹⁾, Latino Frontone Cornelio». Și, adaugă *Vita*, «sed multum ex his Frontoni detulit, cui et statuum in senatu petit»²⁾. Relația aceasta inversă între gramatică și retorică are probabil originea în următoarea împrejurare: mama lui Marcus stăpâna limba greacă, precum am văzut mai sus³⁾, într'o măsură, chiar pentru vremea aceea, când toată lumea știa bine grecește, excepțională. În *gramatica* greacă fiul ei n'avea dar nevoie de mulți învățători; dimpotrivă, în gramatica latină, tocmai pentru că lumea bună romană aproape nu mai vorbea acum decât grecește, Marcus avea nevoie de o instrucție fundamentală. În *retorica* greacă principele nu mai putea însă căpăta nici-un ajutor dela mama sa ori dela pedagogii săi greci: aici eră nevoie de «specialiști»: de aceea vedem trei «oratori» «greci» ostentindu-se cu Marcus în retorica greacă. În retorica latină din contra nu întimpinăm decât *un* profesor: acesta era însă cel mai mare orator latin al vremii sale: Cornelius Fronto. — Marcus mulțămind în cartea I a *Commentariilor* sale tuturor celor ce l'au ajutat pe calea virtuții, nu pomenește dintre cei opt profesori de gramatică și retorică decât pe doi⁴⁾: și anume pe gramaticul grec Alexander,

1) Cf. asupra lui acelaș autor, *ibid.*, I 25 (K. II p. 49) și II 1, 26—32 (K. II p. 67—70).

2) *Vita Marci* 2, 4—5.

3) În cap. II, p. 35 și notele.

4) Cassius Dio face deasemenea o foarte strictă alegere între profesorii lui Marcus: el nu pomenește dintre toți *retorii* și filosofii, cari l'au instruit pe împărat, decât pe Fronto și pe Herodes și pe stoicii Rusticus și Apollonius:

pentru tactul și delicateța sa ¹⁾, și pe Fronto pentru învățăturile *politice*, ce i-a dat ²⁾. *Vita Marci* ne mai spune totuși că și gramaticul latin Proculus fu deosebit de onorat de fostul său școlar, întrucât acesta îl înaintă până la rangul de proconsul, susținând îl cheltuelile de reprezentare ale sarcinei ³⁾. — «Dezaprobarea» și nemulțămirea aceasta a lui Marcus cu activitatea *specială* a foștilor săi profesori de gramatică și retorică ne arată, cât de deplin fusese el apoi câștigat pentru filosofie, și cât de puțin prețui el — ca atare — meșteșugul, așa de complicat și totuși așa de lipsit de un cuprins viu, al strălucitei oratorii din vremea *renașterii* greco-romane.

Fapt e, că dintre filosofii pomeniți de *Vita Marci* ⁴⁾ ca foști profesori ai împăratului nu lipsește *niciunul* din cartea de mulțămire închinată de dânsul în *Comentarii* «învățătorilor» săi ⁵⁾. În adevăr: înaintea tuturor, Marcus amintește pe cei trei stoici, Apollonius, Rusticus și Maximus ⁶⁾, mulțămind, în special, zeilor, că i-au acordat favoarea de a cunoaște pe acești trei înțelepți ⁷⁾. Dar și pentru ceilalți pro-

LXXI 35, 1—2. (Cu alt prilej, 1, 2, Dio mai pomeneste și pe stoicul Sextus și retorul Hermogenes: v. mai sus, p. 126 n. 4).

¹⁾ *Comment.*, I 10.

²⁾ *Ibid.*, I 11; cf. mai sus cap. II p. 66.

³⁾ 2, 5.

⁴⁾ 2, 7—3, 4.

⁵⁾ Dimpotrivă filosofii Arrianus din Nicomedia și Basilides din Skythopolis, pomeniți numai de Eusebius-Hieronymus (*Chron.*, ed. Schoene II 168—9), lipsesc și la Marcus.

⁶⁾ *Comment.*, I 8, 7, și 15; cf. studiul de față, cap. II pag. 63 și urm.

⁷⁾ I 17.

fesori ai săi de filosofie: stoicii Sextus și Catulus, peripateticul Severus și academicul Alexander ¹⁾, Împăratul are vorbe de adâncă și caldă recunoștință ²⁾. Și totuși astăzi, când putem face în toată libertatea de orice prejudecăți asemănarea între «discipol» și «magistri», sântem datori a fixa o altă relație a valorilor, decât cea — tacit — stabilită de contemporanii propriu ziși ai lui Marcus. Toți filosofii aceia, stoicii ori altfel, cari-l conduceau pe Marcus pe calea înțelepciunii, erau în adevăr oameni foarte virtuoși, dar nici unul din ei nu se distingea prin originalitatea gândirei ori prin disciplina științifică a sistemului său filosofic. Ei erau niște simpli *profesori* ai unor teorii alcătuite de alții. Și dacă ne amintim, că chiar *virtutea* lor nu erà lipsită de umbre (dovadă vanitatea lui Apollonius ³⁾, ori brutalitatea lui Rusticus) ⁴⁾, modestia și umilința cu adevărat filosofică a școlarului lor — care prin *Commentariile* sale dovedì, că și cugetà independent — ne apare într'o lumină și mai nefavorabilă pentru aceia.

În afacerile de stat adevăratul și singurul maestru al lui Marcus fu tatăl său Pius ⁵⁾. Pentru partea «tehnică» a iurisprudenței principele mai avu apoi ca profesor pe Lucius Volusius Maecianus ⁶⁾. — *Vita*

1) Cf. cap. de față, p. 126, n. 3; în *v. Marci* Alexander — cu dreptate — lipsește, întrucât propriu zis nu a fost profesorul, ci numai sfătuitoarul Împăratului.

2) Cf. studiul de față, cap. II p. 65 și urm. — Asupra cultului lui Marcus pentru profesorii săi, vezi mai sus.

3) V. mai sus, cap. II p. 71.

4) *Ibid.*, p. 67.

5) *Ibid.*, cap. II.

6) *Vita Marci* 3, 6.—Cf. Fronto *ad M. Caes.* IV 2, p. 61:

Marci ne spune însă, că viitorul împărat «a frecventat și școalele publice ale declamatorilor — amavitque e condiscipulis praecipuos senatorii ordinis Seium Fuscianum et Aufidium Victorinum, ex equestri Baebium Longum et Calenum» ¹⁾. Știrea aceasta are numai *fondul* de adevăr, că Marcus ocazional a asistat și la conferințele declamatorilor, precum, în general, el a căutat să audă pe toți sofiștii mai de seamă din imperiu, fie chiar în Roma, fie în călătoriile sale prin provincii ²⁾. Dimpotrivă *forma*, în care ne e dată știrea: cu «frequentavit» și «condiscipuli», e exagerată: Marcus ne spune doară în *Commentarii*, I 4, apriat, că, potrivit dorinței străbunului său Catilius Severus, el n'a umblat la școlile publice ³⁾. — Înainte de a trece acum la expunerea Stoicismului lui Marcus, ne mai rămâne de tratat o chestiune de hotărâcere importantă în educația principelui, și anume conflictul între *retorică* și *filosofie*: acest conflict eră deja de mult latent în cultura vremii, acum însă, când fu să se hotărască încă din copilărie direcția intelectuală a unui viitor *împărat*

o serisoare a lui Marcus, în care el pomenește pe acest profesor. Cf. tot acolo și nota lui Naber: citat din *Digesta* XXXVII 14 și 17, unde Marcus și fratele său Lucius, ca împărați citează pe Maecianus ca iurist și-l numesc amicul lor.

¹⁾ *Vita Marci* 3, 8, — la care *Vita* 3, 9 adaogă: «in quos maxime liberalis fuit, et ita quidem ut, quos non posset ob qualitatem vitae rei p. praeponere, locupletatos teneret».

²⁾ Vezi mai sus (și și mai jos, *passim*) relațiile lui Marcus cu sofiștii și filosofii.

³⁾ Παρὰ τοῦ προπάππου, τὸ μὴ εἰς δημοσίας διατριβὰς φοιτῆσαι.

erudit, el trebui să izbucniască în mod elementar, pentru lupta finală.

Filosofia stoică și retorica se excludeau una pe alta : prima cerea simplitate și naturală, — a doua nu era decât meșteșug și prefăcătorie. Filosofii predica educația de fond — adânc sufletească ; sofiștii pe cea formală, de aparență în public. Fîresc lucru dară, că filozofii anatemizau pe retori, iar aceștia ironizau, ori la nevoie satirizau în chipul cel mai crud, lipsa de *maniere* și speculația — ce-i dreptul, nu arareori zadarnică — a filosofilor. Căci nu e de negat, că în zelul lor moral, filosofii — și în special cei stoici — pricinuiau o sărăcire a vieții sufletești individuale : alungând din spirit — întocmai ca și ascetismul creștin — orice sentiment pentru artă ori poezie și îndreptându-l numai spre reflexiunea și auto-critica etică, ori spre activitatea pur științifică.— Am văzut mai sus, cum Stoicii reușiră să capete în mâinile lor educația lui Marcus încă din primii lui ani de copilărie. Când cursul studiilor ceru însă, ca principele să se ocupe și cu retorica ¹⁾, Stoicii trebuiră să facă loc și oratorilor : trei pentru cea greacă și unul pentru cea latină. Retorii greci, deși oameni cu nume cunoscute, chiar vestite ²⁾, nu par a fi avut o înrâurire mai adâncă asupra lui Marcus. Dimpotrivă cel latin, oratorul M. Cornelius Fronto își câștigă așa de trainic simpatia elevului său, încât acesta, de

¹⁾ Căci gramatica *putea* fi încă foarte bine predată tot de stoici, cari erau chiar mari teoreticiani ai ei. În cazul lui Marcus nu avem lămuriri mai de aproape asupra concepției despre lume a gramaticilor, cari l'au instruit.

²⁾ Vezi mai sus p.153 sq. și notele.

dragul profesorului, părù un timp a deveni necredincios filosofiei stoice. — Taina acestei șovăiri a lui Marcus trebuie căutată în caracterul profesorului său de retorică. Fronto nu se asemănă de fel cu ceilalți «oratori» ai vremii. Fără a fi stoic ¹⁾ — ba urà pe Seneca din toată inima ²⁾ — Fronto erà un om de o rară seriozitate morală: el își iubià arta sa din idealism și o apără cu patima sincerității; putuse să devie bogat și a murit sărac; la curte nu s'a grăbit niciodată să ia loc printre cei ce făceau anticameră; dimpotrivă, când erà vre-o recepție mai bucuros rămânea acasă, motivându-și lipsa cu vre-un acces de reumatism; favoarea, de care se bucurà pe lângă Pius și Marcus, n'a folosit-o pentru sine niciodată; iar când a avut vre-o rugăminte pentru alții, el n'a făcut decât să arăte meritele celui pentru care intervenea; din scrisorilor sale, — fără de care poate am avea azi o idee mai bună de el ca orator, fiind pus de cei vechi alătura de Cicero ³⁾, pe când acum,

1) Nu putem pe de altă parte afirma, numai după documentul, ce-l avem în scrisorile sale, *ad amicos* I 4, p. 176, — o călduroasă scrisoare de recomandare, a lui Fronto, pentru filosoful platonice Iulius Aquilinus, către un alt prieten, — că Fronto ar fi fost un adept al Academiei. Ce-i dreptul, admirația, cu care vorbește de Aquilinus, atât ca filosof cât și ca orator, dă de gândit, și nu e imposibil, ca legăturile acestuia cu Fronto să fi fost și de natură filosofic-dogmatică.

2) Vezi scrisoarea lui Fronto, *ad M. Anton. de orationibus*, p. 155 și 156; cf. p. 224 (*de feriis Alsicensibus*), unde Fronto se numește singur în glumă: «homo... multum facundus et Senecae Annaei sectator».

3) Vezi toate știrile antice asupra lui Fronto, strânse de Mai, în ed. lui Naber, proleg. p. XXXIV și urm.

citindu-i scrisorile, el ne apare ca un pedant admirator al celor «vechi», lipsit de gust și chiar de talent, — vedem în fine, pe de altă parte, ce *om* excelent și ce profesor demn a fost acest retor-ca-atâția-alții ai vremii sale ¹⁾. — Marcus se lăsă dară câștigat de căldura și sinceritatea magistrului său și, cu sârguința-i obicinuită, el deveni în scurtă vreme un bun orator — după placul lui Fronto ²⁾. Adică, nu ideile, ori argumentarea strânsă, ci vorbele și imaginile, εἰκόνας, precum le zice Fronto, fură preocuparea de căpetenie a discipolului întru eloquență: «tu știi să cauți cuvintele: știi, după ce le-ai găsit, să le așezi unde se cuvine; știi să le dai o culoare adevărată de vechime» ³⁾, îl laudă magistrul; iar în nenumărate alte locuri îl îndeamnă să caute, sau îl felicită că a găsit sinonime, archaisme, ori figuri retorice noi și ferice ⁴⁾. Nicăiri nu întâlnim, din partea lui Fronto, o idee mai înaltă: profesorul, și — prin el — școlarul, sânt

¹⁾ Gaston Boissier a dat în *Revue des deux Mondes* pe 1868, v. 74, p. 671—698 o caracteristică foarte nimerită a lui Fronto. Dimpotrivă portretul ce-l face el lui Marcus tânăr (după *Coresp.* cu Fronto) e lipsit de pătrundere și exagerat. Marcus nu-i pentru B. decât un simplu școlar silitor. Că B. nu era tocmai familiar cu izvoarele, când a scris articolul, dovedește și greșeala repetată, ce face, de a numi pe Pius «ginerele» lui Hadrian.

²⁾ Vezi *ad Anton. imp.* I 2, p. 96—7: «meministin eius orationis tuae quam vixdum pueritiam egressus in senatu habuisti? [cf. *ad M. Caes.* III 8 și V 1—4]».

³⁾ Fronto, *ad M. Anton. de eloquentia* 3, p. 152.

⁴⁾ Caracteristică e în această privință colecția de scrisori *ad M. Ant. de eloq.*, p. 139 sqq., *ad Anton. imp.* I 2, p. 95 sqq., și *ad M. Anton. de orationibus*, p. 155 sqq.

deopotrivă robii «ornamentului» și ai «pòmpei» ¹⁾). Și așa erau toți retorii vremii: «marii», «divinii» Polemon, Aristides, ori Herodes Atticus: din fericire, ori mai bine: din nenorocire, ni s'au păstrat destule discursuri de-ale lor, ca să putem vedea, cât de jos căzuse gustul artistic și priceperea estetică a timpului: ca niște principii trăiau acești declamatori seci, cari se lăsau plătiți pentru fiecare cuvântare ori convorbire cu sume fabuloase ²⁾). — Hadrian, Pius, Marcus, erau, și ei — fiii vremii lor: ei simțiau plăcere auzind discursurile sofiștilor; ba chiar îi admirau și nu odată Pius ori Marcus (Hadrian era prea mândru pentru aceasta) au socotit ca o favoare, să asiste la «producția» vre-unuia dintre negustorii aceștia de vorbe, — a căror înfumurare nu era întrecută decât de platitudinea gustului epocii ³⁾). — Și totuși, e de mirat, dar nu e mai puțin sigur întărit de izvoare: alătura de această falșitate în vorbă ⁴⁾ și în gustul

1) Cf. *ad M. Caes.* III 16 p. 54—5: «nunc nuper cœpisti legere *ornatas et pompaticas* orationes (ale sale, ale magistrului): *noli postulare statim eas imitari posse*»: cu timpul însă Fronto speră, că va ajunge și Marcus la aceeași artă! Pentru exercițiile retorice ale profesorului și școlarului, cf. mai sus, cap. II p. 48.

2) Vezi în această privință mai multe amănunte asupra sofiștilor din timpul lui Pius la Lacour-Gayet, p. 322 și urm.

3) Philostratos ne povestește în ale sale *Vitae Sophistarum* lucruri de un comic foarte înveselitor, dacă n'ar fi așa de rușinoase pentru vremea aceea, asupra oamenilor acestora, pe cari nepriceperea contemporanilor îi făcuse să uite cele mai elementare regule de măsură ori bunăcuviință, omenească. Cf. mai sus cap. II p. 64 și n. 1.

4) Scrisorile -- particulare doară și intime! — ale lui Fronto și Marcus sânt pline de expresii ciudat de nefirești.

artistic, dăinuia o rară sinceritate și simplitate în obiceiurile și relațiile personale ale membrilor casei împărătești deoparte, și ale profesorului favorit de retorică, Fronto, de alta.—Filosofii stoici, cari nu încetaseră — și după întărirea influenței lui Fronto — de a-l instrui pe Marcus, nu aveau desigur nimic de imputat școlarului lor din punctul de vedere al *vieții* lui; ba mai mult, el continua, deși nu așa de intenziv, a se ocupa și cu cititul de cărți filosofice, și nu odată vedem pe Fronto în corespondența sa silit de elev să-i răspundă cu vre-o aluzie, frază, ori citat filosofic. Astfel Marcus intrând în convalescență după o răceală gravă ¹⁾, îi scrie lui Fronto între altele și următoarea frază cu adevărat stoică: «Turpe alioqui fuerit diutius vitium corporis quam animi studium ad recipendam sanitatem posse durare», la care Fronto îi răspunde cu o scurtă parafrază aprobatoare a părerii lui Socrates: «doloribus ferme voluptates conexas esse» ²⁾. Cu alt prilej Fronto glumește numai, asupra stoicismului lui Marcus. Acesta îi scrisese, că ducându-se să se culce, a găsit în pat — în villa dela Lorium — un scorpion. Fronto mulțămind zeilor, că Marcus n'a pățit nimic, adaogă: «te certum habeo, *cum tua instituta reputo, haud perturbatum*: ego, quamlibet *vos sapientes me inrideatis*, consternatus equidem sum» ³⁾. Altădată însfârșit *Corespondența* lui Fronto ne lasă — și anume, precât se pare, chiar pentru timpul dintăi al instruirii lui Marcus — a privi încă

1) «Sane quidem quod ad vires adtinet, incipiunt redire: pectoris etiam dolor nullus residuus...».

2) *Ad M. Caes.* IV 8 și 9,—p. 71.

3) *Ibid.* V 9, p. 80.

mult mai adânc în relațiile spirituale dintre profesor și școlar. Anume, dintr'o scrisoare a lui Fronto, păstrată numai în parte, vedem că Marcus nu era mulțămît cu felul magistrului său de a înțelege oratoria : potrivit atât preceptelor stoice cât și propriei sale sincerități, Marcus dorià dela orator o expunere clară, neprefăcută, chiar dacã ar fi să supere un moment pe cel căruia i se adresează. Fronto îi răspunde, între altele, următoarele rânduri foarte caracteristice și pe care, pentru cunoașterea mai bună atât a profesorului cât și a școlarului, le citez textual : «[începutul scrisorii lipsește...] molliantur, atque ita efficacius sine ulla ad animos offensione audientium penetrent. *Haec sunt profecto quae tu putas obliqua et insincera et anxia et verae amicitiae minime adcommodata. At ego (Fronto !) sine istis artibus omnem orationem absurdam et agrestem et incognitam, denique inertem atque inutilem puto. Neque magis oratoribus arbitror necessaria eiusmodi artificia quam philosophis. (Așà darã Fronto renunță la punctul său de vedere și adoptă pe cel filosofic, al lui Marcus!). In ^{sc}ea re non oratorum domesticis, quod dicitur, testimoniis utar, set philosophorum eminentissimis, poetarum vetustissimis excellentissimisque, vitae denique cotidianae usu atque cultu, artiumque omnium experimentis. Quidnam igitur tibi videtur princeps ille sapientiae simul atque eloquentiae (adaogã Fronto, pentru cauza sa !) Socrates? huic enim primo ac potissimo testimonium aput te denunciavi ; eone usus genere dicendi, in quo nihil est oblicum, nihil interdum dissimulatum? (Și Fronto dă pilde : între altele și εἰρωνεία socratică !).. Neque deerat So-*

erati profecto gravitas aut vis, *quanta* ¹⁾ *cynicus Diogenes volgo saeviebat* (Fronto spune însfârșit clar, ce-l doare : că Marcus îl combate cu argumente cynico-stoice!) : sed vidit profecto ingenia partim hominum ac praecipue adulescentium *facilius comi adque adfabili oratione leniri quam acri violentaque superari.*»²⁾). Această scrisoare ne arată clar contrastul dintre concepțiile magistrului și ale discipolului. Că acest contrast nu apare mai des în scrisorile de pe vremea când Marcus era mai tânăr, e explicabil : Marcus era, precum am văzut, un suflet foarte delicat și nu voia să-i facă prea des supărare bunului Fronto cu filosofia sa ³⁾). Când însă principele ajunsese mai în vârstă ⁴⁾ și Fronto văzu că-l pierde definitiv, scrisorile acestuia pentru eloquentă, și împotriva filosofiei, capătă o energie aproape jig-nitoare pentru școlarul său ⁵⁾. — Istoricii dară, cari,

¹⁾ În original *quantum*, fără senz ; Orelli a propus *quanto* Haupt *quanta* ; eu adopt «lecțiunea» lui Haupt.

²⁾ *Ad M. Caes.* III 15, p. 52—3.

³⁾ Caracteristic e de pildă, că, după urcarea lui Marcus pe tron, el trebuind acum firește să ție o sumă de discursuri și să facă iar oratorie, lui Fronto i se pare că recunoaște în cuvântările împăratului propria-i eloquentă și se bucură așa de sincer și începe iar a-i da sfaturi (*ad Anton. imp.* I 2 p. 95 și urm.), încât vedem foarte clar, că Marcus niciodată nu i-a luat magistrului său total speranța de a-i face măcar cât decât onoare în specialitatea lui.

⁴⁾ Cam dela 25 de ani înainte; cf. Fronto, *ad M. Caes.*, IV 13 p. 75, *confesiunea lui Marcus*, că nu reușește să devie bun retor și-l interesează mai mult filosofia, și *ad M. Anton. de eloq.*, p. 150, unde Fronto e nevoit să recunoască, că elevul său «...laboris taedio defessus eloquentiae studium reliquisse, ad philosophiam devertisse...».

⁵⁾ Vezi scrisorile lui Fronto *de eloquentia* și *de orationibus passim*.

ca Boissier¹⁾, au trecut cu ușurință peste documente așa de hotărâtoare ca scrisorile mai sus citate, și au descris pe Marcus, în vremea instruirii lui de către Fronto, ca pe un școlar fără voință, din care profesorii puteau face ce voiau, s'au înșelat pe sine și au nedreptățit pe Marcus. — Că în lupta ce se dedea în sufletul lui Marcus între retorică și filosofie, au intervenit *personal*, și filosofii, prin susținerea orală, convingătoare, a principiilor de simplitate și sinceritate, ce erau de altfel inerente naturei lui Marcus, e firesc și omenește explicabil: și ei erau tot așa de adânc convinși, ca și Fronto, că un spirit așa de ales ca al principelui moștenitor trebuia câștigat pentru cauza lor. Însuși Marcus accentuează în *Commentariile* sale²⁾ rolul acesta direct avut de stoicul Rusticus, în definitiva sa trecere la doctrina Porticului: «... el m'a învățat să evit căile false ale sofistilor... după sfatul lui m'am lăsat de retorică și de poetică și de vorbitul frumos;... el m'a sfătuit să-mi scriu scrisorile foarte simplu, așa cum a scris el una din Sinuessa mamei mele (Rusticus deci îi dădea oarecum chiar modele retorice, împotriva celor ale lui Fronto)..». Însfârșit Rusticus i-a făcut cunoscut pe Epictet. — Dar nu e mai puțin sigur, că și în tot timpul cât Marcus fu în «clasa de retorică», el nu se putu niciodată împacă cu felul fals, nefiresc, al eloquenței aceluia timp. Ceea ce o lipsă de înțelegere estetică, oarecum inerentă acelei vremi, îl opriă de a găsi ca nevrednic de o simpatie mai nobile,

1) În *Revue des deux Mondes*, l. c.

2) I 7.

fu în cele din urmă totuși respins de firea sa profund etică, pentru neadevărul și deci «imoralitatea» concepției sofistice despre lume. Scrisorile, chiar în detaliu mai sus citate, ne-au dovedit în chip neîndoios, că sămânța aruncată în sufletul lui Marcus de primii săi instructori stoici căzuse pe un teren favorabil și deși încet și împiedecată de cauze externe, ea totuși se prinse, creșcu și rodì. — Ce-i dreptul, sinceritatea, simplitatea și naturaleta lui Marcus își găsisse în firea înrudită a împăratului Pius cel mai trainic sprijin; căci, trebuie adăogat numai decât, că filosofii nu erau nici ei mai puțin zeloși ca Fronto, în direcția opusă. O anecdotă în această privință, relatată de *Vita Pii*, ne arată în cea mai frumoasă lumină pe fiu și pe tată, dovedind încăodată că oamenii aceștia excelenți stăteau cu mult mai pre sus de ceata «înțelepților» de o culoare ori alta, ai vremii lor: murindu-i lui Marcus profesorul său Apollonius, el plânse, față fiind și alți «filosofi»: aceștia îl făcură numaidecât atent asupra acestei «ostentațiuni a pietății», dar Pius interveni cu aceste frumoase cuvinte: «dați-i voe să fie și el om: căci nici filosofia, nici imperiul, nu ne ia sentimentul» ¹⁾.

Așa creșcu Marcus, între înrâuririle contradictorii ale celor două concepții opuse de viață: cea a filozofilor și cea a retorilor. Dar spiritul lui puternic birui nesinceritatea și zădărnicia și, și cu ajutorul filozofilor — care însă e mult mai puțin însemnat decât ar reeși din confesiunea sa scrisă ca o umilință curat creștină la începutul *Commentariilor* sale — el, mai

¹⁾ *Vita Pii* 10. 5.

înainte de toate prin propria-i nobleță spirituală, se ridică la acea perfecțiune omenească, pe care dânsul, în modestia sa, nu îndrăzniă a o crede ajunsă ¹⁾, pe care însă noi azi, tocmai în persoana bunului împărat o privim ca întruchipată, spre vecinic exemplu despre originea divină a genului uman.

* * *

După ce am văzut acum, care eră caracterul și ce fel fù educația lui Marcus, să urmărim mai de aproape *stoicismul* său : adică, să cercetăm, pe deo-parte, întrucât filosofia stoică îi ajută lui Marcus la desăvârșirea sa sufletească, iar pe de alta, ce aspect luă însăși doctrina stoică după ce trecu prin sufletul împăratului filosof.

Neamul omenesc are două feluri de «genii bune» : pe cele luptătoare : «eroii» faptelor și ai gândirilor, și pe cele rezignate : «martirii». Primii ne înalță prin pilda urmării energice a unui ideal, cei de-ai doilea prin blândeța lor constantă în suferința pentru un ideal. Partea comună eroilor și martirilor e statornicia. Partea deosebitoare e reflecțiunea morală. Eroii sânt statornic combativi, sfinții sânt statornic reflexivi ²⁾. De aici urmează și acțiunea unora și neacțiunea celorlalți. Întrâurirea exercitată de eroi pleacă dela *faptele* lor, dimpotrivă cea a martirilor numai dela pilda *vieții* lor : ambele întrâuriri : prima mai mult de ordin intelectual, a doua mai mult de ordin moral,

1) *Comment.*, I 17.

2) Eventualele trepte intermediare între eroi și sfinți nu clatină adevărul de ordin general al acestei afirmări.

sânt totuși numai *indirect* folosite de omenire : căci *fapta* eroilor, ca și *viața* sfinților, e în ea însăși inimitabilă. *Natura* uneia ca și a alteia e însă adânc omenească: ea constă în convingerea despre imutabilitatea conceptelor eterne și universale despre *adevăr* și *bine*. De aceea în *natura* lor *faptele* eroilor și *viețile* martirilor sânt accesibile la imitare și astfel dară *deopotrivă* de binefăcătoare pentru desăvârșirea spirituală a genului uman.

Marcus aveà, precum am văzut, un temperament reflexiv, nu combativ. Tendința organică a vieții sale sufletești e retragerea în sine însuși, evitarea luptelor cu aproapele, desăvârșirea propriului eu întru liniștea și pacea deplină a spiritului. Filosofia stoică, prin etica ei a toate stăpânitoare îi e oarecum crescută din suflet: dimpotrivă o viitoare activitate politică, în calitatea cea mai primejdioasă cu putință, de împărat al Romei, e pentru Marcus o perspectivă cu totul nesimpatică. De aceea încă târziu după urcarea sa pe tron, când *obicinuința* cu domnia ar fi trebuit să-l facă mai nesimțitor față de acel contrast, el totuși scrie : «dacă ai aveà dintr'odată atât o mamă vitregă cât și una adevărată, ai cinsti-o de sigur pe cea dintâi, dar totuși în totdeauna te-ai refugia la mama cea bună. Așa îți sânt însă ție acum curtea și filosofia : oprește-te dar totdeauna la cea de-a doua și întremează-te la ea : prin ea îți va deveni și viața dela curte suportabilă și și tu însuși vei deveni suportabil la curtea ta» ¹⁾. — Totuși Marcus nu se socotește pe sine însuși drept un «filosof», ci amintind

¹⁾ *Comment.*, VI 12.

că și situația sa socială îl împiedică de a deveni aceea ce au fost adevărații filosofi, el își pune ca țel mai «modest» al silințelor sale spre virtute «viața potrivit naturii», adică desăvârșirea sa sufletească în doctrina stoică ¹⁾. Și cu acest prilej el face aluzie atât la partea nefilosofică a educației sale, cât și la lupta sa intimă pentru ajungerea la o convingere despre rostul și misiunea vieții: «ai încercat atâtea, rătăcind între atâtea obiecte: nicăiri totuși n'ai găsit fericirea vieții: nici în silogisme, nici în bogăție, nici în glorie, nici în plăcerea simțurilor: nicăiri. Unde e deci? În a a face aceea ce cere natura omenească. Și cum vei face aceasta? Dacă vei aveâ principii, din care să decurgă atât înclinările cât și faptele tale. Și ce fel de principii sânt acestea? Acele ce privesc bunurile și relele: după care nimic nu e bun pentru om, dacă nu-l face drept, cumpănit, bărbat, liberal, și nimic rău, ce nu pricinuește contrarul celor spuse» ²⁾. În împlinirea *datoriilor* sale față de zei și de oameni are Marcus a găsi *pacea*: «păzește-te să nu te cezarizezi ³⁾, să nu te colorezi astfel: căci se întâmplă ușor. Păstrează-te dară simplu, bun, curat, serios, neîmpodobit, iubitor de dreptate, pios, binevoitor, iubitor, statornic în împlinirea datoriilor tale. *Luptă-te, ca*

¹⁾ *Ibid.*, VIII 1.

²⁾ VIII 1. Tot așa rezumă și Tacitus, *Hist.* IV 5 filosofia stoică: «...doctores sapientiae secutus est (Helvidius Priscus), qui sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia, potentiam nobilitatem ceteraque *extra animum* neque bonis neque malis adnumerant».

³⁾ Marcus înțelege prin acest cuvânt special al său (ἀποκαταρτισθησῶν) *domnia tiranică*.

să rămâi așa, cum a voit filosofia să te formeze. Onorează pe zei, salvează pe oameni. Scurtă e viața, și existența pământească nu dă decât un singur rod: dispoziția sfântă a sufletului și faptele de folos public. Arată-te în toate discipolul lui Antoninus (Pius):... și dea zeii ca și ție să-ți sosiască ceasul din urmă având o conștiință tot așa de împăcată ca dânsul»¹⁾. — Stoicismul îl învăță pe Marcus, că «sufletul rațional» nu pune nimic mai pe sus de sine²⁾: căci perfecțiunea internă e izvorul tuturor gândurilor și faptelor bune. Cel ce tinde dară spre virtute trebuie să se întrebe în fiecare clipă, dacă viața sa e conformă naturei, adică rațiunii supreme sădite în sufletul său: propriul examen de conștiință e o datorie de fiecare zi și ceas. Din această *poruncă* stoică decurse pentru Marcus pe deoparte o completare — până la refacere, din proprie inițiativă — a educației sale filosofice, iar pe de alta o asprime din ce în ce mai mare cu sine însuși și cu viața sa externă.

Autoeducația lui Marcus constă *deopotrivă* în cetire, ca și în reflexiunea asupra lumii: *Commentariile* sale ne dau la fiecare pas dovada, că Marcus, cu toate sfaturile, ce din când în când și-a dat, de a nu mai ceti, ci a se mulțami cu urmărirea în natură a ordinei și providenței universale³⁾, — el a rămas totuși un cetitor asiduu⁴⁾, făcându-și însemnări și extrase⁵⁾ nu numai din filosofi, ci și din poeți. Ce-i

1) VI 30.

2) XI 1.

3) II 3.

4) Cf. III 14, V 5, VIII 8, etc.

5) Multe păstrate în *Commentarii* (mai ales în cartea VII):

dreptul, el însuși — ca om matur — a pus, precum eră și firese, recunoașterea voinței supreme, așa cum ea se manifestă în fiecare atom al universului, mai presus de orice alt mijloc de desăvârșire a sufletului ¹⁾. Dar alătura de cunoștința lumii el a știut să prețuiască mai mult ca oricare altul cunoștința filosofiei: «filosofia mă învață», — e o recunoaștere, ce ne întimpină des în *Commentarii*, fie textual exprimată ²⁾, fie numai subînțeleasă ³⁾.

Nu numai cultura filosofică, dar, putem zice, întreaga cultură literară a lui Marcus în epoca maturității sale, — eră greacă. Tot ce cunoscuse el din literatura latină pe vremea studiilor sale de retorică, supt Fronto, el pare a fi evitat apoi de a-și mai re-împrospăta ori, cumva, întregi ⁴⁾. Nici măcar pe Seneca, într'un fel, întemeietorul Stoicismului roman, nu-l găsim citat în *Commentarii*. Marcus se îndreptă cu totul spre primele izvoare ale înțelepciunii (în filosofie, ca și în poezie: unde el căută tot filosofia, iar nu arta) și astfel aproape fără voe el trebui să lase în deplină părăsire literatura latină. Când apoi

asupra lecturilor, însemnărilor și extraselor sale, Marcus se exprimă apriat în cap. 14 din cartea a III a *Commentariilor*.

¹⁾ IX 29, unde Marcus întreabă expres despre Alexandru cel Mare, Filip și Demetrios din Phaleron, dacă au fost mai înainte de toate propriii lor educatori, căutând a cunoaște voința universală.

²⁾ VI 12, IX 29, etc.

³⁾ Mai în fiecare capitol teoretic.

⁴⁾ Cf. în privința scriitorilor de predilecție ai lui Marcus în tinereța sa (Cato, Cicero: scrisorile, și în general literatura veche republicană) indicele de autori la ed. Naber a *Correspondenței* lui Fronto.

își scrisese *Commentariile*, Marcus fu nevoit să le scrie pe grecește, căci în această limbă nu numai citise, ci și gândise, tot ceea ce avea el de spus despre «lucrurile divine și umane»: nu din «poză» deci, și nici din vanitatea de a fi citit de Greci ¹⁾, jumătatea — intelectual — cea mai nobilă a luraii antice, ci pentru că-și făcuse întreaga cultură filosofică pe grecește, scrisese Împăratul *Commentariile* în această limbă: pe latinește — precum am văzut și mai sus, cu alt prilej — de sigur nu și-ar fi găsit cuvintele și ar fi fost nedibaciu și fals în expresie. — Marcus nu cunoștea numai întreaga filosofie stoică, începând dela Zenon, ci toată filosofia greacă: el spune chiar odată, citând pe Epicur și luându-și-l ca pildă pentru liniștea sufletească și tăcerea în dureri și boale, și aceste cuvinte de generalizare: întreaga filosofie — adică toate școlile filosofice — au acest principiu comun, că la toate întâmplările posibile nu trebuie să-i devenim necredincioși, ci evitând vorba zadarnică și neînțeleaptă a mulțimei, să ne căutăm leacul tot în activitatea potrivită învățăturilor filosofice ²⁾.

1) Cum crede H. Schiller, *röm. Kaiserzeit*, I 2, p. 694, — care în general judecă pe Marcus dintr'un punct de vedere foarte strâmt și puțin generos.

2) IX 41. — Că Marcus purtă un egal interes tuturor școlilor filosofice, dovedește și fondarea de către dânsul a catedrelor oficiale — plătite de stat — de filosofie platonice, stoică, peripatetică și epicureică la «Universitatea» din Atena (cf. Cassius Dio LXXI 31; Philostr. *vit. soph.* II 2; Lucian. *Eunuch.* 3; vezi și Renan, *Marc-Aurèle* p. 37). Dar și în general el ocroti cultura greacă arătând cea mai mare bunăvoință tuturor sofistilor de frunte ai vremii sale: Herodes, Polemon, Aristides, Hermogenes și ceilalți (cf. Philostr., *v.*

Marcus cunoaște și citează, în afară de Stoici ¹⁾, mai ales pe Socrates ²⁾, socotindu-l, alături de Heraclit și Pythagoras ³⁾, ca pe unul dintre cei mai mari cugetători ai omenirii; dar și Platon ocupă un loc foarte respectabil printre maștrii Împăratului ⁴⁾; un rol excepțional are însă Heraclit, care nu numai e des citat împreună cu toți Ephesiii ⁵⁾, dar aproape colorează în chip particular întreaga filosofie a lui Marcus, prin al său πάντα ῥεῖν εἶναι δὲ παγίως οὐθέν. În scurt nu lipsește nici unul dintre marii filosofi greci ⁶⁾, dinainte ori

soph. I 25; II 1, 21 sqq.; II 2; II 5, 3; II 7; II 9, 2 sqq.; II 10, 7, — etc.). Acest lucru e cu atât mai vrednic de luare aminte la Marcus, cu cât Împăratul, precum am văzut mai sus, nu aprobă felul strălucitor, dar lipsit de un cuprins sănătos, al sofisticeii grece din așa zisa «Renaștere»: dacă totuși el îi ocroti, aceasta arată imparțialitatea sa față de toate direcțiile culturale ale epocii și conservatismul său, chiar în această direcție a politicei predecesorilor săi. Vezi asupra favoarei de care se bucurau sofistii pe lângă împărați frumoasa carte a lui Erwin Rohde, *der griechische Roman, passim*; apoi deja citatele scrieri: W. Schmid, *die griech. Renaissance in der Römerzeit* și Ed. Norden, *die antike Kunstprosa*

1) În special Epictet, maestrul său IV 41, VII 19, XI 34 36; τὰ Ἐπικτήτεια ὑπομνήματα I 7.

2) VII 19; XI 23, 25, 28, 39.

3) VI 47.

4) Vezi VII 35, 44 și urm.; IX 29; X 23. Ce-i dreptul, mai ales cu opera sa despre *Stat.*

5) VI 47, XI 26, etc.

6) Că Aristoteles, ori alții, nu-s citați, e numai o întâmplare și nici de cum o dovadă că Marcus nu i-a cunoscut: dimpotrivă faptul, că a cunoscut pe alții mult mai puțin însemnați, ne arată, că el n'a uitat nici pe unul dintre maștrii înțelepciunii grecești. De altfel Marcus însuși ne spune în

de după Socrates: Pythagoras¹⁾ și Pythagoreii²⁾, Empedocles³⁾, Democrit⁴⁾, Antisthenes, fondatorul școalei cynice și astfel, indirect, și părintele Stoicismului⁵⁾, și în fine Epicur⁶⁾, pe care Marcus îl admiră pentru virtuțile sale personale, cu urmașii săi⁷⁾, pe cari el firește îi combate, fiind cu totul nevrednici — mai ales din punctul de vedere stoic — de excelentul lor maestru. — Dintre marii poeți greci Marcus citează în special pe Homer (fără a-l numi)⁸⁾ pe Hesiod⁹⁾, pe Sophocles¹⁰⁾, pe Euripides — adesea¹¹⁾, pe Aristophanes¹²⁾ și pe Aesop¹³⁾. Mai ales cu prilejul citării lui Sophocles, putem vedea din privirea istoric-etică, ce o aruncă Marcus asupra întregii dezvoltări a dramei grecești, că el citia pe poeți tot numai pentru înțelepciunea morală din operele lor. El chiar pune expres întrebarea: ce scop are drama, dacă nu ne dă și adevăruri folositoare

Commentarii, III 14, că însemnările și extrasele făcute în cursul lecturilor sale erau așa de numeroase, încât el nici nu mai nădăjduia acum să poată trece încă odată prin ele.

1) VI 47.

2) XI 27.

3) XII 3.

4) III 3.

5) VII 36.

6) VII 64 și IX 41.

7) XII 34.

8) Versuri; X 34, XI 31 și în alte locuri.

9) V 33, XI 32.

10) XI 6.

11) VII 38—40, 50—51; X 21.

12) VII 42.

13) XI 22. — Din VI 47 se vede că Marcus a citit și pe satiricul Menippos și mulți alții.

pentru viață ? ¹⁾. În alt loc împăratul arătând că arta nu stă mai presus de natură, ci e numai imitarea ei dibace, recunoaște iarăși meritele ei pentru înțelegerea naturei. — Pentru artele plastice Marcus, ce-i dreptul, nu pare a fi avut vre-o înclinare deosebită ²⁾: aceasta e însă de pus în legătură atât cu temperamentul său speculativ, care nu găsea nici-o hrană în arta plastică, «*neexpresivă*», a anticilor, cât și cu tendința austeră stoică, dușmană pòmpei și podoabelor externe. — Totuși «tendenționismul» său în artă n'are nimic de-a face cu ceea ce numim noi astăzi în acest chip: Marcus nu cere artei ceva strein de ea: anticii n'au înțeles niciodată arta ca simplă tehnică, ce la un moment dat are a fi aplicată la un subiect *social*: arta antică e *organic* filosofică, ori, în general, religioasă: adevărurile vecinice exprimate în ea iau în chip firesc și o înfățișare filosofică: aceea ce face genialitatea lui Dante, Michelangelo, Lionardo, Shakespeare ori Goethe, adică adâncă lor pătrundere în tainele sufletului omenesc și redarea *înțelegerei* lui într'o *formă etern valabilă* ³⁾, — e și caracteristica fundamentală a artei și în special a dramei clasice antice. «Tendenționismul» anticilor ar fi dară de înțeles astfel: artistului,

¹⁾ XI 6.

²⁾ Cel puțin el nu citează printre mulții oameni mari, numiți în *Commentarii*, nici un sculptor, pictor ori arhitect (cf. de pildă colecția enciclopedică de oameni mari din VI 47).

³⁾ Caracteristica geniului e privirea filosofică asupra lumii: «fiece faptă genială e o nouă asociație de idei»; geniul stabilește «punți noi între vechi căi de gândire»; *forma* artistică *genială* e de acêea eternă, pentrucă e expresia clară și adecuată a unor *gândiri eterne*.

i se lasă deplină libertate, atât în alegerea cât și în tratarea subiectului ¹⁾; ceea ce i se cere, și anume, indirect, numai ca o condițiune de succes, e ca opera sa să aibă și o înaltă valoare morală. În această singură, dar capitală cerință constă însă tocmai idealismul, ne-întrecut încă până azi, al întregii arte grecești «*clasice*».

Al doilea și cel mai însemnat factor de autoeducație fu pentru Marcus studiul lumii înconjurătoare în relațiile acesteia cu viața individuală. În această privință am văzut deja mai sus, cât de devreme fu îndreptată atenția principelui asupra vieții sufletești a aproapelui, și la ce fineță a observației ajunse el apoi în cursul vremii. În tinerețea sa Marcus avu — ce-i dreptul — numai familia și cercul profesorilor și prietenilor, unde putea «lua pilde» ori exercita virtuțile sociale stoice. Restrângerea câmpului său de activitate îi ajută însă la aprofundarea darului său de observație.

Orice examinare a vieții noastre sufletești pornește, în general, nu dela o teorie abstractă, ci dela comparația acestei vieți cu cea a aproapelui, — și invers; unitatea de măsură și control e firește în ambele cazuri numai propriul nostru suflet. Marcus nu făcu decât să aplice această lege comună a vieții etico-sociale, atunci când începù a-și căută greșelile și virtuțile oglindindu-se în viața sufletească a celor ce-l înconjurau. În acest chip el găsi: că bunătatea, mo-

¹⁾ Dovadă în special subiectele tragicilor și în general «temele» operelor de artă antice, absolut nelegate de realitatea problemelor... *economice* (!) ale vremii.

destia și iubirea sa de adevăr sânt calități ce trebuie păstrate cu sfințenie; că în simplitate, liniște, seriozitate, statornicie și pietate el are încă a învăța dela mama sa bună și dela tatăl său adoptiv; că nobleța umană n'are deaface cu pompa, precum gravitatea n'are nevoie de asprime ori de mândrie disprețuitoare; că delicateța, recunoștința și devotamentul se întâlnesc rar, dar tocmai de aceea sânt neprețuite; că sinceritatea e o însușire esențială pentru viața morală-socială, iar cel ce o are, merită iertarea noastră de ori-ce greșeli; că răbdarea, stăpânirea de sine, cântărirea judecăței și felul liber de a gândi sânt calități, pe care nu numai stoicul, dar orice om așezat și măsurat trebuie să le aibă; că însfârșit examenul regulat de conștiință, formarea caracterului și — coroana întregii înțelepciuni — «viața potrivit naturei» sânt învățături, pentru care el nici odată nu va fi mulțămît în deajuns profesorilor, cari l'au făcut și prin pilda vieții proprii cunoscut cu ele ¹⁾. — În viața curtenilor lui Pius, Marcus avu dimpotrivă de observat nenumărate păcate omenești: lingușirea, prefăcătoria, minciuna, lauda deșeartă, calomnia, delațiunea. Stoicismul îl învăță, să întimpine cu fermitate toate atacurile venite din acea parte: să nu se încreadă aparențelor drepte și cinstite ale vorbelor ori faptelor acelor înșelători: e probabil, totuși, că, precum Pius, așa și Marcus, cu spiritul său rezervat, modest, iubitor de adevăr și dreptate, nu s'ar fi lăsat prea ușor cucerit de ispititori. În altă direcție îi eră în adevăr indispensabilă învățătura stoică:

¹⁾ *Commentarii*, cartea I.

împotriva prietenilor. Profesorii lui Marcus erau și ei oameni: înclinați spre mândrie, ambiție și vanitate. Educația principelui moștenitor nu le erà o misiune, ci o funcțiune. Și anume o funcțiune împodobită cu onoruri numeroase și — față de excelența elevului — cu satisfaceri moral-egoiste adânc simțite. Între reprezentanții diferitelor concepții despre educație am văzut, că se dădea o luptă aprigă tocmai la curtea lui Pius și cu prilejul educației lui Marcus: rivalitățile de ordin teoretic se traduceau firește și în rivalități personale: ba mai mult, chiar în sânul aceleiași discipline, în retorică, Fronto și Herodes nu se înțelegeau: și *elevul trebuià să caute a-i împăcà* ¹⁾. Neînțelegerile acestea dintre învățători aveau ca efect încercarea fiecăruia din ei, de a cuceri pentru sine — personal — pe elev: prin încurajări și laude nemeritate. Instinctul său de măsură și modestie îi spunea lui Marcus, că în lauda profesorilor nu e totul *adevărat*: și inima sa se închidea atunci și mai mult: dacă nici acești prieteni nu-i spuneau adevărul, unde aveà a-l mai nădăjdui? Stoicismul îi fu ca ochiul de apă călătorului în pustie: în sine însuși, în geniul bun, *ὁ δάμιον*, care ne-a fost dăruit fiecăruia de rațiunea supremă, se află măsura a toate. Și tot ce erà în Stoicism înrudit cu natura intimă a principelui fu fără întârziere primit cu ardoare de acesta și prefăcut în viață din viața sa: el exaltă atunci recunoștința, devotamentul, blândeța și modestia sa organică, până la perfecta renunțare de sine.

¹⁾ Vezi *corespondența* lui Fronto, *passim* (cf. tabla numerelor).

Scopul vieții sale îi deveniă prin Stoicism clar: desăvârșirea întru virtute a propriului suflet, iubirea, iertarea și jertfa față de aproapele.

Retragerea rezignată în sine însuși în urma experienței dureroase, făcute chiar în cercul celor mai buni ¹⁾, dintre cei ce-l încunjurau, fu astfel alinată de cunoașterea de aproape a filosofiei și îndeletnicirea cu reflexiunea asupra lumii și vieții. — «Ai îndurat nenumărate necazuri și dureri, *pentru că nu te-ai mulțămît cu rațiunea ta, care lucra potrivit naturei* ei: acum fie-ți destul, nu o mai întrebuița rău» ²⁾: așa caracterizează Împăratul îndelungata luptă a sufletului său cu înrâuririle externe. Iar la începutul cărții a zecea a *Commentariilor* el exclamă: «O suflete al meu, când vei deveni tu oare însfârșit bun și curat și în înțelegere cu tine însuși...?». Pe calea spre suprema virtute Marcus întâlnește mereu piedici în toanele incalculabile ale soartei și în prefăcătoria fără sfârșit a oamenilor. El vrea să rămâe liniștit, neatins de durerea ori bucuria pământească ³⁾, cu singura ocupație și mulțămire a împlinirii *datoriei* față de geniul său, pe care trebuie să-l păstreze curat și divin, cum l'a primit dela zei, și față de oameni, pe cari, după puterile sale, trebuie să-i ajute pe calea virtuții. Încolo, el nu trebuie să se lase influențat de nimeni și de nimic⁴⁾: părerile altora sânt fum

¹⁾ Cf. *Comment.*, I 16: «filosofi adevărați» și filosofi de formă; 17: mulțămire zeilor, că, față de înclinarea sa spre speculația filosofică «n'a căzut în mâinile sofistilor».

²⁾ IX 26.

³⁾ Cf. *v. Marci* 16, 5.

⁴⁾ *Comment.*, V 3.

și praf¹⁾ : în afară de propria conștiință și acțiunea ei, nimic nu e sigur : atunci când vezi, ce imensă e falșitatea și prefăcătoria omenească, ce te poate asigura, că de pildă Telauges²⁾ n'a avut un caracter mai nobil decât Socrates³⁾, ori dacă măriniția lui Phokion⁴⁾ n'a fost simulată ?⁵⁾. — Acest scepticism — intermitent ! — al lui Marcus erà urmare a deselor săle crize sufletești în lupta cu slăbiciunea sa omenească, pe care stoicismul îl învăța să o biruiască definitiv, dacă vrea să ajungă la liniștea înțeleptului. Îndemându-se odată iarăși, pentru a multa oară, să suporte cu liniște nenorocirile ce-l loviau — ca om și ca împărat — așa de crud și neîntrerupt, el zice : «Nu i se întâmplă nimănui nimic, ce el n'ar putea prin natura sa, să și îndure. Aceleași nenorociri i se întâmplă și altuia, și fie că nu-și dă seama, ce i s'a întâmplat, fie că vrea să-și arate cu acest prilej înălțimea spiritului său, el e calm și rămâne neatins. *E îngrozitor dară, ca ignoranța și vanitatea să fie mai tari decât înțelegerea*»⁶⁾. Și aceste lupte și încercări, Marcus le ascunde cu grijă în adâncul sufletului său: viața l'a învățat, că cei dimprejurul său, chiar de l'ar înțelege, tot nu-i pot fi de ajutor în suferința

1) *Ibid*, II 6, 8, 9 ; IV 18, etc.

2) Fiul lui Pythagoras.

3) Din p. d. v. stoic : dreptate față de oameni ; pietate față de zei ; înălțare față de păcatele și slăbiciunile vieții : VII 66.

4) Lasă, la executarea sa prin otravă, vorbă fiului său, să nu caute răzbunare.

5) XI 13.

6) V 18

sa : dimpotrivă i-ar profana-o numai, prin curiozitatea lor brutală și compătimirea lor jignitoare. «Retrage-te în tine însuși...» ¹⁾. «Nimeni să nu audă dela tine vre-o plângere asupra vieții de curte ori asupra propriei tale vieți» ²⁾; iar fața sa să nu exprime mai mult decât reflecțiunea și cinstea intimă: «o față mânioasă e ceva cu totul împotriva naturei» ³⁾. În liniște să ducă la bun sfârșit lupta din lăuntrul său, și în seninătate să cultive relațiile necesare cu aproapele.

«Eu nu sânt vrednic să mă întristez pe mine însumi : căci nici eu n'am întristat cu voia niciodată pe un altul»⁴⁾, își zice ocazional Împăratul mângâindu-și singur sufletul său înclinat spre melancolie. Căci, «de ce să poată niște spirite rude și inculte neliniști un spirit cult și înțelept? Ce e însă un suflet cult și înțelept? Acel care cunoaște origina și scopul lucrurilor și Spiritul (τὸν λόγον), care pătrunde întreaga lume (ὅσῳτις) și care conduce universul (τὸ πᾶν) în toată eternitatea după perioade hotărâte» ⁵⁾. Și altădată, gândindu-se de sigur mai ales la păcatele fratelui, soției și fiului său⁶⁾, el scrisese : «Ce crud e, de a nu

¹⁾ VII 28.

²⁾ VIII 9.

³⁾ VII 60 și 24. — Cf. *v. Marci* 16, 5; «erat enim ipse tantae tranquillitatis ut vultum numquam mutaverit maerore vel gaudio».

⁴⁾ VIII 42.

⁵⁾ V 32.

⁶⁾ Verus era pătimaș, desfrânat (cf. Fronto *ad Verum imp.* II 6 p. 133) și incapabil pentru domnie: deja pe drumul spre Orient, unde fusese trimis de Marcus și de Senat împotriva Parthilor (v. asupra războiului parthic dissert. lui

îngădui oamenilor să tindă spre aceea ce li se pare lor potrivit și folositor! Și totuși tu, oarecum, nu le

Napp, *de rebus imp. M. Aur. Anton. in oriente gestis*, Bonn 1879), el căzu bolnav la Canusium din pricina exceselor (Fronto, *l. c.*, și *v. Marci* 8, 10—11; *v. Veri* 6, 7); apoi, însă-nătoșindu-se, nu se grăbi de fel cu călătoria: pe când în Orient provinciile erau devastate de dușmanii biruitori (cf. pentru aceasta și citatele următoare; Cassius Dio LXXI 2, 1 sqq.), el vână în Apulia și se preumbla cu muzică, pe mare, la Corint și Atena, ori pierdea vremea în desfrâu prin porturile mari ale Asiei, Pamfiliei ori Ciliciei, (*v. Veri* 6, 9); ajuns în Siria, el se așeză pe petreceri în Antiochia, lăsând războiul pe seama generalilor (Staius Priscus, Avidius Cassius, Martius Verus și alții), așa în cât, în cele din urmă tot Marcus trebui, din Roma, să poarte și grija expediției din Răsărit (*v. Marci* 8, 12 sqq.). Întorcându-se din Asia Verus începu a pierde chiar respectul ce-l mai avea pentru Marcus, înconjurându-se cu liberti, histrioni, muzicanți, bufoni și alte specii de reprezentanți ai desfrâului oriental (cf. *v. Veri* 8, 6—11) și neglijând cu totul sfaturile fratelui său, el se lăsă definitiv în voia patimelor sale. Marcus fu atunci nevoit să-l poarte mereu cu sine, ca pe un bolnav: astfel când izbucni războiul la granița de Nord a imperiului — în 167— Verus fu luat mai mult cu de-a sila de fratele său în expediție: ceea ce nu împiedecă însă pe Verus de a se ținea și mai departe de petreceri; dar acestea îi puseră în curând capăt vieții, în 169, printr'un atac de apoplexie (*v. Veri* 9, 7—11).

În ce privește pe Faustina, soția sa, ea era o femeie frumoasă (așa ne-o arată busturile și monetele cu chipul ei: cf. J. J. Bernoulli, *römische Ikonographie*, partea a II-a, vol. 2) și, precum spune însuși Marcus în *Commentarii*, I 17, de un caracter plăcut, devotat și simplu. Că în primii ani ai căsătoriei el a și trăit fericit cu ea, ne arată corespondența lui Marcus cu Fronto. (O bună descriere a vieții de familie a lui Marcus, pe vremea când trăia încă Pius, se poate găsi la Boissier în *Revue des deux Mondes*, 1868, 74, art. cit. p.

permiți să facă acest lucru, atunci când te iriți, că greșesc. Căci ei se lasă pretutindeni furați spre păcat

680). Totuși izvoarele antice sânt de acord în a ne descrie pe soția lui Marcus ca pe o femeie ușuratecă, lipsită de orice dragoste și înțelegere mai adâncă pentru bărbatul ei, gata chiar a-l înșela, dacă plăcerea ori nevoia ar fi silit-o: *vita Marci*, c. 19 (Commodus ar fi fost rodul dragostei ei cu un gladiator); c. 24—25 (Faustina e învinuită de trădare al soțului ei slab și bolnav, prin îndemnarea energicului general Avidius Cassius la răscoală; aceeași știre și la Cassius Dio LXX—și în *vita Avidii Cassii* 7, 1 și *passim*); c. 29 (adulteriile Faustinei). *Vita Marci*, c. 29, dă chiar numele a patru amanți ai Faustinei, cari ar fi fost știuți de toată lumea, și numele lor spuse și lui Marcus de bufonii curții: și biografia Împăratului adaogă, că acesta deși știă tot, s'ar fi făcut a nu vedea nimic, ba chiar a înaintat în onoruri pe cei ce treceau drept iubiți ai Faustinei. — Toate aceste știri fantastice sânt firește opera cunoscutei cronici-scandaloase, care ne întimpină la fiecare pas în «Istoria Augustă», turburând cu știrile ei «senzaționale» mersul regulat al celui alt izvor principal, acesta excelent, care povestește scurt și precis, cu o rară exactitate, viața și faptele propriu zise ale împăraților dela Hadrian înainte. — Cu toate acestea nu e mai puțin sigur, că numai nepotrivirea de caracter între Marcus și Commodus n'ar fi fost în nici un caz în stare să nască o astfel de legendă calomnioasă cu privire la Faustina. (Însuși Iulian în *Caesares* îi impută lui Marcus—singura imputare ce are a o face *eroului* său — că a consacrat pe Faustina ca zeiță). Iar dacă Marcus atât în viața, cât și după moartea ei (cf. *v. Marci*, c. 26: onorurile funerare) și-a iubit soția cu atâta statornicie, desigur, că pe lângă amintirea anilor fericiți din tinerețe, l-a predispus la iertare și stoicismul său. (Asupra legendei, că Marcus nu s'a despărțit de Faustina din interese de stat: el căpătase ca zestre Imperiul, pe care ar fi trebuit să-l dea înapoi: *v. Marci*, c. 19, e de ajuns să spunem, că autorul ei nu a cunoscut istoria: Marcus a fost ales de Hadrian ca viitor

ca spre ceva potrivit și folositor lor. Tu zici: se înșeală. Atunci învață-i, și arată-le aceasta, fără să te superi pe ei» ¹⁾. — Astfel aceea ce bunătatea și spiritul său instinctiv de iertare îl dispunea, stoicismul îl învăța pe Marcus, să practice față de membrii nevrednici ai familiei sale: îndurarea îndelung răbdătoare a greșelilor și delicateta liniștită în sfătuire. Cu conștiința împăcată putea el răspunde la întrebările, ce și le pune în această privință în *Comentarii*: «Cum te-ai purtat până acum față de zei, de părinți, de frați, de soție, de copii, de învățători, de pedagogi, de prieteni, de rude, de cei din casă ²⁾? Ți se poate până acum față de toți aplica versul: «pe nimeni nu l'a rănit, nici cu fapta, nici cu vorba»? Adă-ți însă aminte și prin câte ai trecut, și câte toate ai avut puterea de a îndura; și că istoria vieții tale e deja încheiată și slujba ta împlinită. Și câte

moștenitor, nu trebuind a se căsători cu Faustina, ci cu fiica Caesarului reposat, Aelius).

Însfârșit, în ce privește pe Commodus, «fiul gladiatorului», el arată încă de copil înclinările rele ale caracterului său; ori cât ar fi fost Marcus de prevăzător — și știm bine că n'a neglijat nici-un mijloc pentru educația întru virtute a moștenitorului său — el, îngrijit, firește, și întristat de păcatele timpurii ale fiului, nu putea totuși să-l dezmoștenească, pentru simplul motiv, că încă nu era pierdută orice speranță — nici chiar la moartea lui Marcus, când Commodus era de-abia de nouăsprezece ani. (Izvor principal pentru tinereța lui Commodus: *v. Commodi*; cf. *v. Marci*, Cassius Dio LXXII, Herodianus I, etc.: asupra lui Commodus voiu reveni în amănunte mai jos, când va fi vorba despre moartea lui Marcus).

1) VI 27.

2) «Familia» sa: cu clienții și sclavii.

lucruri frumoase ai văzut; și câte plăceri ale simțurilor și suferințe ai disprețuit; câte glorii zadar-nice ai trecut apoi cu vederea; față de câți rău-voitori te-ai arătat bine-voitor»¹⁾.

Marcus cultivă și aplică în viață mai ales acele principii stoice, care corespundeau caracterului său: sânguința²⁾ și iubirea de știință, bunătatea³⁾, blân-deța, iubirea, modestia⁴⁾, pietatea, spiritul de dreptate⁵⁾ și adevăr. Consequent lor, el profesă și practică princi-

1) V 31.

2) În această direcție Marcus mergea cu zelul său aproape până la exces: astfel, de repetate ori își face el imputări, că nu se scoală destul de dimineată, ca să lucreze pentru binele public (V 1; VIII 12),—deși organismul său delicat avea nevoie de odihnă cât de îndelungată.

3) Chiar la începutul domniei sale întâmplându-se o revărsare cumplită a Tibrului, urmată de foamete, Marcus ajută și mângâie în persoană, însoțit și de Verus, pe cei loviți de nenorocire: *v. Marci* 8, 5.

4) Astfel el dădu voce aristocraților romani, să desfășure aceeași strălucire și pompă ca și casa imperială, la banchețele lor particulare: *v. Marci* 17, 6; textual și la Victor, *Epit.* XVI 8. — El ascultă apoi bucuros sfaturile înțelepte ale altora (vezi chiar vorbele lui în *v. Marci* 22, 4), urmându-le: cf. de pildă influența lui Pescennius Niger asupra lui Marcus, în ce privește reformarea administrației provinciale: *v. Pescennii* 7, 2—3

5) Cel mai frumos monument, ce și-a ridicat Marcus singur în această direcție e legislația sa privitoare la sclavi, femei și minori (*v. Marci* și *Digesta, passim.*; cf. Renan, *Marc-Aurèle*, p. 18 sqq.), — în care el continua cu înțelepciune și energie opera începută de tatăl său Pius (cf. Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 262 sqq.). — Pentru activitatea sa ca judecător suprem vezi *v. Marci* 24 și Cassius Dio LXXI 6, 1 și cf. Philostratos, *v. Soph.* II 1, 28—29.

piul, că bărbăția nu are de-a face cu violența și mânia, ci se manifestă în blândețe și liniște ¹⁾); că nerușinarea, brutalitatea, necredința ori șiretenia trebuiesc întimpinate și combătute cu «antidoturile» lor — lăsate de zei omului înțelept: blândeța, delicateța, credința, sinceritatea ²⁾); că a nedreptăți, a minți, a umbla după plăceri și a fugi de dureri, a nu fi indiferent față de ele ca și față de moarte și viață *e impiu*: căci rațiunea supremă ne-a dat viața pentru a o întrebuinta potrivit originii ei divine, iar nu spre a o înjosi în tina păcatelor ³⁾. — Sinceritatea e pentru Marcus, și organic și ca învățătură stoică, piatra angulară a vieții sociale. El cere omului ca să i se poată ceti în privire curăția inimei lui: *precum celor ce se iubesc, iubirea*, și să nu fie nevoie de întărirea ei prin vorbe, care în deobște nu servesc decât la prefăcătorie ⁴⁾. Nesinceritatea, afectarea, poza, îi sânt nesuferite: el are o adevărată oroare pentru binefacerea ⁵⁾, ori modestia prefăcută: «căci mândria, care se laudă cu umilința, e cea mai insuportabilă din toate» ⁶⁾. De nenumărate ori se face Împăratul pe sine însuși atent, să nu cadă în afectare ori închidere nesinceră în sine: «În senat, ca și în viața de toate zilele, vorbește după cuviință, fără să devii afectat; vor-

1) XI 18.—A *ceda*, atunci când vedem că părerea noastră e greșită, nu înseamnă a lucra împotriva libertății noastre: VIII 16.

2) IX 42.

3) IX 1.

4) XI 15.

5) XI 18.

6) XII 27.

bește cu înțelepciune sănătoasă» 1); «cată de pătrunde în sufletul fiecăruia; dar îngăduie, ca și oricare altul să pătrundă în sufletul tău» 2); «o sinceritate artificială e dimpotrivă ca un pumnal ascuns; nu există nimic mai rușinos decât prietenia lupului din fabulă» 3). Că Marcus s'a ținut strict de aceste precepte, dovedește și sinceritatea sa — mai sus expusă — față de Fronto, cu prilejul crizei provocate în sufletul principelui de lupta între retorică și filosofie 4). Tot ca o manifestare a sincerității sale stoice sânt de privit și însăși *Commentariile* sale: fiecare rând din ele arată că Împăratul nu le-a scris pentru public, ci pentru sine însuși: făcându-și confesiunea silințelor și întârzierilor sale pe calea virtuții, mulțămind cu umilintă și recunoștință oamenilor și Divinității pentru ajutorul ce i-au dat, muștrându-se pe sine pentru slăbiciunea sa și îndemnându-se la statornică sârguință pe calea datoriei, Marcus — bătrân acum — își împliniă zi de zi, în așteptarea sfârșitului său firesc, ori năpraznic 5), examenul aspru al conștiinței sale: nu în vre-un palat împărătesc, în tovărășia filosofilor, ci pe câmpul de luptă, la granița dunăreană a Imperiului, după oboselile de peste zi ale vieții de lagăr și campanie, în singurătatea «cortului» său, în fața

1) VIII 30.

2) VIII 61.

3) XI 15.

4) Vezi «confesiunea» lui Marcus în Fronto, *ad M. Caes.* IV 13.

5) Ciurma care bântuia de ani de zile în imperiu, nu se stinsese cu totul, iar războiul cu Germanii eră plin de grele primejdii chiar pentru împărat, întrucât el conducea în persoană operațiile.

numai a Geniului său neîndurat, — care-i cerea suprema sfințenie, fără a-i da speranța unei alte vieți, decât cea din această lume ¹⁾.

Doctrina veche stoică încercă, trecând prin sufletul lui Marcus, o schimbare în senzul caracterului pios și caritabil al noului ei adept: ea luă oarecum o

¹⁾ Tăria de caracter arătată de Marcus față de sine, el o manifestă pe de altă parte atât în viața de familie, cât și în cea publică. — La moartea lui Verus el mărită pe văduva acestuia, fiica sa Lucilla, cu excelentul Claudius Pompeianus, un sirian de naștere (deci, pentru un roman, oarecum de o rasă inferioară) și un om deja matur ca vârstă și serios ca fire (deci neplăcut Lucillei, fiica întru toate asemenea mamei ei Faustina, de care și fù chiar susținută în opoziția la hotărîrea lui Marcus): vezi *v. Marci* 20, 6—7; cf. Herodianus I 2, 2; cf. A. Michaelis, *die Marcussäule auf Piazza Colonna in Rom*, în *Preussische Jahrbücher*, vol. 81 (1897) p. 483. — Când soldații îi cerură pe vremea războiului germanic creșterea soldei, el le respinse rugămintea, aducându-le aminte, că tot dela părinții lor nevoiași ar trebui luați banii de lipsă (Cassius Dio, *Exc. ed.* Sturz IX p. 118 [ed. Boissevain n'o am momentan la îndemână]); cf. Zonaras, *Hist.* XII 2). — Când Avidius Cassius se răsculă proclamându-se împărat, Marcus își păstră toată liniștea, iar după ce acela fusese ucis de proprii-i soldați, Marcus luă în apărare familia și tovarășii ori ajutătorii lui în răscoală, — pe cari Senatul în zelul lui lingușitor voiă să-i pedepsească cu ultima asprime (*v. Marci* c. 24 și urm.; *v. Avidii Cassii, passim*). — Războiul germanic sărăcind cu totul tezaurul, Marcus puse să se vândă toate obiectele prețioase ale casei imperiale (podoabe, haine, vase, pietre scumpe); după terminarea cu noroc a expediției și restabilirea finanțelor statului, el răscumpără dela particulari acele odoare, fără a-i sili însă, la înapoiare, dacă doriau să le păstreze: *v. Marci* 17 și 21; Eutropius, *Brev.* VIII 13; Victor, *Epit.* XVI 9 sqq.; Zonaras *Hist.* XII 1 (după Cassius Dio).

nuanță «creștină». — Intelectualismul rigid și auster al Porticului vechiu fusese la Romani deja de Seneca îmblânzit prin accentuarea principiilor sociale despre fraternitatea umană, și prin susținerea — am putea zice: pentru prima dată — consequentă, a teoriei iertării. Dar urmașii lui Seneca, și în special Epictet — poate tocmai pentru că eră grec — puseseră iarăși punctul de greutate pe grija de propriul suflet și pe educarea lui științific-filosofică, reîntronând vechea intransigență în materie de sentiment și de convenții sociale. — Marcus cunoscu Stoicismul la început mai ales prin Epictet. Regulele practice de conducere în viață, pe care acesta le dădea într'o formă populară: simplă și clară, îi fură desigur primul element, încă din anii tinereței, necondiționat simpatie și familiar, în filosofia maestrului său. Cu timpul principele avu însă apoi prilejul că cunoască nu numai Stoicismul, dar întreaga filosofie greacă în izvoarele ei prime. Despre o predominare a înrâuririi directe a lui Epictet asupra lui Marcus și în anii de maturitate ai acestuia, nu poate fi dară vorba. Dimpotrivă impresia puternică avută în tinereță la cetirea *Insemnărilor* lui Epictet fû durabilă: Marcus păstră toată viața înclinarea sa spre morala practică și antipatia față de speculația pur dialectică-metafizică. Tot astfel, caracterul religios al filosofiei lui Epictet îi fû, și mai târziu, deosebit de simpatie lui Marcus, a cărui pietate adânc sinceră fusese încă crescută prin pilda vie a împăratului, tatăl său. — Ceeace însă ridică morala lui Marcus mai pre sus de cea a maestrului său, dându-i o valoare și mai larg omenească, eră punctul de vedere

pozitiv, pe care principele îl apără, în ce privește activitatea în sânul societății și al statului și, nu mai puțin, împlânzirea și înobilarea doctrinei despre propria educație spre virtute, prin exaltarea virtuților sociale ale devotamentului și iertărei.

Precum am observat deja, *Commentariile* lui Marcus sânt lipsite de orice orânduire sistematică a materiei și cuprind însemnări, reflecțiuni și maxime de interes mai înainte de toate *personal*. Totuși forma și valoarea «însemnărilor» e general omenească. Și dacă întroducem noi azi sistema în foile răzlețe ale *Commentariilor*, clasificând diferitele gândiri după categoriile filosofice, cărora aparțin, vom găsi, că reflecțiunile lui Marcus sânt rodul unei judecăți solide și consequent-stoice. — Firește nu vom dà acum aici o expunere amănunțită a stoicismului lui Marcus, întrucât, în esența ei, doctrina Împăratului nu se deosebește de cea a predecesorilor. Dimpotrivă anume vederi metafizico-morale și procedări de ordin metologic, particulare lui Marcus și caracteristice pentru înrâurirea temperamentului său asupra doctrinei, ce profesă, — vor trebui, măcar pe scurt, relevate în cele imediat următoare.

Totul e în prefacere ¹⁾. Nu există decât naștere și moarte, în sânul acelorași elemente. Materia-forță universală e izvorul și oceanul, din care pleacă și la care se întoarce orice existență singuratecă. Corpul

¹⁾ Cele mai multe din propozițiile filosofice, ce urmează, sânt lipsite de note trimitătoare la textul *Commentariilor*, întrucât ele exprimă într'o formă scurtă și pregnantă teorii și principii, ce revin, cu tot felul de dezvoltări și repetiri, la fiecare pagină a «Confesiunilor» lui Marcus.

și sufletul omului se disolvă prin moarte în funcțiunile elementului primitiv etern, din care s'au născut ¹⁾. Conștiința despre *prefacerea* tuturor lucrurilor e începutul și baza vieții morale: liniștite și binefăcătoare ²⁾.—Tot ce se întâmplă e hotărît de o lege imutabilă: supunerea la poruncile ei, mulțămirea cu ordinea stabilită în natură, urmarea «legii» universale, e datoria capitală a omului. Precum lumea n'a fost creată la întâmplare, tot astfel nici fenomenele izolate nu sânt întâmplătoare. Totul își urmează drumul stabilit de providență. Soarta omului e opera conștientă a rațiunii supreme, a legii ³⁾. «Zei», «corpurile» cerești, sânt și ei supuși legii universale: astfel omul stă supt aceleași orânduiri ca ei ⁴⁾. Rezultă dară cu necesitate, că omul trebuie să se plece în adorare înaintea puterii supreme, onorând pe zei și cultivând sufletul său: ambele, expresii ale Divinului etern ⁵⁾.

«Câștigându-ți aceste nume: bun, modest, veridic, înțelegător, statornic, nobil, ia seama, să nu fii apoi tocmai dimpotrivă numit; iar dacă ai pierde aceste nume, recâștigă-ți-le fără întârziere. Ia însă aminte, că vorba «înțelept» (ἔμψρων) înseamnă a examina toate cu grijă și atențiune; iar «statornic» (σώμψρων), a primi cu voe bună tot ce ne-a atribuit natura universală; și «nobil» (ὀπίεψρων), înălțarea părții cugetătoare a

¹⁾ V 13.

²⁾ X 11.

³⁾ X 25.

⁴⁾ VIII 2. Doctrina aceasta se întimpină deja la Cleanthes în imnul către Zeus. Vezi mai sus: dezvoltarea generală a filosofiei stoice.

⁵⁾ Cf. XII 28.

sufletului tău peste orice mișcare blândă ori aspră a cărnii, ca și peste gloria zadarnică și moarte și cele de acelaș fel. Dacă te vei menține în posesiunea acestor nume, fără să dorești a fi numit cu ele de alții, atunci vei deveni un *altul* și vei intra într'o altă viață. Căci a rămâne așa cum ai fost până acum, și a te chinuși și întinași într'o astel de viață, ar însemna să fii prea nesimțitor și robit existenței, — ca acei luptători cu fiarele, pe jumătate sfâșiați, cari, plini de răni și sânge închegat cu praf, se roagă să fie păstrați pentru a doua zi, deși totuși vor trebui să fie aruncați în aceeași stare aceluiași unghii și mușcături. — Introdu-te dară în cercul acestor câtorva nume și dacă poți stăruși în ele, rămâi aici, ca și cum te-ai fi mutat în Insulele Fericirilor. Dacă vei simți însă, că decazi și nu biruești, retrage-te cu curaj în vre-un colț, unde să te poți menține, sau chiar pleacă cu totul din viață, fără mânie, ci simplu și liber și modest, făcând măcar acest singur lucru în viață, de a ieși astfel din ea. — Pentru a-ți aminti însă mereu acele nume, îți va fi de mare ajutor aducerea aminte de zei, și de aceea, că aceștia nu vor să fie lingușiți, ci doresc ca toate ființele raționale să le *devie asemenea* lor ; și că, precum nu e smochin, decât aceea ce împlinește menirea unui smochin, ori câne, pe aceea a unui câne, ori albină, pe aceea a unei albine, tot așa nu-i om, decât acela ce dovedește prin fapte a fi un om»¹⁾).

Acèsta e rostul și menirea vieții. Aceàsta înseamnă a trăi conform naturei. «Dacă oamenii nu te suferă

1) X 8.

ca atare, n'au decât să teucidă : căci e mai bine să mori, decât să trăiești ca ei»¹⁾. — Marcus revine mereu asupra însemnătății propriei convingeri și a excelenței și puterii rațiunii : aceasta ne arată, fără a da vreodată greș, calea spre virtute : noi n'avem, decât a-i urmă cu credință, și vom fi salvați. — Prin rațiune, care a fost dăruită de zei deopotrivă tuturor oamenilor, aceștia sânt *frați* între ei. Dacă unii păcătuiesc, aceasta provine din necunoștința binelui și a răului : ei au lăsat în părăsire cultivarea rațiunii și au fost cuceriți de înclinările rele. Tu însă, care știi pricina greșelei lor, nu te supără pe ei, iartă-i, ajută-le să se îndrepte, iubește-i. Simpatia generală ne e dictată de însăși natura noastră²⁾. Binefacerea e o funcțiune organică a vieții înțelepte³⁾. A iertă, e a te asemăna zeilor⁴⁾ : înainte de a plecà din această viață, e o datorie sfântă a iertă pe dușmani⁵⁾. Mai mult decât atât, zeii ne arată chiar, că trebuie să iubim pe dușmanii noștri⁶⁾. Marcus formulează datoria capitală a omului astfel : «adorează pe zei, fă bine oamenilor»⁷⁾. Misiunea noastră socială e cu cea mai mare energie predicată de Împărat : omul e legat de societate întocmai ca o ramură de copacul ei : a ne separă de societate e o crimă împotriva bunătății divine, care ne-a făcut darul acesta neprețuit, al

1) X 15; aceeași gândire și in cap. 32.

2) II 1, VII 22, IX 9, etc.

3) IX 42 și în general, foarte des.

4) IX 11.

5) VIII 47.

6) VII 22 și IX 27.

7) V 33.

vieții sociale¹⁾. Toate cele *nouă porunci*, formulate de Marcus cu privire la conducerea în viață, privesc relațiile omului cu aproapele²⁾. Însfârșit împăratul glorioasă expres, ca cea mai înaltă și principală virtute, *dreptatea*³⁾, — iar în alt loc el spune: *bine* e numai aceea ce folosește Romei (activitatea cetățenească) și lumii (activitatea generală omenească — în virtutea egalității și fraternității stoice)⁴⁾.

Mijlocul, prin care Marcus caută a se readuce pe sine, și astfel în general a readuce pe oameni, la virtute, nu e nici teama de zei, nici răsplata unei vieți viitoare, ci e dovedirea nimicniciei vieții pământești: coborînd astfel măririle noastre la adevărata lor valoare, el ne ajută, să nu le mai prețuim așa de mult, încât chiar virtutea să o sacrificăm adesea lor. — Ce e omul, ce sânt micile lui patimi față de infinitatea universului și eternitatea timpului? Cele mai strălucitoare glorii omenești cad repede prada uitării: Marcus nu obosește de a da mereu pilde în această privință. Dar și în general, el întrebuințează cu predilecție comparații *cosmice*⁵⁾: firese lucru, orice mărire omenească se preface astfel într'un pumn de țărână, într'un abur de o clipă. Această înclinare trist-sceptică e caracteristică întregii metafizice a lui Marcus: consequent ei și materialismului stoic, Împăratul neagă și existența de după moarte a sufletului: corpul nostru se unește cu materia

1) XI 8.

2) XI 18.

3) XI 10.

4) VI 44.

5) Cf. VI 36 și urm.

primă, rațiunea noastră cu forța primă, — din cari cele două funcțiuni ale aceluiași element universal și etern au plecat, spre a se izola și concretiza, un moment, într'o ființă organică¹⁾: nașterea și moartea omului sânt numai transformări de elemente: prin agregare și disolvare.

Și totuși, din această concepție metafizică asemănătoare celei budiste, Marcus nu derivă cumva o morală a contemplărei pasive, ci, precum am văzut, el cere omului o viață de acțiune și de luptă²⁾. Căci în nimienicia a tot ce-i omenesc Împăratul lasă să strălucească și o rază din eternitatea divină: *rațiunea* noastră. Prin ea sântem înrudiți cu zeii și cu nemărginirea: e o nevrednicie fără seamăn a nu cultiva acest tezaur ceresc, spre a putea trăi, prin el, chiar aici pe pământ, o viață divină. Totul e van: afară însă de rațiune: ea singură dă preț vieții; viața celor ce-și lasă rațiunea înăbușită de instinctele oarbe și vi o lente, e zadarnică și moartă. Întrebuințarea dreaptă a rațiunii, așa ca să ajungem la virtute — singurul scop și rost al existenței omenesti — nu are însă nevoie de o eternitate: chiar într'un timp scurt se poate ajunge la virtute. Zeii ne-au dat fiecăruia numărul de ani, ce au crezut, că ni se cuvine: datoria noastră e, de

1) Cf. VII 18, 32; VI 28; IV 21.

2) Ce-i dreptul, Marcus nu-și face iluzii asupra influenței repezi a filosofiei asupra moralității oamenilor; el zice chiar textual: «nu nădăjdui într'un stat al lui Platon, ci mulțamește-te, să îndrepti măcar cât de puțin lucrurile și nu privi acest mic progres, ca o izbândă fără însemnătate» (IX 29). — De fapt Marcus făcu o întreagă sumă de reforme cu privire la moralitatea și umanitatea publică (vezi *v. Marci, passim*).

a întrebuința cu înțelepciune timpul dăruit. Nici-o osteneală și nici-o suferință nu trebuie să ne fie prea mare, pe calea spre virtute: în curând moartea ne va aduce odihna vecinică. Căci viața e activitate, moartea e liniște ¹⁾. Ambele sânt deopotrivă vrednice de binecuvântare. — Frica de moarte e cel mai neînțelept lucru cu putință: ea doară nu ne face nici un rău, nu constituie nici-o nenorocire: tot așa ca și nașterea, ea e un proces firesc, precum îl observăm zilnic împrejurul nostru, în lumea plantelor și a animalelor; e vre-o floare nenorocită, pentrucă, dupăce a respirat lumina soarelui, atâta cât prin tăria organismului ei eră în stare, se ofilește și cade la pământ? «Trăiește dară clipa aceasta de timp potrivit naturei: apoi desparte-te cu senină blândeță de lumea de aici, întocmai ca oliva coaptă, care cade slăvind ramura, ce a purtat-o și mulțămind arborelui, ce a născut-o» ²⁾. «Tot ce-ți place ție, o *cosmos*, îmi place și mie. Nimic nu mi-e prea de vreme, nimic prea târziu, ce ție ți-e la timp. Tot ceea ce vremile tale aduc, mi-e un fruct plăcut, o natură! Dela tine vin toate, în tine sânt toate, la tine se întorc toate» ³⁾. Pantheismul lui Marcus ia aici o înfățișare aproape mistică. Alteori tonul Împăratului e însă mai conștient-trist: moartea îi apare numai ca o mântuire de lumea rea și nevrednică de aici ⁴⁾. — În totdeauna însă, și din toate punctele de vedere, teama de moarte e combătută cu neobosită stăruință de Marcus, și sfaturile și pil-

1) Cf. VI 28.

2) IV 48.

3) IV 23.

4) Cf. IX 3, X 36, VI 59, VII 3, etc., etc.

dele asupra necesității și firescului ei se întimpină la fiecare pas în *Commentarii*. Aproape am putea spune, că Marcus, ca și Lucretius, găsește de multe ori un motiv de ardoare pentru predicarea virtuții vieții și păceii morții tocmai în teama proprie de necunoscut, în groaza involuntară, adânc omenească, dar pentru un stoic cu totul condamabilă, de aceea ce e dincolo de pragul vieții și al morții. — Marcus nu are în sine tăria de convingere teoretică a lui Platon, pentru care concluziunea raționamentelor sale asupra nemuririi, chiar personale a sufletului e un adevăr imutabil: Împăratul roman e sceptic: el, care cu vorba și cu fapta, crede în zei ¹⁾, nu odată

1) Și anume, ca un păgân sincer și convins, care nu numai profesează, dar și practică — în calitate de mare preot — cultul strămoșesc. — Marcus crede, ca și contemporanii săi (vezi asupra credinței în vise a sofistilor Polemon și Aristides, Lacour-Gayet, *o. c.*, p. 370 sqq.), în comunicarea zeilor cu oamenii prin vise: vezi în *Comm.* I 17: mulțămirea adusă de el zeilor pentru leacurile, ce i-au comunicat prin vis împotriva bolii sale, și IX 27: zeii își arată bunavoință prin visuri și oracole chiar față de cei răi, pe cari-i iartă și îi iubesc. Deja în *corespondența* lui Fronto, putem vedea, ce zelos adorator al zeilor e Marcus (cf. p. 47 sqq.); pilda tatălui său Pius i-a fost anume și în această privință hotăritoare (cf. asupra religiosității lui Pius și a vremii sale Lacour-Gayet *o. c.*, p. 274 și cap. XIV, p. 352 și urm.). — Ca împărat Marcus practică în cea mai largă măsură toate cultele păgâne: cf. *v. Marci* 13, 1—2: «tantus autem timor belli Marcomannici fuit, ut undique sacerdotes Antoninus acciverit. peregrinos ritus impleverit (vezi pentru cultul lui Glycon, cu sacrificiul a doi lei în Dunăre, scena de pe columna lui Marcus din Roma, iar în general pentru religia lui Alexandru din Abonoteichos, Renan, *Marc-Aurèle*, p. 48sqq.), Romam omni genere lustraverit retardatusque a bellica profectioe sit.

se surprinde îndoindu-se de existența lor și căutând a stabili legea morală umană, nu pe providență, ci pe necesitatea inexorabilă a unității lumii, din care noi sântem numai o parte și ca atare legați de ea în toate gândurile și acțiunile noastre: «Fie că prîvim lumea ca un agregat de atomi, fie că o socotim drept un tot organic, sigur e, că eu sânt o parte din totul guvernat de natură și că, apoi, eu stau în strînsă legătură cu toate părțile mie omo-

Celebravit *et romano ritu lectisternia* per septem dies»: cf. și Galenus, *de libr. propr.* 2, ed. Kühn XIX p. 18—9 se inițiază în misteriile eleusine, la Atena (*v. Marci* 27, 1; Philostr. *v. soph.* II 10, 7, — și în general pentru inițierea atât a lui Marcus, cât și a fratelui său Verus și a fiului său Commodus, Dittenberger, *Sylloge* I, n. 408, 409, 411 și notele 7 și 8 la n. 411); ridică diferite temple, printre cari e de notat cel al Bunătății, pe Capitol, ca dovadă a cultului său pentru această virtute (Cass. Dio LXXI 34); merse cu sacrificiile aproape până la risipă (cf. Tillemont, *hist. des emp.* II p. 2, p. 399 și 513), — astfel încât, după mărturia lui Ammianus Marcellinus, se născuse chiar epigrama: οἱ βόες οἱ λευκοὶ Μάρκῳ τῷ Καίσαρι χαίρειν. | ἄν πάλι νικήσῃς, ἄμμες ἀπωλόμεθα (XXV 4, 17: [Iulianus] superstitiosus magis quam sacrorum legitimus observator, innumeras sine parsimonia pecudes mactans, ut aestimaretur si revertisset de Parthis, boves iam defuturos, Marci illius similis Caesaris, in quem id accipimus dictum: ...); însfârșit cu toată blîndeța sa față de creștini (cf. diferitele «apologii», ce i s'au adresat de către aceștia, la Renan, *o. c.*, *passim*), el nu suspendă legislația barbară privitoare la dînșii, de oarece nu-i înțelegea de cât ca pe niște fanatici încăpăținați, cari caută moartea numai din îndărătnicie (întocmai exprimat, în *Commentarii* XI 3), și astfel persecuțiile împotriva lor continuară fără întrerupere și pe vremea lui (cf. Renan, *Marc-Aurèle*, p. 53sq. și *passim*).

gene»¹⁾; «dacă răul îți vine dela tine, de ce-l faci, iar dacă vine dela altul, pe cine învinuiești? pe atomi, ori pe zei? Și una și alta e fără senz. Nimeni nu-i de acuzat. Căci dacă poți, îndreaptă pe autor; dacă nu poți aceasta, măcar lucrul însuși; și dacă nici aceasta nu ți-e cu putință, la ce-ți folosește învinuirea? Căci fără scop nu trebuie nimic făcut»²⁾. Foarte clar formulează Marcus putința unei vieți morale chiar fără zei, într'un fel, care aproape nu se mai deosebește de loc de al lui Epicur, în altă parte: «dacă deci zeii nu se amestecă în nimic din ce ne privește, atunci trebuie ca noi să hotărîm asupra noastră și să cercetăm ceea ce ne este ori nu folositor. Folositor e însă fiecărei viețuitoare, aceea ce corespunde orânduiri și naturei sale»³⁾. — Ce-i dreptul, Marcus reușește totdeauna a alunga îndoiala, și, în perfecta renunțare la toate strălucirile vieții acesteia, el își îndreaptă iară sufletul spre idealul rezignării întru poruncile providenței. E o luptă sfântă lupta lui pentru împlinirea datoriei *naturale*, de perfecțiune umană, întru propria înobilare și iubirea aproapelui. Dar lupta sa e tristă, căci e fără speranță: cel bun ca și cel rău se disolvă deopotrivă în infinitul impersonal și rece: de aceea tăria de caracter, setea de sacrificiu pentru «viața potrivit naturei», cerute de Marcus și de Stoicism, trec peste puterile omului obicinuit. Mai mult chiar, ele cer firi speciale, înclinări deosebite spre un martiriu de o natură par-

1) X 6.

2) VIII 17.

3) VI 44: cf. VII 31. etc.

ticular de aridă. Căci: înlăturarea *speranței* în răsplata virtuții e poate nu numai «supra-umană», ci chiar «anti-umană». Omul din popor, care ajută pe aproapele, ca și eroul gândurilor, care se simte înrudit cu zeii, socotesc că un drept al lor o separare a soartei lor de cea a celor răi ori neînțelepți. Platon ori «samariteanul» cred, trebuie să creadă, deopotrivă, în nemurirea sufletului. De aceea doctrina creștină a răsplătirei faptelor bune în viața de apoi, tocmai pentru că a răspuns unei nevoi inerente spiritului omenesc, a putut face mult mai mult bine, răspândi înfinit mai multă pace, îndrepta mult mai activ spre virtute, decât ar fi putut vreodată îndemna stoicismul cu învățăturile sale așa de auster-nobile și așa de arid-ideale.

Marcus însuși era, ce-i dreptul, destul de tare, pentru a îndura orice asprime, destul de devotat filosofiei, pentru a împlini orice renunțare: doctrina *virtuții pentru virtute* lui nu-i era prea sus. Crizele sale sufletești se isprăviau totdeauna cu biruirea slăbiciunii omenești, care încercase o clipă a-l abate dela calea virtuții, iar practica stoicismului său fu încă și mai consequentă decât teoria: căci aceasta operă și cu ipoteze metafizice, nesigure, pe când practica se mărginiă la fapte hotărâte, mai ușor de apreciat etic, chiar numai după preceptele de ordin general ale filosofiei stoice.

Așa se și explică, de ce Marcus putu, în practică, păstră fără întrerupere aceeași atitudine binevoitoare și iertătoare față de familia sa, cea așa de neasemenea lui, iar ca împărat nu șovăi nici-o clipă în apărarea statornică a binelui public: ca religiune națională,

ca integritate teritorială, ca stare generală materială și morală. Căci nu e nici-o îndoială: atâtea pricini de întristare, în familie și în imperiu deodată, n'a avut niciun alt împărat mare al Romei: August, Tiberiu, Hadrian au suferit mult: în special Tiberiu a trăit «infernul lui Dante» aici pe pământ; dar nici pe unul nu i-au lovit ca pe Marcus, și ca împărați, nenorocirile unui adevărat sfârșit de lume: ciuma endemică, și alte molime, ani răi și foamete, războaie la toate granițele, răscoale ori turburări prin provincii, cumplite năvăliri barbare pe tot hotarul nordic al imperiului, revolta și înalta trădare a celor mai buni generali, și, ca încoronare a toate, răspândirea biruitoare a Creștinismului, distrugător al statului și societății antice.

Împăratul știu să facă față la toate ¹⁾.—Dacă n'ar fi fost în cele din urmă și el răpit de una din molimele ce bântuiau în Imperiu, el ar fi întins granițele culturii romane până la Oder și Nistru ²⁾, schimbând poate pentru totdeauna fața Europei și dând un alt curs istoriei civilizației. Așa însă, soarta sa funestă l'a urmat cu îndărătnicie până la mormânt, făcând ca toate silințele sale să se risipiască în zadar, și în locul păcii și prosperității să-i urmeze anarhia și decadența cu vrednicul lor tovarăș: Commodus, — *din voia destinului*, fiul lui Marcus!

* * *

Marcus muri dându-și deplin seama, că toată strădania vieții sale aveà să fie zadarnică. Căci rodirea

¹⁾ Vezi mai sus, notele.

²⁾ Cf. *v. Marci* 27, 10 și 24, 5.

ei atârnă de urmașul său la tron: și acesta se arătase de copil întru toate asemenea unchiului său Lucius Verus, al cărui nume, Commodus, îl și purtă: ba chiar nepotul întrecuse cu mult pe unchiu adăogând la desfrânare răutatea, falșitatea, cruzimea, josnicia și încăpăținarea pățimașă ¹⁾. Marcus încercase a-și aduce fiul pe calea cea bună alegându-i pedagogi, guvernori și instructori înțelepți și virtuoși, ținându-l totdeauna pe lângă sine, asociindu-l încă din frageda copilărie la afacerile de stat prin acordarea tuturor onorurilor efective, pe care le putea primi un *Caesar*, însfârșit făcând chiar ultimul pas, cu așa de grele urmări, de a și-l lua ca tovarăș în domnie, în felul în care fusese și Verus — un *co-împărat*, și puțin după aceea căsătorindu-l, — deși Commodus n'avea la această dată decât 16 ani (a. 176/177) ²⁾. Totul fu de prisos: Commodus își alese numai soci-

1) Vezi *v. Commodi*, c. 1 și urm. — Hermann Schiller, în a sa *Gesch. d. röm. Kaiserz.* I 2, p. 661 și n. 3, și-a ales rău izvoarele pentru a dovedi, că fiul lui Marcus, «von Hause aus kein positiv schlechter Mensch war»: căci Herodianus I 7 1—3, nu dă decât niște generalități, fără vre-o afirmare precisă, iar Cassius Dio LXXII, 1, 1, nu are nici-o valoare, întrucât cu câteva rânduri mai sus LXXI 33, 4 același Dio acuză *formal* (ὡς ἐγὼ σαφῶς ἴκονσα) pe Commodus de patricid. Dimpotrivă *v. Commodi* (și nu mai puțin *v. Marci*, la Schiller necitată) dau fapte hotărîte, astfel încât mărturia lor (și în altfel cunoscută ca vrednică de încredere) nu poate fi înlăturată așa de ușor în favoarea unor alte știri, sau neprecise, sau contradictorii.

2) *Vita Commodi*, 1sqq.; *v. Marci*, 27; cf. *v. Avidii Cassii*, 13. — Cf. discuția asupra datei precise a ridicării la rangul de co-împărat, între Mommsen, *röm. Staatsrecht*, și H. Schiller, *röm. Kaiserzeit*, la acesta din urmă, vol. I 2, p. 660. n. 9.

etatea ce i se potrivea, sclavi și liberti corupți, gladiatori, bufoni, saltimbanci, muzicanți, vizitii de cire, femei ușoare. Guvernorii cei buni el îi alungă prin răutatea lui, pe cei răi îi păstră, și, dacă Împăratul observă ticăloșiile lor și-i îndepărtă, Commodus făcea tot felul de necazuri tatălui său, pentru a-i recăpăta ¹⁾. Totuși Marcus nu mai avea alt fiu în viață, și ca să-l dezmoștenească pe acesta, era deja mult mai primejdios decât să-l lase la domnie: căci toți cei ce fuseseră nemulțămiiți cu domnia «filosofică», adică, după părerea lor, nepolitică și nemilitară, a lui Marcus (vezi mai la vale răscoala lui Avidius Cassius), nădăjduiau să aibă în fiul violent și pătimaș al Împăratului iarăși un om după placul lor: soldat și om de lume. — Marcus însuși, ca tată, nu pierduse apoi poate chiar cu totul speranța în liniștirea și îmbunătățirea cu vârsta a fiului său. Destul, că acesta îl urmă cu aprobarea și recomandarea — dacă nu din toată inima, măcar formală — a lui Marcus însuși.

Că Împăratul nu era de fel orb față de greșelile fiului ori de atitudinea streină și dușmănoasă a curții față de sine însuși, ne arată însemnările ce făcui în acești din urmă ani, poate chiar ultimul an, al vieții sale, în *Commentarii*. Cu rezignare, dar și cu o aproape involuntară, înfinită tristeță, el observă că a devenit o sarcină pentru cei dimprejurul său: «Nimeni nu-i așa de fericit, încât la moartea sa să nu-l înconjure și câțiva, cari se bucură de apropierea sfârșitului lui. Chiar dacă a fost un om harnic și înțelept: tot se va găsi la urma urmei cineva, care în sine să-și

¹⁾ *Vita Commodi*, c. 1 și 2; *v. Marci*, .. 19

zică: «în sfârșit vom răsuflă iară liberi de pedagogul acesta; aspru nu a fost, ce-i dreptul, cu niciunul dintre noi, dar totuși simțiam că în tăcerea sa el ne dezaprobă pe toți». Și aceasta se întâmplă cu omul vrednic. Câte alte cusururi vom mai fi având însă noi, — pentru care atâția doresc să scape de prezența noastră. Gândește-te la acestea în ceasul morții și vei plecà mai ușor din această lume, reflectând: «eu părăsesc acum o lume, în care până și tovarășii mei, pentru cari eu am luptat, m'am rugat și am îngrijit atâta, îmi doresc plecarea, nădăjduind din ea o eventuală ușurare a lor». De ce s'ar ținea dar cineva gârbă de o existență mai îndelungată aici pe pământ?»¹⁾

De mult se simția Împăratul singur: nici cei mai buni dimprejurul său nu-l putuseră pe vremuri în totdeauna urmări în avântul său aproape mistic spre virtute, în delicateța cerească a conștiinței sale, în practica neîfrântă a principiilor sale morale. Acum însă chiar acei puțini tovarăși aleși nu mai erau cu dânsul: pe unii îi oprise moartea, pe alții totuși numai asprimile vieții de campanie, — de a-și însoți Împăratul pe câmpiile Pannoniei și în ținuturile barbare de dincolo de Dunăre. Actualii tovarăși ai lui Marcus erau oameni de războiu și de curte: cu obiceiuri aspre, cu educație sumară, cu dispreț instinctiv pentru ocupațiile pur spirituale. Împăratul le erà prea moale, prea încet²⁾, prea slab: ei își

1) X 36.

2) Cf în această privință d. p. și felul extrem de circumstanțiat, în care judecă Marcus, prelungind unul și acelaș proces câte 10—12 zile, și ținând chiar ședințe de noapte:

dorau un Hercules brutal, al cărui glas de comandă să răsună peste toată linia de bătae: pe când Marcus istovit de suferințele sale trupești și sufletești, eră acum numai o umbră, și vorba sa mai că nici în nemijlocita apropiere nu se mai auzia ¹). Oboseala nemărginită de lume și împrejurările așa de opuse firei sale, — în cari acum de peste zece ani de zile trăia, făcându-și cu ultima asprime față de sine însuși datoria inexorabilă a vieții războinice, ce-i impusese soarta, — îl dispunea să priviască existența numai ca o pregătire, plină de suferințe purificatoare, pentru — odihna eternă a morții. — De aceea el cerea sufletului său întristat plecarea liniștită și senină din viața aceasta plină de păcate: cu acordarea

Cassius Dio LXXI 6, 1. Cf. la Philostratos procesul lui Herodes Atticus cu Atenienii, judecat tot de Marcus personal: *v. soph.* II 1, 26 sqq.

¹) Împăratul devenise așa de slab din pricina boalei sale de stomac și de piept, încât nu-și mai ținea viața decât cu theriac, un preparat medical întăritor, făcut după rețeta lui Galenus, și din care Marcus luă în fiecare zi; altfel nu mânca decât când aveă de vorbit soldaților, și și atunci numai foarte puțin (vezi Cassius Dio LXXI 6, 3—4 și Galenus, *de ther.* 2; cf. mai sus, în studiul de față, cap. IV, p.123). — Fața sa fusese în totdeauna palidă și vocea sa înceată (cf. Fronto, *ad M. Caes.* V 1 și 2; acest studiu, cap. II p. 49): cu atât mai eterizat la înfățișare și la vorbă trebuia deci să fi devenit acum Împăratul, după boala și cu vârsta sa (cf. și Herodianus V 2, 3—4). Pentru înfățișarea externă a lui Marcus vezi planșa dela încep. cap. IV (după un bust găsit la Tivoli, azi în muzeul Pio-Clementin, din Vatican); pentru iconografia privitoare la Marcus și familia sa vezi tot materialul, cu expunerea critică și reproducerile respective, la Bernoulli, *römische Ikonographie*, partea a II-a, vol 2, p. 139 și urm., resp. p. 162 și urm.

supremei, sublimei iertări și celor ce-i amărau acum ultimele clipe prin nerăbdarea lor de a-l vedea mai repede dispărut dintre dânșii: «Iar dacă vrei un mijloc în deobște cunoscut, întăritor de inimă, atunci te va împacă deplin cu moartea observarea obiectelor, de care trebuie să te desparți, și a oamenilor, cu moravurile cărora sufletul tău nu va mai veni în atingere. Căci tu, ce-i dreptul, nu trebuie de fel să te mănii pe aceia¹⁾, ba dimpotrivă, trebuie să ai grijă de ei, și să-i suporti cu blândețe, — totuși e bine să te gândești, că nu te vei desparți de niște oameni înrudiți sufletește cu tine. Acest singur lucru doară, dacă în general ceva, ar putea să ne atragă și să ne reție în viață, dacă am avea anume norocul, să trăim împreună cu cei ce și-au însușit aceleași principii ca noi. Acum însă vezi cu ochii tăi, câtă durere zace în discordia celor ce trebuie să trăiască împreună, — astfel încât îți vine să zici: «de-ai sosi mai repede, o moarte!, ca să nu ajung cumva să mă uit și eu pe mine însumi»²⁾. «.....Și totuși, nu plecă pentru aceasta de aici cu mai puțină bunăvoință față de ei, ci, păstrându-ți caracterul tău înăscut, rămâne-le prietenos și binevoitor și blând; dar iarăși, plecarea ta să nu fie ca și cum ai fi cu sila desparțit de ei, ci întocmai precum sufletul celui ce moare fericit se desface ușor de trup, tot așa trebuie să fie și retragerea ta din mijlocul lor: căci cu ei te legase și înlănțuise natura:

1) La cuvintele acestea observă Renan, *o. c.*, p. 480, n. 2: «Marc-Aurèle ne désigne que d'une manière vague ceux qu'il a en vue. Il paraît bien que Commode était du nombre».

2) IX 3.

acum însă ea desface nodurile. Mă dezleg deci de ei, ca de prietenii mei, dar nu târît, ci fără silă: căci și această despărțire e unul dintre lucrurile cerute de natură» ¹⁾).

În primăvara anului 180, către sfârșitul celui de-al 59-lea an al vieții sale ²⁾, Marcus văzù însfârșit — în lagărul său dela Vindobona ³⁾ — sosindu-i ceasul plecării din această lume. — El se pregătià tocmai să întreprindă atacul din urmă, hotărîtor, împotriva barbarilor transdanubiani, după care, prefăcându-le ținuturile în provincii romane și chemând pacea și cultura și la această graniță, el gândià să se întoarcă la Roma pentru o clipă de odihnă: la 10 Martie ⁴⁾ însă, una din molimele, ce bântuiau încă în imperiu, îl atinse și pe împărat ⁵⁾. El chemă atunci la

¹⁾ X 36.

²⁾ Se născuse la 26 Aprilie 121.

³⁾ Aur. Victor, *Epit.* XVI 12 și *Caes.* XVI 11. — Dimpotrivă Tertullian, în *Apologet.* 25, dă ca loc al morții lui Marcus, Sirmium. — Știrea lui Victor e mai sigură, atât pentru că acesta se sprijină de obicei pe izvoare excelente, cât și pentru potrivirea ei mai deplină cu împrejurările războinice respective.

⁴⁾ Cf. mai departe data morții: el muri în noaptea spre a opta zi de când căzuse bolnav.

⁵⁾ Felul bolii lui Marcus nu e precis arătat de biograf: el afirmă însă textual că boala erà contagioasă (*v. Marci* 28, 8); cf. Herodian. I 3, 1: «νόσος χαλεπή». — Cassius Dio LXXI 33,4, dă dimpotrivă o explicație senzațională a morții Împăratului: după dorința lui Commodus, medicii, cari-l îngrijiau pe Marcus pentru boala sa *veche* și *obicinuită*, i-au grăbit în chip violent sfârșitul (dacă prin otravă, ori în altfel, nu ni se spune). Și Dio afirmă aceasta în chip expres, cu cuvintele: ὡς ἐγὼ σαφῶς ἤκουσα. Dio puteà, ce-i dreptul, aveà știrea sa direct, dela un martor ocular al morții lui Marcus:

sine pe fiul său, și-l rugă, să nu lase războiul neisprăvit, «ca să nu pară a trădă statul»: Commodus îi răspunse evaziv: el nu era extraordinar de înclinat, să împlinească tatălui său această dorință; generalii lui Marcus i-o amintiră apoi în adevăr des- tul de energie, pentru ca măcar o încheiere onora- bilă a expediției să fie ajunsă: Împăratul însă era la acea dată deja plecat dintre cei vii ¹⁾. După ce Mar- cus își împlini astfel zadarnic datoria de a sfătui pe fiu, el își îndreptă cugetul său — fără speranță, dar și fără desnădejde pentru ceea ce lăsa în urmă — cu totul spre trecerea sa demnă la cele eterne. Moartea îi era binevenită: de aceea el căută să-i scurteze calea, mer- gându-i bucuros întru întimpinare: el se abțină dela orice mâncare ori băutură, suportând cu fermitate efectele accelerării boalei ²⁾. Totuși, nu pentru că ar fi fugit de noi oboșeli și suferințe, alergă Marcus acum înaintea morții, ci pentru că vedeă clar că totul s'a sfârșit cu dânsul. Dovada, că el chiar în aceste

Dio fusese în anii 226/8, în calitate de vechiu consular, proconsul și legat, chiar guvernator al Pannoniei: deci în provincia unde tradiția despre moartea lui Marcus se putuse mai nemijlocit păstră. Pe de altă parte caracterul lui Com- modus și ticăloșia obicinuită a vechilor medici și negustori de leacuri n'ar exclude adăogarea acestei crime la cele așa de multe ale istoriei universale. — Totuși *v. Marci*, care de obicei e așa de bine informată, ne dă o explicație foarte fi- rească a morții lui Marcus, — iar celelalte izvoare nu știu nimic despre crima «descoperită» de vreun vechiu curtean bănuitor lui Cassius Dio.

¹⁾ *Vita Marci* 28, 2 cu Herodianos I 6,1. Asupra condiții- lor păcii cu barbarii vezi Cassius Dio LXXII, 1 și urm.

²⁾ *Vita Marci* 28, 3.

momente supreme ale existenței sale pământești, n'a încetat de a se gândi la binele public și a fost până la un punct surprins de hotărîrea rațiunii eterne, de a-l chema la sine tocmai în mijlocul împlinirii datoriei sale, nelăsându-l să-și vază roadele îndelungatelor sale străduințe, — e cuprinsul ultimelor sale «însemnări», pe cari poate deja în friguri, cu o mână tremurândă, le-a încredințat — spre împăcarea conștiinței sale inexorabile de părinte al lumii romane — tăblițelor de ceară dela căpătăiul său : «Celui ce nu socotește drept un rău aceea ce-i aduce cu sine timpul, și căruia îi e egal, de poate arăta mai multe fapte potrivite rațiunii drepte, ori mai puține, și căruia îi e indiferent, dacă a observat mai îndelung ori mai scurt timp cosmos-ul, — acestuia nici moartea nu-i e ceva înspăimântător» ¹⁾. «Omule, ai fost cetățean în acest mare stat : ce-ți pasă, dacă cinci ani, ori mai mulți ? Căci ce-i conform legilor, e drept pentru fiecare. Ce e dară îngrozitor, dacă din acest stat te scoate, nu un tiran, și nici un judecător nedrept, ci natura, care te-a și introdus în el ? E același lucru ca dacă unui actor îi dă drumul dela teatru tot pretorul care l'a tocmnit. — «Dar n'am jucat cinci acte, ci numai trei». — Așa e ; dar în viață trei acte sânt o dramă întregă. Căci încheierea o hotărăște acela, care odinioară a fost cauza combinării elementelor, iar acum e aceea a disolvării lor ; tu nu ești responsabil nici de una, nici de alta. Pleacă dară binevo-

¹⁾ XII 35. Cf. în general c. 31 — 36, care toate arată pre-
 ocupația lui Marcus cu trecerea sa din această lume.

itor de aici: căci și cel ce te concediază, e binevoitor» ¹⁾).

A șasea zi ²⁾, de când Marcus fusese atins de boala necruțătoare, el chemă pe prieteni, ca să-și ia rămas bun. Commodus eră și el de față ³⁾. Împăratul — deși cu totul slăbit de boală — vorbi cu liniștea și fermitatea sa obicinuită: el rugă pe prieteni să nu se întristeze de moartea sa — căci totul e trecător ⁴⁾, — ci mai de grabă să poarte grijă, în aceste timpuri așa de grele, de viitorul statului, venind cu sfatul și cu fapta în ajutorul tânărului și neexperientului său fiu ⁵⁾. Bătrânii curteni și generali

1) XII 36: ultimul capitol al *Commentariilor*: citat în întregime.

2) *Vita Marci* 28, 4; cf. 27, 11, și Herodianos I 4, 7.

3) Vezi Herodianos, I 4, 1. — *Vita Marci* 27, 11, dă dimpotrivă următoarele amănunte, care, pe lângă că ar fi trebuit să fie exprimate în absența lui Commodus, nu se potrivesc nici cu caracterul iertător al lui Marcus și de aceea par a fi inventate: «ante biduum quam exspiraret, admissis amicis dicitur ostendisse sententiam de filio eandem, quam Philippus de Alexandro, cum de hoc male sentiret, *addens nimium se aegre ferre filium superstitem reliquentem* (cf. și 28, 10: aceeași gândire). nam iam Commodus turpem se et cruentum ostentabat». Cf. în cap. 28, 6 amănuntele privitoare la încredințarea lui Commodus de către Marcus prietenilor săi: «*si dignus fuerit*».

4) Cu vorbele lui Marcus din *v. Marci* 28, 4: «quid me fletis et non magis de pestilentia et communi morte cogitatis?», — la care *Vita* adaugă: «et cum illi vellent recedere, ingemescens ait: Si iam me dimittitis, vale vobis dico vos praecedens»; această mișcare a adunării, ca spre plecare, și vorbele din urmă ale lui Marcus sânt neverosimile.

5) Despre o directă desavuare a acestuia (cf. n. 3), din partea lui Marcus, nici vorba nu poate fi.

se aşteptau chiar la numirea unuia dintre dânsii, ca sfătuitor special al viitorului împărat : ei întrebă pe Marcus, cui încredinţează pe Commodus. Împăratul însă, care nu avea acel plan, le răspunse în general: «vouă, dacă va fi vrednic, şi zeilor nemuritori» ¹⁾. Apoi Marcus, cuprins de ameţeală pentru sfortzarea făcută, se culcă iarăşi, pe când adunarea se împrăştiă încet, în tăcere şi lacrimi ²⁾. — A şaptea zi Împăratul simţind că i se apropie sfârşitul, chemă pentru cea din urmă oară la sine pe Commodus : dar tatăl şi fiul nu-şi aveau multe de spus : deja după câteva momente Marcus concediè pe fiul său, «pentruca să nu se prindă boala şi de dânsul» ³⁾. Eşind Commodus Împăratul îşi acoperi faţa, «ca şi cum ar fi voit să doarmă», şi în noaptea ce urmă, în singura tovărăşie a conştiinţei sale, aşa precum trăise, el muri ⁴⁾: ziii îi acordaseră până la sfârşit întrebuintzarea raţiunii sale, aşa ca moartea sa să-i fie tot aşa de virtuos-frumoasă, precum îi fusese viaţa. Monumentul sublim

1) *Vita Marci* 28, 6. Cf. Herodianos I 4, 4: γένεσθε δὲ οὖν αὐτῷ ὑμεῖς ἀνθ' ἐνός ἐμοῦ πατέρες πολλοί, περιέποντές τε καὶ τὰ ἄριστα συμβουλεύοντες. Vezi în general tot discursul pe care Herodian îl dă ca ţinut de Marcus: amănuntele sânt toate în concordanză cu faptele istorice.

2) Herodianos I 4, 7 şi *v. Marci* 28, 4—5.

3) *Vita Marci* 28, 8: «quem statim dimisit, ne in eum morbus transiret».

4) *Ibid.* 28, 9. La 17 Martie 180: Cassius Dio, LXXI 33, 4; Tertullian, *Apologet.* 25. Cf. vorbele mişcător de scurte şi aşa de adevărat profetice ale lui Herodian: «...ἀνεπάσαστο, πόθον τε τοῖς καθ' αὐτὸν ἀνθρώποις ἐγκαταλιπὼν ἕρετῆς τε αἰδίου μνήμην ἐς τὸν ἐσόμενον αἰῶνα».

al vieții constante întru virtute erà terminat : rațiunea eternă putea acum rechemà la sine pe fiul ei cel întru toate credincios divinei sale origini.

Contemporanii n'au înțeles pe Marcus ¹⁾: acesta e un fapt cu atâta mai vrednic de luare aminte, cu cât Marcus a fost în toate privințele reprezentantul

1) Renan, *o. c.*, p. 468, afirmă tocmai contrarul: «Marc-Aurèle fut extrêmement aimé; *la popularité*, si sujette à se méprendre sur la valeur des hommes, *une fois au moins a été juste. Le meilleur des souverains a été le mieux apprécié*». Renan s'a gândit scriind aceste cuvinte, desigur mai ales la doliul și întristarea obștească pricinuite în imperiu de *moartea* lui Marcus (cf. la Renan p. 486 și urm.): căci în ce privește popularitatea lui Marcus în viață, doară Renan însuși accentuează cu prilejul răscoalei lui Avidius Cassius (p. 38) spiritul de opoziție, ce domnià în societatea romană, împotriva Împăratului «filosof». Totuși Renan caută a sprijini chiar pe izvoare părerea sa, că «ce vertueux prince, qui ne fit jamais la moindre concession à la fausse popularité, fut adoré du peuple» (p. 20). Lăsând la o parte faptul că și această afirmare e contrazisă de Renan însuși pe paginile imediat următoare, dar cele două izvoare citate de Renan nu sânt de fel hotărâtoare: c. 18 și 19 din *vita Marci* sânt o apoteozare a lui Marcus în scopul puțin nobil de a linguși pe Dioclețian (admiratorul și adoratorul lui Marcus) și apoi nici nu reprezintă atât părerea contemporanilor, cât pe cea a urmașilor, — iar cele două scrisori ale lui Fronto, citate de Renan, nu pot dovedi decât pur și simplu, că Fronto iubia și admirà pe Marcus. Însfârșit adăogarea lui Renan: «la haine contre Commode vint, en partie, de l'amour qu'on avait pour son père» (p. 20, n. 1) trebue tocmai pe dos redactată: lumea văzù ce bun principe a pierdut în Marcus, deabia după ce cunoscù pe Commodus. — Dar mai mult decât toate acestea, chiar la moartea sa, Marcus n'a fost plâns (cf. *v. Marci*, c. 18, 19 și 28) pentru mărimea sa sufletească, ci pentru bunătatea sa (nu totdeauna de aprobat).

vremii sale. Sânguința, înclinarea spre filosofia morală, ori scepticismul său sânt dispoziții sufletești, pe care Împăratul le are în comun cu toți contemporanii săi culți. În special durerea și melancolia caracteristică vremilor necreatoare, lipsite de o cultură originală, enervate de propria neputință și de genialitatea zdrobitoare a strămoșilor,—e un sentiment obștesc, pe care în epoca lui Marcus îl întîmpinăm cu atât mai puternic, cu cât tocmai în această vreme o «renaștere» a culturii *clasice* grecești reușește a deșteptă din amortirea sa amorul propriu al epocii, făcând-o și mai sensibilă pentru valorile exacte ale manifestărilor culturale omenești.

Si totuși, e de ajuns o singură privire asupra *caracterului* lui Marcus în comparație cu spiritul vremii sale, pentru a prinde deosebirea fundamentală între epocă și «reprezentantul» ei. Marcus era sincer : vremea «poză»; Marcus era modest : vremea suferia de mania supra-prețuirei de sine; Marcus era bun și iertător : vremea era egoistă și vicleană. E firesc dară, ca a-

față de toată lumea : Senatul plângea pe împăratul care-i crescuse autoritatea, poporul pe principele așa de darnic cu — pâne și jocuri, oastea pe șeful ei indulgent; toți aveau deci motive egoiste de a-l regretă. Alte dovezi împotriva afirmării lui Renan poate aduce însuși cititorul atent al expunerii mele de până acum (izolarea lui Marcus, etc.); altele se vor aduce apoi din bielșug în cele următoare : aici mai pomenesc numai această împrejurare : istoricii, cari au scris în vremile următoare despre Marcus (cf. *v. Veri* 11, 2 sqq; Victor, *Caes.* XVI 6) au trebuit să respingă cu indignare între alte legende, ce li se transmisese tocmai de contemporanii lui Marcus, și pe aceea, că el și-ar fi otrăvit pe fratele său Verus, ca să scape de el! (Vezi mai departe, în text).

celeași fenomene social-psihologice să se fi oglindit cu totul altfel în sufletul lui Marcus și în cel al contemporanilor săi : scepticismul, care privià toate din punctul de vedere al eternității cosmice, îndemnà pe Marcus la umilință și iertare ; dimpotrivă contemporanii deduceau din el *genialitatea* lor : ei se socotiau acum mult mai presus, spiritual, decât *naivii* și *neconștienții* creatori din vremile eroice ale culturii. Ba mai mult, printr'un contrast caracteristic pentru superficialitatea gândirii lor, deși spuneau că totul e zadarnic și trecător, ei *credeau* în *glorie* : pățimaș, brutal, teatral : cynicul Peregrinus Proteus se arse de viu la jocurile din Olympia, dupăce cu ani înainte anunțase lumii întregi această hotărîre «eroică». — Aceeași deosebire între Marcus și contemporani se poate observà și în ce privește fenomenul social-psihologic *compensator* al scepticismului : spiritul religios. «Credința» lui Marcus e capabilă de purificare până la pantheism ; «credința» contemporanilor se identifică aproape complet cu superstiția barbară, orientală ¹⁾.

Deja din puținele exemplificări de mai sus, se poate vedea, cât de incomprehensibil trebuià să fie Marcus pentru marea massă a supușilor săi. Începând chiar cu înfățișarea sa externă : liniștea și seninătatea lui Marcus li se părea a fi acelaș lucru cu liniștea silită, mândră și disprețuitoare a nenumăraților filosofi și pseudofilosofi «poseur»-i, stoici, ori altfel ; bunătatea lui Marcus le apărea apoi ca simplă slăbiciune ; modes-

1) Exemple despre toate cele afirmate în acest alineat se găsesc în expunerea mea de mai sus, cap. II și IV, *passim*.

tia sa, ca prefăcătorie ; încrederea sa în zei și în oameni, ca superstiție, resp. lipsă de pătrundere și naivitate ; blândeța sa, ca sărăcie cu duhul ; activitatea sa înceată, ca neputință ; cântărirea solidă a hotărîrilor, ca lipsă de spirit de inițiativă, resp. ca nerecunoaștere a primejdiei ; filosofia vieții sale, ca sofistică și pedanterie. Și nu unul dintre «pătrunzătorii» caracterizatori ai Împăratului se va fi simțit la schițarea portretului negativ de mai sus deosebit de mândru pentru rara sa perspicacitate.—Toți acești oameni măsurau doară pe Marcus cu măsura sufletului lor : ce puteau bieteles lor spirite mici și cârtitoare înțelege din mărimea sufletească a Împăratului, atunci când deja din moși-strămoși ele se desobicinuiseră a reflecta alte străluciri decât cele fals-ideale, ale epigonilor închipuiți de sine, din decadența greco-romană?—Căci nu numai valorile artistice, ci și cele pur intelectuale, au fost întotdeauna inaccesibile spiritelor mediocre : nu numai frumusețea unei statui grecești, ci și înțelepciunea unei pagini din Aischylos ori Goethe, e incomprehensibilă, «indiferentă», pentru sufletul banal. — Dacă Marcus ne-ar fi azi cunoscut numai după ce ne povestesc istoricii antici despre el, ori chiar, pe lângă aceștia, și, numai, după scrisorile sale — unde, precum se știe, sufletul unui om mare nu se poate manifesta deplin decât în măsura, în care corespondentul său e un spirit ales : căci caracteristica oamenilor superiori e putința lor de adaptare la toate inteligențele — noi n'am ști azi decât aproximativ, ce fel de împărat a fost Marcus, și aproape de loc, ce om a fost el. Mărimea lui Marcus ca om — și aceasta e valoarea eternă a apariției sale în istorie — nu ne întimpină clar

decât în *Commentariile* sale.—Prea delicat, pentru a face pe toți atenți asupra greșelii lor în înțelegerea faptelor sale ¹⁾, prea bun, pentru a arăta egoiștilor dinprejurul lui,—cari se bucurau, că elevul *lor*, prietenul *lor*, ori, să admitem, chiar, *eroul* lor (de notat însă : ca și «eroii» *lor* din teatre și circuri) e mare, bun, etc., — că totuși el nu gândește ca ei și nu e de fel *al lor*, — el i-a lăsat pe toți să se creadă, dacă nu mai buni decât el, cel puțin deopotrivă lui și părtași ori pricinuitori ai *excelenței* lui : în acest chip însă, singur Marcus a împiedecat formarea unei tradiții

1) *Commentariile* ne arată clar, că, ce spune *vita Marci*, 22, 5—6, despre auto-apărările Împăratului prin vorbă și prin scris : «sane *quia durus videbatur* ex philosophiae institutione Marcus ad militiae labores atque ad omnem vitam, *graviter carpebatur*, sed male loquentibus *vel sermone vel litteris respondebat*», — se rapoartă cel mult — dacă știrea e exactă : cf. sfârșitul notei acesteia — la activitatea *externă* a lui Marcus, ca împărat : edictele lui Marcus împotriva luxului și desfrâului, ori ordinele sale către soldați, întrucât vor fi fost primite cu nemulțămire, erau, poate, apărute de dânsul prin discursuri în senat ori scrisori adresate aceluiași înalt corp : dar acesta eră un obicei vechiu în istoria Imperiului, și n'are prea mult de-a face cu felul *special* de a fi al lui Marcus. Dinpotrivă *Commentariile* ne arată la fiecare pas, că Împăratul preluera în tăcere și singurătate înrăuirile externe, ce primiă, în ordinea criticei intim-morale a gândurilor și acțiunilor sale.—Cf. mai departe, în text, pildele de lipsa de înțelegere a contemporanilor, pentru Marcus.—Cât privește *scrisorile* Împăratului, pomenite în *v. Marci* 29, 5, «nihil enim magis timuit et deprecatus est quam avaritiae famam, de qua se multis epistulis purgat» și 23, 7 (cf. 19, 7) : despre favoriții soției sale, — ele fac fără îndoială parte din falsificatele așa de numeroase, ce se întâlnesc mai ales în *Viețile* secundare ale «Istoriei Auguste».

istorice contemporane asupra înfățișării *adevărate* a concepției sale despre lume, despre viață și despre sine. — Contemporanii săi n'au povestit și însemnat cronografic decât o sumă de fapte ori vorbe răzlețe ale Împăratului: după moartea acestuia istoricii recunoscând prin comparația și perspectiva istorică mărirea celui trecut la eternitate, i-au alcătuit, apoi, o biografie plină de laude, exclamări de admirație și reflexiuni morale pe fondul vieții sale: totuși fără *Comentarii*, ca atâția oameni superiori, cari n'au voit, ori n'au avut prilejul de a-și face singuri biografia, Marcus ar fi luat cu sine în mormânt secretul vieții sale.

Iată acum și câteva pilde de felul cum a fost înțeles Marcus de contemporani. — *Vita Marci* povestește, că, după moartea lui Verus, Marcus cerând Senatului consacrarea ca *divus* a fratelui său, el a dat apoi, în discursul de mulțămire, foarte clar a se înțelege¹⁾, că toate planurile de războiu, prin cari au fost biruiți Parthii, au fost ale sale; că acum, ne mai fiind împiedecat de fratele său, el va putea însfârșit domni așa cum în totdeauna a dorit; că, într'un cuvânt, moartea fratelui său îi e foarte binevenită: Senatul, adaugă biograful, a prins tare bine subînțelesurile lui Marcus²⁾. — Iubiții contemporani ai lui Marcus erau apoi chiar de părerea, că acesta și-a otrăvit fratele, întinzându-i singur, cu mâna sa, bucata de carne tăiată — de el însuși — cu un cuțit înveninat numai pe o parte³⁾, — atât pentru a scăpa

1) «Occulte ostendit».

2) 20, 2 și urm.

3) *Vita Marci* 15, 5; *v. Veri* 11, 2 sqq.; cf. 10, 2; Aurelius Victor, *Caes.*, XVI 5.

de dânsul, cât și pentrucă-i invidiã laurii câștigați în războiul parthic ¹⁾: istoricii, cari relatează această legendã, resping totuși indignați acuzarea adusã lui Marcus ²⁾. — Tot astfel ziceau contemporanii, că Marcus a dorit și moartea fiului său Commodus, pentrucă acesta se arãtã dejã de copil a deveni un Nero ³⁾. — Ceea ce apoi, în general, nu-i puteau iertã Împãratului contemporanii săi, erã dragostea sa pentru filosofie ⁴⁾ și respectul său pentru filosofi: în afarã de epigramele, satirele și comediile, care circulau, respective se reprezentau, în public, fãrã a fi împiedecate, și în care filosofarea lui Marcus erã privitã ca o slãbiciune tot atãt de ridiculã ca și glutoneria lui Verus ⁵⁾, — lipsa de înțelegere a Romanilor pentru

1) Victor, *Caes.*, XVI 5—6.

2) *Vita Marci* 15, 5; *v. Veri* 11, 3 și 10, 2; Victor, *l. c.* — Cf. *v. Veri* 9, 1—6 pentru zvonurile despre *dușmãnia* dintre Marcus și Verus și 10, 1—5, legenda despre otrãvirea lui Verus de cãtre soacra și *iubita* sa Faustina, soția lui Marcus.

3) *Vita Marci* 28, 10 și 27, 11.

4) Știrea din *v. Avidii Cassii* 3, 5 sqq., cã Marcus, înainte de a plecã la războiul germanic, a disputat trei zile în public, la Roma, despre filosofia stoicã, e încã o dovadã de lipsa de înțelegere a contemporanilor pentru firea lui Marcus: acesta iubiã filosofia, dar știã sã-și pãstreze și demnitatea imperialã. — Știrea de mai sus a fost fãrã îndoialã inventatã, cu intenții ironice, în tabãra Cassianilor (vezi mai jos în text), precum aratã clar și legãtura de idei, în care apare în biografia pretendentului.

5) Cf. în *v. Avidii Cassii* vorbele lui Cassius, desigur bazate, și ca text, pe un fond de adevãr, din scrișoarea, altfel falsificatã, a lui Verus: «*te (Marcum) philosopham aniculum, me luxuriosum morionem vocat*». — *Vita Marci* 8, 1, pomeneste ironiile și glumele, nepedepsite, ale mimografului Ma-

Marcus se manifestă și în forme mai puțin civilizate ori, chiar, deadreptul criminale. Astfel oamenii nerușinați, cari n'aveau nimic de pierdut înfruntând pe împărat, își permiteau nepedepsiți vorbe ori fapte, care, supt un apărător mai puțin filosofic al demnității imperiale, i-ar fi costat capul ¹⁾; bunătatea lui Marcus față de ai săi eră interpretată ca slăbiciune, lipsă de mândrie, ori chiar de simț de onoare: nu numai că despre Faustina circulau tot felul de zvonuri infame, dar Marcus era calomniat, ca fiind conștient de ticăloșiile soției și îndurându-le pentru a nu pierde zestreă — adică imperiul ²⁾; chiar pe scenă Marcus eră înfățișat ca un bărbat înșelat și orb de naiv ³⁾; ba mai mult, poporul vorbea, că Marcus a înaintat în onoruri pe amanții soției sale, deși știa, că-și bat joc de cinstea lui ⁴⁾; și biograful Împăratului adaogă textual, că atât poporul cât și «alții» (adică, din societatea înaltă) povestiau încă multe altele, dezaproband energie răbdarea lui Marcus ⁵⁾. Însfârșit însăși sinceritatea și simplitatea lui Marcus erau puse la

rullus pe socoteala fraților împărați; *ibid.* 15, 1: «saepe iocis popularibus dicitur laccessitus»; 23, 5: «fuit enim populo hic sermo, cum sustulisset ad bellum gladiatores, *quod populum sublatis voluptatibus vellet cogere ad philosophiam*»; apoi, pentru satirele pe socoteala căsniciei lui Marcus, atât pe scenă, cât și în popor, vezi c. 29.

1) Vezi in *v. Marci* 12, 2—3, exemplul lui Vetrasinus.

2) *Ibid.*, c. 19.

3) *Ibid.*, 29, 2.

4) 29, 1; cf. 29, 3.

5) 29, 3.

îndoială : el era acuzat de prefăcătorie și viclenie¹⁾, și înfățișat ca iubitor de glorie²⁾, mândru și disprețuitor față de curteni³⁾. Pe de altă parte vechea aristocrație romană era peste măsură de nemulțămită cu înălțarea — din grația Împăratului — a filosofilor cerșetori⁴⁾ și a orientalilor plebei⁵⁾, de tot soiul, până la cele mai înalte funcțiuni publice : cosmopolitismul stoic, — de care și Marcus era până într'atâta câștigat, încât mărită, după moartea lui Verus, pe fiica sa Lucilla, «cum... Augusta esset et Augustae filia», cu sirianul Claudius Pompeianus, fiul unui simplu cavaler roman din Antiochia⁶⁾, — eră fundamental odios Romanilor de baștină, cu vechile lor tradiții de rasă nobilă — mai pre sus de oricare alta.

Că nemulțămirea aceasta a multora dintre supuși

1) 29, 6 : «dederunt et vitio, quod effectus fuisset nec tam simplex quam videretur, aut quam vel Pius vel Verus fuisset».

2) 20, 5 : «erat enim famae suae curiosissimus, requirens ad verum, quid quisque de se diceret, emendans quae bene reprehensa viderentur» : probabil la baza acestui zvon stătea virtutea stoică a lui Marcus — rău înțeleasă de vulg — de a folosi spre propria desăvârșire și ocazionalele dezaprobări ale semenilor săi. — Cf. de altfel și reaua interpretare, în acelaș senz de mai sus, a unei alte știri, privitoare la *modestia* de copil a lui Marcus, în c. 7, 1.

3) 29, 7 : «dederunt etiam crimini, quod aulicam adrogantiam confirmaverit summovendo amicos a societate communi et a convivis» : fals : cf. c. 22 și în general *v. Marci* și Cassius Dio LXXI, *passim*.

4) Cf. *v. Marci* 23, 9 : «fama fuit sane, quod sub philosophorum specie quidam rem publicam vexarent et privatos».

5) Vezi mai jos : chiar familia lui Marcus (soția Faustina, fiica Lucilla) era de partea nemulțămiiților : *v. Marci* 20, 7.

6) *Vita Marci* 20. 6—7.

cu felul de a fi al Împăratului, nu erà de o natură superficială ori trecătoare, o dovedì spre *sfârșitul* domniei lui Marcus, răscoala și proclamarea ca împărat a vestitului general, pe vremuri așa de credincios casei Antoninilor, Avidius Cassius. — Soarta tragică a acestui om de o rară vrednicie, — pentru care coroana imperială nu ar fi fost o răsplată exagerată¹⁾, decurse tocmai din creșterea curentului protivnic lui Marcus până la o așa violență, încât o înlăturare a împăratului «prea slab» se păru tuturor celor nemulțamiți a fi o necesitate patriotică. — Avidius fu oarecum victima partidei nemulțamiților: de ani de zile el era ocupat ca general ori guvernator în Orient; știrile despre războiul — interminabil — cu Germanii trebuiau să-l irite în cel mai înalt grad și să-l facă — pe dânsul, generalul energie și biruitor — a acuzà pe Marcus de nepricepere și slăbiciune; dragostea și admirația, de care el se bucurà la Orientali — mai ales în urma reorganizărei cu mână de fier a corpurilor de oaste moleșite din Armenia, Siria, Arabia și Egipt²⁾; cultul, cu care strălucitoarea capitală a Siriei, Antiochia, îl înconjurà, ca pe un

1) Tradiția antică (în «Istoria Augustă»: *v. Marci, v. Veri, v. Avidii Cassii*; Cassius Dio LXXI, — etc.) e unanimă în a relevà calitățile excepționale de militar, om politic și administrator, ale lui Cassius. După mărturia chiar a împăratului Verus, într'o scrisoare către Fronto (*ep. ad Ver. imp.* II 3, Naber p. 131—2), isprăvirea cu bine a greului război parthic se datorià în prima linie lui Cassius și colegului său în comandă, Martius Verus.

2) Cf. asupra acestui punct chiar Fronto, *ad amicos* I 6, p. 178.

adevărat împărat; succesele sale continue ca organizator și general (Armenia, Arabia și Egiptul erau focare continue de răscoală; în special în Egipt Cassius își câștigă mari merite prin înăbușirea primejdioasei revolte a «Bucolicilor») ¹⁾; cu un cuvânt, mirajul, așa de obicinuit oamenilor aleși, cari trăiesc într'un cerc strâmt, de a pierde măsura dreaptă a propriei prețuiri, îl împinse și pe Cassius, desigur sincer convins de dreptatea și patriotismul acțiunii sale, în brațele nemulțămiiților: soldații, cari cu toată severitatea sa, îl adorau pentru îndrăzneala și vitejia sa personală, îl proclamară numaidecât ca împărat (175 d. Chr.). Un zvon fals despre moartea lui Marcus ajută la întinderea furtunoasă a revoltei: turburări în favoarea lui Cassius se iscară chiar în Roma ²⁾ și nu e nici-o îndoială, că, dacă de fapt Marcus ar fi murit atunci, Cassius, care eră așa de prețuit de toată lumea, ar fi fost recunoscut pretutindeni ca împărat legitim, cu înlăturarea dela tron a dinastiei Antoninilor, reprezentată prin Commodus, fiul lui Marcus. — Totuși când se află în Răsărit, că Marcus nu numai n'a murit, dar a întrerupt războiul sarmatico-marcomannic, pentru a merge cu oaste împotriva lui Cassius, — acesta fu ucis chiar de soldații săi și capul său fu trimis lui Marcus.

Învinuirile, pe care Cassianii i le aduceau lui Marcus ca împărat, le găsim formulate într'o sumă

¹⁾ Cf. mai multe despre aceste fapte războinice la Schiller, *röm. Kaiserz.* I 2, p. 657 sqq., cu izvoarele citate în amănunte acolo.

²⁾ *Vita Marci* 25, 2; *v. Avidii Cassii*, 7, 7.

de scrisori, ce-i dreptul falsificate ¹⁾): pe seama lui Cassius, ori a membrilor casei Antoninilor, dar, în felul discursurilor din istoricii antici, alcătuite pe baza unor informații contemporane, vrednice de ținut în seamă. Cassius și tovarășii săi imputau lui Marcus slăbiciune față de administratorii hrăpareți ai provinciilor și față de oamenii nevrednici din familia ori din jurul său, neglijare a intereselor statului de dragul filosofiei, neîmpiedecarea decadentei în disciplină și virtutea războinică a armatei, tolerarea funcționarilor hoți și ticăloși ²⁾, în sfârșit, mai pre sus de toate, incapacitatea militară: Cassius se înfățișă pe sine ca împăratul trebuitor acelor vremi grele: războinic, și energie în felul vechiu roman, — în contrast cu Marcus, filosoful, slab și nepractic ³⁾.

Exemplul acesta hotărîtor, cu răscoala lui Avidius Cassius, ne arată că Marcus nu erà nici înțeles, nici iubit, de mulți dintre supușii săi. Chiar însã acei, cărora el le erà simpatic, nu-l respectau, — așa precum

1) Noel des Vergers, *o. c.*, p. 93 și urm., și Renan, *o. c.*, p. 37 și urm. le iau ca autentice și de aceea trag concluzii false pe baza lor. — Asupra valorii scrisorilor și documentelor citate de Istoria Augustă, există un studiu general al lui Czwalina, *De epistularum actorumque quae a scriptoribus hist. Aug. proferuntur fide atque auctoritate*, Diss. Bonn 1870, și apoi o sumă de monografii critice asupra știrilor Istoriei Auguste cu privire la diferiții împărați ori pretenedenți, tratați în ea. Aici vom cita numai, iarăși, critica de total a Ist. Aug., făcută — cu rezumarea rezultatelor de amănunte până la el — de Lécrivain, *Études sur l'histoire Auguste*, Paris, 1904.

2) *Vita Avidii Cassii* 14.

3) *Ibid.* 3, 5 sqq.; 1, 8.

il respectase de pildă pe Traian ori pe Pius: lumea de-atunci, ca și cea de azi, privia cu oarecare mirare protectoare experiența domniei unui filosof: chiar cele mai înțelepte și statornice acte ale împăratului, ei nu le luau prea în serios: disprețul masei pentru omul politic cu principii, pentru teoretician, poate fi încă odată observat în istoria civilizației omenești cu prilejul domniei împăratului Marcus.

Posteritatea știu dimpotrivă, să prețuiască după cuviință pe bunul împărat. Deja la moartea lui Marcus se putu observa schimbarea în părerea lumii antice despre filosoful încoronat. Maestatea, cu care Marcus trecuse dela cele pământești, înghețase pe buzele tuturor scepticilor surâsul binevoitor, ce i-l consacrau de obicei; golul ireparabil, lăsat de împăratul repausat, deschideà ochii și acelora, cari pentru slăbiciunile ori greșelile lui infime, îl condamnaseră în viață ca slab ori incapabil; înălțarea acum pe tronul Romei a unui împărat, cum dela Caligula ori Nero, lumea aproape uitase, că ar mai puteà existà, sanctificâ definitiv virtuțile de om și împărat ale celui de veci adormit. Și tot ce făcuse Marcus bun în viață, în pace și în războiu, în justiție, morala publică ori administrație, fu acum băgat de seamă și prețuit cu recunoscătoare căință ¹⁾.

¹⁾ Marcus fu la moarte adorat ca zeu ocrotitor al statului, *propitius deus*, în chip unanim de senat și popor, la un loc — *non divisus locis sed in una sede*, — ceea ce până atunci, la obicinuitele consacări ca *divi* ale împăraților, nu se mai întâmplase (*v. Marci* 18 3); entuziasmul fu așa de general, încât cei ce nu ar fi avut în casă imaginea lui Marcus, erau considerați ca sacrilegi, — și până în secolul al IV-lea rămase

Numele Antoninilor deveni prin Marcus sfânt. Înclinarea spre iertare a posterității consacra și pe Verus, și astfel, în analele Imperiului, treimea Pius, Verus, Marcus deveni simbolul perfecțiunii împărătești, către care supuși ca și stăpânitori priviră în vremile ce urmau cu egal de sinceră adorare ¹⁾. În special Pius și Marcus deveniră divinitățile tutelare ale Imperiului: *numina rei publicae* ²⁾. Virtuțile lui Marcus deveniră obiectul de studiu și nobilă ardoare a împăraților măcar cât de cât idealști, cari-l urmau. — Severus dădu fiilor săi numele Antoninilor, ridică în cinstea lui Marcus chiar pe nevrednicul Commodus printre *divi*, întemeie tradiția de a se da împăraților numele de Antoninus cu aceeași sacră însemnare ca Augustus și lasă cu limbă de moarte să fie așezat spre vecinică odihnă «în mormântul lui Marcus» ³⁾. — Macrinus purtă acelaș cult lui Marcus, silindu-se să-i semene măcar în înfățișarea sa externă ⁴⁾, dacă altfel nu era în stare, și socotindu-se mult mai fericit de a fi tatăl unui Antonin: așa își numise fiul, care ca împărat — fără împărăție — fu Antoninus Diadu-

ca datină în multe case, ținerea lui Marcus printre zeii penați (*v. Marci*, 18, 5 și urm.).

¹⁾ *Vita Anton. Diadumeni* 7, 1—7 și 8, 1. — Caracteristice sânt cuvintele (7, 4): «... ut scirent omnes Antoninos pluris fuisse quam deos ab trium principum amore, quo sapientia, bonitas, pietas consecrata sit, in Antonino pietas, in Vero bonitas, in Marco sapientia». Cf. și *v. Opilii Macrini* 7, 7 și *v. Alex. Sev.* 9, 1.

²⁾ *Vita Severi* 21, 4.

³⁾ *Ibid.* 19, 2 — 3; 20; 22; *v. Caracalli* 9 și *v. Getae* 2.

⁴⁾ Cf. Herodianos V 2, 3 — 4 și V 1, 8.

menus, — decât că el însuși a devenit împărat ¹⁾. Și, pentru a trece peste împărați ca Heliogabalus, Severus Alexander ori Gordianii, — pe cari geniul lor rău, ori o soartă protivnică (Severus Alexander) i-a împiedecat de a face cinste numelui Antonin, adorat ori chiar și purtat de dânșii ²⁾, — să ne oprim mai mult asupra a trei împărați, cari prin meritele lor personale și-au câștigat un nume etern în istorie și pentru cari Marcus a fost un zeu protector, un ideal de virtute, o imagine sublimă a sfințeniei omenești.

Dioclețian onoră pe Marcus ca divinitate prin excelență protectoare a casei sale, și spunea, că dorește să i se asemene «prin viața și clemența» sa ³⁾; Constantin veneră astfel numele Antoninilor, încât ținea imaginile în aur ale lui Pius și Marcus printre cele ale penajilor săi Constanții și Claudii, și se siliă a-i imita și în cultul virtuții ⁴⁾; însfârșit Iulian nu numai și-a luat pe Marcus de pildă în toată viața și activitatea sa ⁵⁾, dar admirația, pe care a purtat-o împăratului filosof, el a exprimat-o și în entuziaste imnuri de laudă —

1) *Vita Opilii Macrini* c. 3, 7, 10; *v. Diadumeni* 7, 1 — 7 (scrisoarea, și celelalte «documente», false; tradiția menționată în ele, exactă), 8, 1; cf. c. 1, 2, etc.

2) *Vita Antonini Heliogabali*, c. 1, 2, 3, 17, 18 și 34; *v. Alex. Sev.*, c. 5 și urm., *v. Gord.*, 4, 7—8.

3) *Vita Marci*, 19, 12; cf. c. 20.

4) *Vita Heliogabali* 2, 4.

5) Ammianus Marcellinus, XVI 1, 4; XXII 5, 4—5; Eutropius, *Brev.*, X 16, 3

in formă alegorică ¹⁾, ori directă ²⁾— înfățișând oarecum, la fiecare pas, creștinilor, pe cari-i combătea, imaginea unei imaculate sfințenii păgâne, întru nimic mai prejos de sfințeniile — nu totdeauna ireproșabile — ale noii credințe ³⁾.

Nu mai puțin ca poporul ⁴⁾, ori împărații, cultivă apoi și istoriogrăfia antică memoria lui Marcus. Am observat deja mai sus simpatia, cu care scriitorii «Istoriei Auguste» au povestit despre Marcus ⁵⁾: dacă și Marius Maximus în a sa amănunțită *vita Marci*, care e citată ca izvor special de Istoria Augustă ⁶⁾, era tot așa de favorabil lui Marcus, nu se poate afirma cu siguranță: dimpotrivă știm că Maximus a fost foarte rău intenționat față de Faustina ⁷⁾, pe care apoi, în parte, Istoria Augustă caută a o reabilita ⁸⁾.— Cassius Dio, deși recunoaște foarte imparțial meritele

1) În *Banchetul* său (cu titlul luat după Platon!)—*Caesares*, pag. 312 și urm.,— unde, cu dragoste și adâncă admirație e caracterizat Marcus, atât ca suflet (tot «tratatul»), cât și ca înfățișare externă (pag. 317 B— D: privirile și fața plecate de griji, îmbrăcămintea simplă, iar corpul ajuns prin abținerea strălucitor și transparent ca lumina soarelui).

2) Cf. Iulian, *ep. ad Themist.*, ed. fragm. de Hertlein, pag. 253 B.

3) Cf. Amm. Marc. XXII 5, 4—5 și Eutrop., *Brev.* X 16, 3.

4) Astfel e de notat, că Marcus fu numit după moarte în inscripții destul de des *Pius*: cf. CIL. Indices, *passim*.

5) Cf. în indicele ed. lui H. Peter toate pasagiile, în care e vorba de Marcus.

6) Cf. *v. Avidii Cassii*, 9, 5—12. Foarte des citat, pentru istoria împăraților dela Traian până la Elagabal: v. indicele lui H. Peter.

7) *Vita Avidii Cassii*, 9, 9.

8) *Ibid.*, l. c.

lui Marcus, nu se vede a fi făcut parte dintre admiratorii necondiționați ai împăratului filosof, — iar despre Faustina el e înclinat a judecă la fel cu Marius Maximus¹⁾. Dimpotrivă, puținele capitole, ce a avut prilejul să scrie Herodianos, contemporanul mai tânăr al lui Dio, în a sa istorie «*της μετὰ Μάρκων βασιλείας*», despre Marcus însuși, trădează un așa cult sincer al acestui istoric pentru bunul împărat, și vorbele sale sânt pline de un așa de adânc și cuceritor patos, încât aproape fiecare rând din scurta sa caracterizare ar merită să fie citat: și ceea ce ridică încă valoarea panegiricului său, e că frumusețea cuvintelor sale merge alături cu o informație conștiincioasă asupra faptelor²⁾. — Cu aceeași sinceră admirație vorbește despre Marcus și excelentul Ammianus Marcellinus, în partea ce ni s'a păstrat din ale sale «*res gestae*»³⁾: și e de regretat, că tocmai cărțile, în care Ammianus trată în special și despre domnia lui Marcus, s'au pierdut, căci arta lui minunată de a caracteriza persoanele și situațiile ne-ar fi dăruit de sigur cu acest prilej unele dintre cele mai frumoase pagini, care s'au scris vre-odată asupra fiului lui Pius. — Că istoricii creștini trebuiau, la tratarea istoriei păgâne, să facă în totdeauna o excepție cu Marcus, se înțelege dela sine: notăm aici faptul, fără a ne oprî mai mult asupra lui; destul, că pilda toleranței față de «sfântul» Păgânismului

1) Cartea LXXI.

2) I 1 și urm. Cf. în special cap. 2, § 4, și cap. 4, § 7—8.

3) XXX 10, 19; XXI 16, 11; XXIX 6, 1; XIV 4, 2; XXII 5. 4—5; XVI 1. 4.

fusese dată încă de contemporanii creștini ai lui Marcus, prin cari se moștenise apoi, atât în cler cât și la credincioși, respectul și caritatea pentru marele împărat ¹⁾. — Însfârșit chiar lumea literară antică avea motivele ei de admirație pentru Marcus: Philostratos pomenește cu laude scrisorile Împăratului, pentru eleganța stilului și statornicia caracterului manifestat în ele ²⁾.

Dimpotrivă istoriografia modernă s'a arătat mai puțin generoasă cu Marcus: în afară de Gibbon și Renan ³⁾, rar istoric, care să-și fi dat osteneala de a înțelege mai adânc pe Marcus. Am avut mai sus prilejul de a arăta îngustimea de spirit și critica lipsită de orice măsură și modestie, cu care singurul istoric german actual, care a scris întreaga istorie a imperiului roman, îl judecă pe Marcus: cartea lui H. Schiller e, ce-i dreptul, mediocră și judecata lui nu ne poate prea mult îngriji ⁴⁾. Totuși direcția puțin

1) Cf. asupra relațiilor creștinilor cu Marcus, Renan, *Marc-Aurèle, passim*.

2) *Add. ad epp.* I 1 (ed. Kayser 1871 II p. 257—8). E vorba de sigur de colecțiile de scrisori alcătuite de prietenii Împăratului după moartea lui: una din acestea, cea cu Fronto, ni s'a păstrat. Despre altele putem numai bănuî, că au existat. Cât privește edictele și rescriptele imperiale, acestea fi-rește ni s'au păstrat, fie direct, fie indirect, în *Corpus Iuris*.

3) Cari, și aceștia, numai incidental se ocupă de Marcus, primul ca de un punct de plecare necesar, dar nu inerent, istoriei sale romane, al doilea numai de Marcus ca stoic și protivnic al creștinilor.

4) Totuși nu e nici-o îndoială, că și Mommsen, dacă ar fi apucat să scrie istoria Imperiului, tot ca H. Schiller l'ar fi judecat pe Marcus: ba poate, după obiceiul său (câteodată direct supărător, arătat în a sa istorie a Republicei), de a

idealistică a istoriografiei-moderne-cu-privire-la-antichitatea-clasică, fie strict «filologică»-«antiquarică», fie strict «politică», fie strict «economică», în toate cazurile însă materialist-mecanicistă, ne face a crede, că, deocamdată, Marcus nu va putea trezi în generația hyper-criticistă de astăzi nici-o simpatie mai vie. — Pentru a înțelege pe Marcus, sânt de nevoie două însușiri, nu științifice, ci *omenești*, esențiale: o anume înrudire sufletească cu împăratul filosof, și ceva mai multă *credință* în nobleța neamului omenesc, în putința unei vieți de jertfă și iertare: altfel, nouă, ca și contemporanilor sceptici ai lui Marcus, toate virtuțile Împăratului ni se vor părea sau neverosimile, sau deadreptul *simulate*.

Concepția noastră despre viață e firește fundamental deosebită de cea a lui Marcus: pentru vremea noastră «evoluționistă» și «progresistă», activă și violent-«optimistă», filosofia rezignării e neavenită. Dar: noi trăim două vieți: cea externă: socială, cuceritoare, *de fapte*, și cea internă: reflexivă, intim-metafizico-morală, *a gândurilor*: acțiunile noastre pozitive sânt mai întotdeauna rezultatul unor grele lupte cu îndoiala și descurajarea. Tocmai noi, «oamenii faptei», sântem mai des cercetați în orele singurate de fantoma nimicniciei omenesti: la ce bună toată osteneala, toate dureroasele străduințe, toate jertfele pentru idealuri *pozitive*? Și în aceste ceasuri

bănuî pe toată lumea de micime de suflet, prefăcătorie și câte alte păcate omenesti mai sânt, apoi, cu *ura* sa neîmpăcată față de stoici și cu prețuirea exagerată a activității politic-administrative, Mommsen l'ar fi înegrit pe Marcus și mai rău ca H. Schiller.

grele, când gloria, bogăția și celelalte străluciri și măririi omenești ne apar zadarnice, când lumina vieții noastre active pare a se stinge, răsare în mintea noastră măreț, tragic de impunător, *principiul universal valabil al datoriei*, — mai înainte retras în umbra ființei noastre subconștiente: scopul vieții omenești e desfășurarea, în toată puterea și frumusețelor, a facultăților ce ne-au fost dăruite de rațiunea supremă: și această datorie nu se poate împlini de cât prin activitatea continuă în direcția *însușirilor raționale*, ce ne împodobesc. — Când gândim însă astfel, noi gândim ca împăratul Marcus. Fără să știm, noi cugetăm-mai-departe gândirile răsărite mai întâi în mintea Stoicilor.

Și în altă direcție însă, nu mai puțin hotărîtoare pentru existența noastră conștientă, noi sântem urmașii lui Marcus tot așa de mult ca ai primilor creștini: *sentimentul social* (fundamental deosebit de instinctul social) n'a existat, în afară de rari excepții individuale, înainte de Stoicism și Creștinism: de-abia răspândirea principiilor de egalitate și fraternitate omenească a reușit a deșteptă și în omul din popor dragostea gata la jertfă, pentru aproapele. Antichitatea «clasică» a fost strict «egoistă» și «aristocratică»: Platon însuși a făcut deosebiri, injositoare pentru neamul omenească, între diferiții săi membri: căci Platon însuși eră un erou: și eroii gândurilor, ca și cei ai faptelor sânt cruzi și disprețuitori pentru masa cea mare a «semenilor» lor. Când însă «filosofia rațiunii» trebuì să cedeze pasul «filosofiei iubirei», și nu înălțimea ideilor, ci tăria sentimentelor fu hotărîtoare pentru valorarea vieții omenești, —

atunci (și asta se întâmplă deplin de-abia prin îndulcirea intelectualismului stoic de misticismul sentimental neoplatonic-creștin), pentru prima dată, nu eroul, ci martirul reprezintă eflorescența cea mai pură a idealității omenești: cel ce luptă, e *mare*; cel ce suferă însă, e *sfânt*: și sfințenia e singura cale spre cer: ea stă infinit mai pre sus de mărirea eroică. Sacrificiul pentru aproapele e mai *ideal* decât lupta pentru dânsul: iubirea, iertarea și jertfa sânt singurele virtuți cerești, prin ajungerea cărora se poate cu adevărat împlini menirea vieții noastre.

Totuși Creștinismul schimbase nu numai pozitiv, ci și negativ, principiile stoice ale *vieții sociale*: căci învățătura Nazarineanului întunecase principiul idealist al *datoriei* prin cel utilitarist al *răsplății*: veacuri după veacuri această îmblânzire «popularizatoare» a *datoriei sociale* produse roade frumoase: dar când credința în viața viitoare începù a fi clătinată de progresele științei și «răsplata faptelor bune de aici» deveni iluzorie, menirea ideală a doctrinei creștine, cel puțin în cercurile celor «luminați» încetă. Noi, cei de azi, avem iară nevoie de doctrina *datoriei* fără răsplată, într'o viață pământească fără continuare în «lumea de apoi». Iar teama de moarte a contemporanilor noștri, dacă nu mai poate fi îndepărtată prin *credința* creștină, atunci trebuie combătută prin rațiunea inexorabilă, stoică: pentru cel ce nu mai poate crede în miracolele creștine, singura carte de mângâiere sânt *Commentariile* lui Marcus. Prin Marcus poate azi omul cu înclinări nobile iarăși învăța, ce e viața întru *virtutea pentru virtute*: preceptele Împăratului sânt etern și universal omenești. — Ne-

norocirea noastră e de a ne supra-prețui, de a ne crede vrednici de o viață vecinică: și nu numai eroul modern, ba chiar acesta de cele mai multe ori e modest, ci tot omul, egal, dacă-i un nevrednic ori neputincios, ba mai ales acesta, *cere* viața eternă, se simte nedreptățit, ca după moarte să se prefacă în elementele prime din care a fost alcătuit: Marcus ne învață a vedeà nimicnicia noastră și a ne întoarce la măsura cuvenită a dorințelor noastre. El face aceasta într'un chip mai mult trist decât ferm. Invățătura lui poate fi însă îmbrăcată și în haina celei mai senine frumuseți. Nu există o altă viață și noi ne vom face iară țărână: dar și florile câmpului devin iară praf: și totuși ce frumos înflorește ele în scurta lor viață: de aceea și noi trebuie să înflorim ca dânsele: căci ce fericire poate fi mai mare, pentru noi, decât de a ne simți una cu natura, a cărei frumusețe nu e decât răsfrângerea în afară a frumuseței din sufletul nostru: noi sântem făpturile pământului și ale soarelui: dacă acesta strălucește luminând pământul, sufletele noastre se deschid ca și corolele florilor la apropierea dimineții: prin soare trăim și — conștient ori inconștient, «păgânește» ori «creștinește» — la el ne închinăm cu toată puterea desăvârșirii noastre pământești. — Încetarea vieții noastre nu e dureroasă: dimpotrivă știm, că ea e o blândă liniștire a mișcărilor noastre, întocmai ca cea trecătoare din timpul somnului: dacă nu ne temem de somn, atunci de ce să ne temem de moarte: dar, cu cât sântem mai neînțelepți, atunci când cu gândul la lucruri ce nu ni se cuvin, lăsăm în părăsire frumusețile din jurul nostru: căci pentru noi oamenii nu e doară

adevărat fericitor decât ceea ce e egal simțirei noastre : tot ce ne face să suferim, ne apasă, ne doboară, nu e fericire, ci numai părere bolnavă a unor simțuri agitate : fericirea constă în deplinul echilibru al funcțiunilor vieții noastre : filosofia liniștei nici n'a fost creată de oameni slabi, nici nu e filosofia oamenilor slabi : ci a oamenilor cuminți : ea e filosofia libertății și a frumuseței : egalitate și simetrie. — Nu în cultul exagerat al propriului eu, ci în armonioasa dezvoltare în mijlocul societății, e a se căuta mijlocul de a ajunge la fericire : liniștea vieții n'are nevoie de retragerea în pustietăți, nobleța n'are nevoie de mândrie închipuită și disprețuitoare ; iubirea n'are nevoie de răsplată ; iertarea nu e o slăbiciune. Omul conștient de nimicnicia sa în mijlocul *cosmosului*, dar de rostul său aici pe pământ, se bucură de o pace sufletească neturburabilă : spre a lucra, adică a trăi, ca și spre a se odihni, adică a muri, el e însuflețit de aceeași seninătate voioasă, ca aceea ce-l cuprinde la privirea unei scene mărețe din natură.

Iar dacă într'un avânt eroic, cuceritor de ceruri, al gândurilor noastre, noi ne simțim mai înrudiți cu Platon decât cu Marcus, atunci tăria convingerii noastre ne va crea dela sine, din propria-i putere, o nouă viață, aici și în eternitate : totuși pentru Platon împlinirea datoriei de membru al societății nu e mai puțin esențială ca pentru Marcus : căci faptele ca și gândurile noastre n'au altă ființă decât cea care li se crează de legăturile lor cu societatea : omul în sine nu există : ci numai omul social : do- vada cea mai clară a existenței noastre — și anume,

fericite — numai supt condiția sociabilității, neodă exaltarea internă și externă a individului în activitatea ori jertfa pentru societate: cu o liniște «tragică» omul singuratec își sacrifică propria viață pentru semenii săi, fără a se simți ca altceva decât purtătorul impersonal al unui ideal: și omenirea recunoscătoare simte, cum cu fiecare nouă creștere a individului la puterea și maestratea unui simbol social, întregul neam omenesc se înobilează.

Viața de curăție sufletească, activitate, iubire și jertfă a lui Marcus Aurelius Antoninus e încă unul dintre exemplele sublime de nobleță omenească, iar moartea sa senină, încă una din pildele despre nefundarea temerei de trecerea-la-cele-eterne.

C U P R I N S U L.

	Pag.
Preința	5
I. Adopțiunea	9
Moartea lui L. Aelius Caesar	9
Adopțiunea lui T. Aurelius Antoninus	10
Moartea lui Hadrian	12
Noul împărat și fiii săi	12
Relațiile lui Hadrian cu fiii adoptivi ai lui Pius	14
Marcus Annius Verus	16
<i>Marcus și Hadrian</i>	17
II. Marcus și Lucius înainte de domnie	28
<i>Marcus, Caesar</i>	29
Marcus și Lucius în casa lui Pius	30
Lăsa de fast dela curtea lui Pius	31
Marcus consul	32
Moartea soției lui Pius	34
Grija lui Pius pentru educația fiilor săi	34
Mama lui Marcus	34
<i>Viața de toate zilele a Caesarului Marcus</i>	35
Relațiile lui Marcus cu fratele său Lucius	39
Căsătoria lui Marcus cu fiica lui Pius	41
<i>Marcus co-regeat</i>	41
Situația lui Lucius la curte	42
Situația lui Marcus	43
Popularitatea sa în imperiu, ca prințipe moștenitor	44
Activitatea publică și privată a lui Marcus; slăvirea sa	47

CUPRINSUL.

	Pag
Prefața	5
I. Adoptiunea	9
Moartea lui L. Aelius Căesar	9
Adoptarea lui T. Aurelius Antoninus	10
Moartea lui Hadrian	12
Noul împărat și fiii săi	12
Relațiile lui Hadrian cu fiii adoptivi ai lui Pius	14
Marcus Annius Verus	16
<i>Marcus și Hadrian</i>	17
II. Marcus și Lucius înainte de domnie	28
<i>Marcus, Caesar</i>	29
Marcus și Lucius în casa lui Pius	30
Lipsa de fast dela curtea lui Pius	31
Marcus consul	32
Moartea soției lui Pius	33
Grija lui Pius pentru educația fiilor săi	34
Mama lui Marcus	34
<i>Viața de toate zilele a Caesarului Marcus</i>	35
Relațiile lui Marcus cu fratele său Lucius	39
Căsătoria lui Marcus cu fiica lui Pius	41
<i>Marcus co-regent</i>	41
Situația lui Lucius la curte	42
Situația lui Marcus	43
Popularitatea sa în imperiu, ca principe moștenitor	44
Activitatea publică și privată a lui Marcus; sârgu- ința sa	47

	Pag.
Carierea lui Lurius	50
Relațiile prietenești dintre Marcus și Lucius	53
Cartea particulară a lui Lucius	55
Posenirea lui Lucius în imperiu	55
Relațiile lui Lucius cu Pius	56
Cauzele neridicării lui Lucius la rangul de <i>Censur</i>	58
Situația oficială a celor doi fii în imperiu	60
<i>Educația fiilor lui Pius; profesorii lor</i>	62
III. Succesiunea lui Pius	74
Moartea lui Pius	75
Marcus, singurul moștenitor	76
Instituția coregentei și situația lui Lucius	76
Lucius coregentul lui Marcus	77
<i>Lucius co-impărat</i>	7
Poziția contemporanilor față de noua instituție	79
IV. Filosofia stoică în viața lui Marcus	81
Familia lui Marcus și tradițiile austere republicane	82
Vechii Romani și stoicismul lor	83
Filosofia stoică sub Imperiu	84
<i>Originele și dezvoltarea generală a filosofiei stoice, în mijlocul celorlalte sisteme metafizico-morale antice</i>	86
<i>Etica stoică</i>	102
Răspândirea Stoicismului la Roma	112
Cauzele ei	113
Rivalitatea dintre filosofie și esolistică	115
<i>Filosofia și retorica la cartea lui Pius</i>	116
Relațiile familiei lui Marcus cu Stoicii	118
Educatorii stoici ai lui Marcus	119
Înclinarea lui Marcus spre filosofie	120
Constituția fizică a lui Marcus	121
<i>Caracterul lui Marcus</i>	124
Educația generală a lui Marcus	152
Conflictul dintre retorica și filosofie	157
<i>Stoicismul lui Marcus</i>	167
Autocultura sa stoică	170
Cultura literar-filosofică a lui Marcus	171

	Pag.
Reflecțiunea sa filosofică asupra lumii	176
Relațiile sale stoice cu cei din jurul său	177
<i>Marcus și doctrina stoică</i>	188
Scepticismul lui Marcus	197
<i>Mortea lui Marcus</i>	201
<i>Lipsa de înțelegere a contemporanilor pentru împăratul filosof</i>	212
Răscoala lui Avilius Cassius	221
<i>Marcus și posteritatea antică</i>	224
Istoriografia modernă și Marcus	229
<i>Marcus în concepția modernă despre viață</i>	230

	Pag.
Carierea lui Lucius	50
Relațiile prietenești dintre Marcus și Lucius . . .	53
Curtea particulară a lui Lucius	55
Pomenirea lui Lucius în imperiu	55
Relațiile lui Lucius cu Pius	56
Cauzele neridicărei lui Lucius la rangul de <i>Caesar</i>	58
Situația oficială a celor doi fii în imperiu	60
<i>Educația fiilor lui Pius; profesorii lor</i>	62
III. Succesiunea lui Pius	74
Moartea lui Pius	75
Marcus, singurul moștenitor	76
Instituția coregenței și situația lui Lucius	76
Lucius coregentul lui Marcus	77
<i>Lucius co-împărat</i>	7
Poziția contemporanilor față de noua instituție . .	79
IV. Filosofia stoică în viața lui Marcus	81
Familia lui Marcus și tradițiile austere republicane	82
Vechii Romani și «stoicismul» lor	83
Filosofia stoică supt Imperiu	84
<i>Originele și dezvoltarea generală a filosofiei stoice,</i> <i>în mijlocul celorlalte sisteme metafizico-morale</i> <i>antice</i>	86
<i>Etica stoică</i>	102
Răspândirea Stoicismului la Roma	112
Cauzele ei	113
Rivalitatea dintre filosofie și «soticică»	115
<i>Filosofia și retorica la curtea lui Pius</i>	116
Relațiile familiei lui Marcus cu Stoicii	118
Educatorii stoici ai lui Marcus	119
Înclinarea lui Marcus spre filosofie	120
Constituția fizică a lui Marcus	121
<i>Caracterul lui Marcus</i>	124
Educația generală a lui Marcus	152
Conflictul dintre retorică și filosofie	157
<i>Stoicismul lui Marcus</i>	167
Autoeducația sa stoică	170
Cultura literar-filosofică a lui Marcus	171

	Pag
Reflecțiunea sa filosofică asupra lumii	176
Relațiile sale stoice cu cei dinprejurul său	177
<i>Marcus și doctrina stoică</i>	188
Scepticismul lui Marcus	197
<i>Moartea lui Marcus</i>	201
<i>Lipsa de înțelegere a contemporanilor pentru Împăratul filosof</i>	212
Răscoala lui Avidius Cassius	221
<i>Marcus și posteritatea antică</i>	224
Istoriografia modernă și Marcus	229
<i>Marcus în concepția modernă despre viață</i>	230